SEVAN NİŞANYAN

ELİFİN ÖKÜZÜ
ya da
SÜRPRİZLER KİTABI

propaganda yayınları

Elifin Öküzü

ya da

Sürprizler Kitabı

Sevan Nişanyan

Ekim 2013 - Propaganda Yayınları Birinci Baskısı

İlk basım: Adam Yayınları, 2002 - Gözden geçirilmiş 5. basım 2008, Kırmızı Yayınları

ISBN No: 978-1-927893-10-4 (ePub), 978-1-927893-11-1 (mobi)

Baskı Öncesi Çalışma: Propaganda Yayınları

Kapak: İç Mihrak Propaganda Tasarım Kolektifi

Propaganda Yayınları
www.propagandayayinlari.net
iletisim@propagandayayinlari.net

Sevan Nişanyan
nisanyan1.blogspot.com
sevan@nisanyan.com

Aferin Elif!

Kullandığımız sözcüklerin inanılmaz bir tarihi var.

Türk dilinin bilinen geçmişi 1300 yıllık. Oysa bugün kullandığımız bazı kelimelerin kökeni daha binlerce yıl öncesine dayanıyor. **Üvendire** ve **evlek** gibi iki kadim Anadolu sözcüğüne 2800 yıl önce yaşamış olan Homeros'un destanlarında rastlıyoruz. **Aferin** deyimi Zerdüşt dininin 3000 yıllık kutsal metinlerinde "seni kutsuyorum" anlamıyla karşımıza çıkıyor. Kimilerinin Amerikan icadı zannettiği **seks**, bizi Roma'nın henüz imparatorluk bile olmadığı bir devrin haremlik-selamlık düzenine geri götürüyor. 3000 küsur yıl önce Fenikelilerin kendi alfabelerinin ilk harfine verdikleri **elif** adı ise 21. yüzyıl Türkiye'sinde popüler bir kadın adı olarak yaşamaya devam ediyor.

Elinizdeki kitabın ana fikri Selçuk Kapalı Cezaevinde zorunlu ikametim sırasında sevgili dostum Ali Nesin'in eğlenmem için Fransa'dan gönderdiği René Garrus'ün *Les étymologies surprises* (Paris 1988) adlı çok keyifli kitabından esinlendi. Oradaki gibi, birbiriyle ilgisiz gibi gözüken kelime çiftlerini ele alıp, aralarındaki umulmadık akrabalık ilişkilerini gözler önüne sermeye çalıştım. Eğer okura bir-iki gün hoşça vakit geçirtebilirsem kendimi mutlu sayacağım.

Burada anlatılan konuları daha sistemli olarak izlemek isteyenler, *Sözlerin Soyağacı* (Adam Yayınları, 2002) adlı etimolojik sözlüğüme başvurabilirler.

Sevan Nişanyan
Şirince 2002

Gözden Geçirilmiş Yeni Basım İçin Not

Dil uçsuz bucaksız bir konu. İnsan öğrendikçe öğreniyor. Öğrenince de eski yazdıklarını eksik, zayıf, yanlış görmeye başlıyor.

Birkaç yıldan beri tükenmiş olan *Elifin Öküzü*'nün yeni basımından bu nedenle uzunca bir süre uzak durdum. Nihayet yeni yayınevimin dürtmesiyle geniş bir revizyona girmeyi göze alabildim. Altmışa yakın maddede ufak veya büyük düzeltmeler yaptım; yeni ayrıntı ekledim. Ciddi yanlışlarını gördüğüm üç maddeyi attım. Kitabın genel akışına tam uymasa da, hoşuma gittiği için Akatçaya dair bir yazı ekledim. Hatırladıkça yüzümün kızarmasına neden olan 'Sunta' maddesinden de nihayet kurtuldum.

Çok bilen çok yanılır demişler. Öyle diyenleri haksız çıkarmak için yılmadan çalışıyoruz gerçi. Ama gene de atasözü ve deyimlerde daima bir doğruluk payı olduğunu akıldan çıkarmamak lazım.

Sevan Nişanyan
Şirince 2008

Kullanım Kılavuzu

Her bölümün başındaki iki kelime, ortak bir kökten türediklerini öğrendiğimde beni şaşırtmış olan akraba çiftleri gösteriyor. Ortak kökü başlık altı satırında gösterdim. Metinde çoğu zaman başlıktakilere ek olarak aynı aileden başka kelimelere de yer verdim. Ortak kökten türeyen Türkçe kelimeleri **kalın**, yabancı dildeki asıllarını *italik* olarak yazdım. Arada sözü geçen ama akraba olmayan bazı kelimeleri ise ***kalın italik*** ile gösterdim. Çift tırnak işareti (") kelimelerin anlamlarını, tek tırnak işareti (') bazı deyimleri veya Türkçe telaffuzları gösteriyor. Yazıyı tipografiye boğmamak için bu konularda aşırı bir titizlikten bilhassa kaçındım.

Fransızca, İngilizce, Latince, İtalyanca gibi Latin alfabesiyle yazılan dilleri aslına uygun imla ile yazdım. Arapça, Yunanca ve Farsça gibi ayrı alfabesi olan dillerde mümkün olduğunca modern Türkçe imlaya yakın bir standart benimsedim. Gırtlaktan gelen 'kh' sesini Yunanca khi *χ* ile, gırtlaktan gelen 'gh' sesini noktalı *ġ* harfiyle, Arapça ayn'ı sağa dönük çengelle (ˁ) gösterdim. Uzun seslileri matbaacıların makron dediği düz uzatma işareti (ā, ē, ī, ū) ile belirttim. Yazılı örneği bulunmayan teorik ve tahmini kelimelerde yaygın usul gereği asterisk (*) işareti kullandım.

Kitabı belli bir sıra izlemeden okumak mümkün; hatta sanırım öylesi daha keyifli olabilir. Ancak birkaç ayrı maddede söz konusu olan bazı kural ve genellemeler, genellikle alfabetik sırada önce gelen maddede açıklandılar. Diller tarihi hakkında daha çok bilgiye gereksinim duyan okurlar için kitabın sonuna birkaç kısa not ekledim.

*

Elinizdeki kitap, *Elifin Öküzü'*nün ciddi bir revizyondan geçirilmiş olan 2008 basımının metnidir. O tarihten sonra fark ettiğim hataları ve etimoloji alanındaki araştırmalarımın ürünü olan yeni bilgileri “2013 notu” ibaresiyle dipnotlarda belirttim.

Alfa - Elif

Fenikece *alep* : öküz.

Alfabeyi bundan 3000 küsur yıl önce Fenikeliler icat etmiş. Basit gibi gözüken, son derece zekice bir buluş bu. Daha önce her biri bir basit kavramı ifade eden binlerce simge-resim varken bunlardan 25 kadarını almışlar, her birini adının ilk sesini simgelemek için kullanmışlar. Öküz anlamına gelen *alep* a olmuş (küçük matbaa a'sına dikkatle bakarsanız öküz başını hala görebilirsiniz). Ev anlamına gelen *bēt* b, cirit sopası anlamına gelen *gmel* g, kapı anlamına gelen *dalıt* d olmuş.

Fenikelilerin icadını önce komşuları olan Suriyeli Aramiler ve İbraniler, MÖ 700'lerden itibaren de Yunanlılar taklit etmişler. Harflerin biçimleri bir hayli değişmiş, ama isimleri pek değişmemiş. Arami ve İbrani alfabesinin ilk dört harfi *aleph, beth, gīmel, dāleth.* Yunan alfabesinin ilk dört harfi ise *alpha, bēta, gamma, delta.* Yunan alfabesinin harfleri Batı geleneğinde öteden beri soyut sıra adları olarak kullanılıyor. Fizikteki **alfa**, **beta**, **gamma** ışınları öyle. Tansiyon hastalarının yakından tanıdığı **alfa** ve **beta** blokerler öyle. Bilgisayar yazılımında "piyasaya çıkarılan deneme versiyonu" anlamında kullanılan **beta** öyle. Sony'nin **Betamax**'ı da aynı zümreden. **Alfabe** sözcüğü (Fransızca *alphabet* yoluyla) Yunan harflerinin adından türemiş.

Hz Muhammed'den 300 yıl önce ortaya çıkan Arap alfabesi, bugünkü Süryanicenin atası olan Aramiceden esinlenmiş. Arapça harf isimlerinin *elīf, bā, cīm, dāl* olması bu yüzden. Aramice gīml'in Arapça cīm olması normal, çünkü başka dillerdeki g sesi Arapçada daima c'ye dönüşmüş.

Kelimeler zamanla bambaşka anlamlara bürünebiliyorlar. Fenikelilerin öküzünün, 3000 yıl sonra, Türkiye'de son zamanlarda doğan her on kızdan birine verilen güzel bir ada dönüşmesini başka nasıl açıklayabiliriz?

Amatör - Amigo

Latince *amare* : sevmek.

Eski tip Latince ders kitaplarının birinci bölümü genellikle *amare* fiilinin çekimiyle başlar: *amo, amas, amat* – severim, seversin, sever... Daha sonra başka türevler öğrenilir: *amor* sevgi, *amator* seven, *amatus* sevilen, *amicus* sevgili veya dost... Şansınız varsa bir süre sonra Ovidius'un kadın tavlama sanatına ilişkin harikulade eseri *Ars amatoria* ya da Sevişme Sanatı'na sıra gelir. Ya da Catullus'un bıçak keskinliğindeki epigramları karşınıza çıkabilir:

Odi et amo. Quare id faciam fortasse requiris.
Nescio. Sed fieri sentio et excrucior.

(Hem seviyor hem nefret ediyorum. Neden böyleyim diye sorabilirsin. / Bilmem. Ama içimden öyle geliyor ve acı çekiyorum.)

Türkçeye Latinceden dolaysız olarak alınmış sözcük pek yok. Buna karşılık Latincenin günümüzdeki torunları olan Fransızca, İtalyanca ve İspanyolcadan binlerce kelime almışız. Örnek mi? Örneğin Latince *amator* Fransızca *amateur* şeklinden Türkçeye **amatör** olup gelmiş. Bu arada, "bir işi para için değil sevdiği için yapan kimse" anlamını kazanmış. Latincede iki sesli arasına gelen 'k' sesi İspanyolcada daima 'g' halini aldığı, Latince -us eril eki de İspanyolca -o eril ekine dönüştüğü için Latince *amicus* İspanyolca *amigo* olmuş.

"Arkadaş" anlamına gelen bu sözcük 1950'lerde Tommiks, Teks ve Pekos Bill'in Meksika maceraları sayesinde dilimize girdi. Sonra Beşiktaş'ın fanatik bir taraftarı olan rahmetli Amigo Orhan'ın yanılmıyorsan 1969-70 yıllarında tribünlerde yarattığı coşkudan esinlenerek apayrı bir anlam kazandı. Günümüz Türkçesinde **amigo** arkadaş değil, tribün goygoycusu anlamında kullanılıyor.

Anadolu - Nataşa

Yunanca edat *aná* : yukarı.

Şiirsel bir bakış açısıyla bakıp **Anadolu**'nun analarla dolu bir toprak olduğunu söylemek belki mümkün. Ama Eski Çağda Anadolu'ya *Anatolé* adını verenler olaya bu açıdan yaklaşmamışlar. *Anatolé* (ya da şimdiki söyleyişiyle *anatolí*) Yunanca Doğu anlamına gelen bir sözcük – tam olarak söylemek gerekirse "yukarı kalkmak" anlamına gelen *anatélein* fiilinden, "güneşin kalkışı" anlamına geliyor. Ege'nin ortalarında bir yerden bakınca bu adın neden verildiğini anlamak zor değil.

Bir coğrafi ve idari birim olarak Anatolé'nin kapsamı daha sonraki yüzyıllarda birkaç kez değişmiş. Bizans'ın 7. yüzyıldaki idari reorganizasyonunda, Sivas merkez olmak üzere Kayseri, Ankara ve yanılmıyorsam Malatya'yı kapsayan bir Anadolu Eyaleti (*Anatolikón Théma*) kurulmuş. Türkler bu ülkeye geldikten sonra da Anadolu deyimi uzun süre sadece bu bölgenin – yani Fırat sınırına kadar İç Doğu Anadolu'nun – adı olarak kullanılmış.

Anatélein fiilinin başındaki *ana-*, tıpkı İngilizce *up* gibi, genellikle yukarı doğru hareket bildiren Yunanca bir edat. **Anafor** (yukarı çeken burgaç), **anod** ("yukarı", yani artı kutba doğru akım yönü), **anevrizma** (damarda balon şeklinde kabarma) sözcüklerinde de *ana-* eki aynı anlamı taşıyor. **Anahtar** (ev açar) ve **anatomi** (kesip açma) sözcüklerinde ise, İngilizce *to open up* gibi, "kapalı bir şeyi açma" anlamı var.

Anastásis de birinci zümreden bir bileşik isim. "Durma" anlamına gelen *stásis*'ten "ayağa kalkma, ayağa durma" gibi bir anlamı çağrıştırıyor, ama esas kullanımı, tıpkı Arapça aynı anlama gelen *qıyāmet* sözcüğü gibi, "ölmüşlerin dirilişi". İsa'nın Paskalya'da "dirilişi" tarihteki *anastásis* vakalarının en ünlüsü sayılıyor. *Anastasía* ise dini bütün Rumların ve onlardan esinlenen Rusların pek sevdiği bir kadın ismi. Esasen Paskalya'yı izleyen kırk günde doğan kızlara verilmesi gereken bir ad, ama öyle inceliklere artık bakan yok.

Nataşa bu ismin Rusçasının kısaltılıp sevimlileştirilmiş biçimi. [1]
Türkçedeki özel anlamı 1989-90'dan sonra türedi. Ölmüşlerin dirilişiyle pek alakası kalmadı.

Anket - Engizisyon

Latince *inquirere* : sormak, soruşturmak.

'Ortaçağ **engizisyonu**' deyimi, bir yanlışın tekrarlana tekrarlana tartışılmaz bir doğruya dönüşmesinin güzel bir örneği. Gerçekte Ortaçağ engizisyonu diye bir şey yok. (Daha doğrusu 13. yüzyılda Güney Fransa'da Albi isyanı sırasında bir süre faaliyet göstermiş bir heyetten başkası yok.) Katolik yobazlığının simgesi olan meşhur *Officium Sanctum Inquisitionis* İstanbul'un fethinden 25 yıl sonra 1478 tarihinde kurulmuş, bunu izleyen 300 yıl boyunca İspanya ve Portekiz ülkelerinde müthiş bir terör estirmiş, tipik bir Yeniçağ kurumu. Kuruluş amacı İspanya'da nüfusun büyükçe bir kesimini oluşturan Yahudi ve Müslüman dönmelerin gizlice eski dinlerini koruyup korumadıklarını soruşturmak. Adının anlamı da zaten bu: Yüksek Soruşturma Dairesi! Latince "soruşturmak, sorgulamak" anlamına gelen *inquirere* fiilinin perfekt (mişli geçmiş) hali olan *inquisit*- kökünden geliyor.

İngilizcede bu fiilin her iki haline de rastlıyoruz: *to inquire* (soruşturmak) ve *inquisitive* (sorgulayıcı, meraklı). Fransızlar ise, burada anlatılması uzun sürecek nedenlerle bozuk Latince olan *inquaesta* sözcüğünü alıp *enquête* şekline dönüştürmüşler. Bu sözcük **anket** diye telaffuz ediliyor. "Sorgulama, soruşturma" anlamına geliyor. Neyse ki cevap vermeyeni yakmıyorlar.

Sırası gelmişken belirteyim, cadı yakmak da bir Ortaçağ geleneği değil. 1484-86 yıllarında moda olmuş, ondan sonraki 100-150 yıl boyunca Avrupa kültürüne mal olmuş. Bizim tarih kitaplarında Yeniçağ denilen döneme denk geliyor.

Antetli kâğıt - Test

Latince *testa* : saksı, kâse.

*Testa'*nın geçmişi mütevazı. "Toprak kâse" ya da "saksı" anlamına gelen bu sözcüğe antik yazarlarda pek rastlanmıyor; klasik Latincede uzun boylu türevleri, yan biçimleri filan yok. Üstelik Hintavrupa kökenli değil, yani muhtemelen Akdeniz'in tarihöncesi halklarından kalma bir sözcük.

Ortaçağ Fransızcasında kuyumcuların altın ve gümüş ayarını belirlemek için kullandıkları toprak kâsenin adı olan *teste* de az bilinen sözcüklerden. Ama Fransa'dan Manşı aşıp İngiltere'ye geçtikten sonra bahtı açılmış. 17. yüzyılda "altın ve gümüşün saflığını sınamak" ya da "mihenk taşına vurmak" anlamında İngilizce *to test* fiiline rastlıyoruz. Bir süre sonra değerli metaller dışındaki şeyler de test edilir olmuş; her çeşit sınama anlamında *test* sözcüğü, İngiliz diline özgü kıvraklıkla fiilden ayrılıp isim haline gelmiş. Amerikalıların icat ettiği çoktan seçmeli sınav türünün adı olarak Türkçe dahil bilumum dillere geçmiş. '**Test** tipi sınav' deyimi aslında sınav tipi sınav anlamına geliyor.

Aynı *testa* sözcüğü geç dönem avam Latincesi'nde kafatası anlamında da karşımıza çıkıyor. (Türkçe argodaki "saksıyı çalıştırmak" deyiminde sanırım aynı fikir söz konusu.) Fransızca baş demek olan *tête* sözcüğü buradan türemiş. Tabii Fransızcada *tête'*li düzinelerce deyim ve türev var. Mesela *perdre la tête* "kafayı yemek," *tête de turc* sürekli dayak yiyen veya alay edilen kimse anlamında. Dilimize giren bir örnek ise, mektup kâğıdı başlığı anlamında kullanılan *en-tête*, yani **antet**. Antetli kâğıt deyimi "başlıklı kâğıt" anlamına geliyor.
Daha sonra birkaç kez karşımıza çıkacak bir olaya hemen parmak basalım. Latince sözcüklerde st, sp, sc, sch gibi sert bir sessize bitişen s sesi, 16. yüzyıla doğru Fransızcadan düşmüş; yerini, sözcük başında ise é sesi, sözcük ortasında ise öksüz bir ^ şapka işareti almış. Inquesta'nın *enquête*, teste'in *tête*, schola'nın *école* ***(ekol)***, hostel'in *hôtel* ***(otel)***, stuba'nın *étuve* ***(etüv)*** olması bundan.

Apolet - Ispatula

Latince *spata* : enli kılıç.

Roma ordularında kullanılan *spata* veya *spatha* bizdeki pideci küreğine benzeyen bir tür enli kılıçmış. *Spatula* bunun -cik, -ceğiz anlamına gelen -ul- ekiyle yapılmış küçüğü. İtalyancaya hiç değişmeden gelmiş, oradan da **ıspatula** olarak Türkçeleşmiş. Boyacıların, macuncuların kullandığı üçgen biçimli enli küreğin adı.

Fransızcada bu kelimeler neredeyse tanınmayacak ölçüde değişikliğe uğramışlar. Fransızca fonetik kuralları uyarınca, p harfine bitişen baştaki s, aksanlı é'ye dönüşmüş; vurgusuz hecenin t'si düşmüş; a'lar incelip e olmuş. Bu yüzden *spata*'nın Fransızcası *épée*, *spatula*'nın Fransızcası *épaule* halini almış. Birinci sözcük, bizim eskrim sporundan tanıdığımız **epe**. İkincisi ise önceleri kürek kemiğinin adı iken, sonradan hafifçe yana doğru kayıp "omuz" anlamını yüklenmiş. *Epaulette* "omuzcuk" demek. Türkçe doğrusu **epolet* olması gerekirken nedense **apolet** tercih edilmiş. Subayların omzundaki kalabalığa deniyor.

Eskiden iskambildeki sineğe bazen **ispati** denilirdi. Spata'nın Rumcası olan bu sözcüğü hala kullanan var mı bilmem. Neden maça değil de sinek, onu da bilmiyorum. (Maçanın İngilizcesi, malum, *spade.* O da tabii Latince spata'dan geliyor.)

Arjantin - Erciyas

Hintavrupa anadili **arg-* : beyaz, gümüş.

Kayseri kenti ile **Erciyas** dağı son yıllarda daha çok ülkücü vatandaşlarımızın cirit attığı yerler olarak anılır oldular. Bilseler herhalde üzülürler: iki yerin de adı Rumca. Kayseri'nin aslı *Kaisaria* yani Sezar kenti. Erciyas ise *Argaíos*'dan bozma: Akdağ demek. Eski Yunanca *árgos* (beyaz) sözcüğünden doğrudan doğruya Yunanca bir ad olarak mı türetmişler, yoksa Kapadokya yöresinde daha eski devirlerde konuşulan İrani bir dilden Yunancaya mı uyarlamışlar bilmiyorum. Çünkü tesadüfe bakın, Eski Pers dilinde de "beyaz" anlamına gelen sıfat *arcauş*. Aynı sözcüğün isim hali olan *arcata*- ise "gümüş" demek oluyor.

Gümüşün Latincesi olan *argentum* da aynı kökten. Tıpkı Türkçe akçanın eskiden hem gümüş hem para anlamına gelmesi gibi, Fransızlar da "gümüş anlamına gelen *argent* sözcüğünü bugün (gümüş paralar çoktan tarihe karıştığı halde) "para" anlamında kullanıyorlar. **Arjantin** ülkesinin adı da aynı Latince kökten geliyor. İspanyollar Güney Amerika'nın en büyük gümüş madenlerinin bulunduğu bu ülkeye önce İspanyolca La Plata yani Gümüş adını vermişler. 1821'de La Plata eyaleti bağımsızlığını ilan edince, Latince isimler kulağa daha bir oturaklı geldiğinden olacak, La Plata'nın Latincesi olan *Republica Argentina* – yani Gümüş Cumhuriyeti – adı tercih edilmiş.

Peki adı bile para olan bir ülkenin parasızlıktan batmasına ne demeli?

Anarşi - Arkeoloji

Eski Yunanca *arχē* : başlangıç, ilk.

Her şeyin başı veya ilki anlamına gelen *arχē* sözcüğüyle Yunanlılar bol bol bileşik isim yapmışlar. Mesela bizim mimar diye bildiğimiz *arχitékton* esasen ustabaşı demek (*tékton* usta, sanatkâr). Türkçede ender de olsa **arşitekt** kullanılıyor; bir de Arkitekt diye mimari dergisi var galiba. **Arşidük** dükbaşı demek. Batı dillerinde *archbishop*, *archangel*, *arch-enemy* gibi bileşikler de var. Olumsuzluk öntakısıyla *anarχeía* başsızlık, yani **anarşi**. Buna karşılık **monarşi** tek kişinin, **oligarşi** az kişinin baş olduğu düzenin adı.

Zaman serisinde ilk ya da baş olan doğal olarak dizinin en eskisi olduğundan, "ilksel" diye çevirebileceğimiz *arχaíos* Yunancada bir şeyin en eskisi anlamında kullanılmış. "En eski zamana ait" anlamına gelen *arχaïkós* sıfatı Fransızca *archaïque* biçiminden Türkçe entel diline girdi: pek eski şeylere **arkaik** deniyor. **Arkeoloji** ise Batıda Rönesans'tan beri rağbet gören bir ilgi alanı. 16. yüzyılda İtalyan soyluları arasında eski Yunan ve Roma heykelleri koleksiyonu yapmak moda olmuş. Bu heykellerin asıllarını sahtesinden ayırma ilmine neo-Latince *archaeologia* adı verilmiş. 1700'lerde Vezüv'ün külleri altında Pompeii harabelerinin keşfedilmesinden sonra arkeologlar kazma-kürek işleriyle de uğraşır olmuşlar.

Arχaíos sıfatının isim hali *arχaíon*, bunun da çoğulu *arχaía:* en eski şeyler ya da eskiden kalma ıvır zıvır demek. Roma imparatorluğunun sonlarına doğru bu sözcük *archiva* olarak Latinceleştirilmiş ve devlet dairelerinde eski evrakın kaldırıldığı depo anlamında kullanılmaya başlamış. Modern Fransızca ve İngilizcede daima çoğul olarak, *archives* şeklinde kullanılıyor. Türkçe **arşiv** ise tekil.

Sırası gelmişken belirteyim. Latin dilinde ch ikilisi sadece ve sadece Yunancadan alınma kelimelerde Yunanca χ harfine karşılık olarak kullanılıyor. Asıl değeri genizden balgam çıkarır gibi bir kh sesi, fakat Latinceye yabancı olan bu ses bir süre sonra alelade k sesine dönüşmüş. Fransızcaya çok eskiden giren kelimelerde ch ikilisi, e ve i seslilerinden

önce ‘ş’ olarak telaffuz ediliyor. Okumuş zümre yoluyla sonradan ithal edilen kelimelerde ise ‘k’ sesini koruyor. Bu nedenle arkiv değil arşiv, fakat arşeoloji değil arkeoloji diyoruz.

Armut - Bergamot

Farsça *emrūd* : armut.

Hep Türkçe başka dillerden kelime alacak değil ya! Türkçeden başka dillere geçmiş kelimeler de var. Batı dillerinde gerçi bunlar çok değil, ama *yogurt* gibi, *coffee* ve *café* gibi, *kiosk* gibi, *caravan* gibi, *turban* gibi birkaç ihraç ürünümüz bulunuyor.

Bergamot veya **bergamut** adı verilen güzel kokulu meyva türü bunlardan biri. Aslı **beğ armudu** - hatta belki Mustafabeğ armudu - iken 16. yüzyılda İtalya'nın yolunu bulmuş. Orada metateze uğrayıp *bergamotta* adını almış. Fransızca *bergamotte* şeklinden 19. yüzyılda Türkçeye geri gelmiş. (Metatezin açıklaması için 'Bukalemun' maddesine bakınız.)
Belki ihracat değil reeksport demek daha doğru. Çünkü armudun aslı da Türkçe değil Farsça. Beğ/bey ise kimi dilcilere göre Çinceden çok eski bir alıntı.

Asansör - İskele

Latince *scandere* : tırmanmak, basamak çıkmak; scala : basamak.

Bazen yabancı bir sözcük bir dile iki ayrı devirde, iki ayrı anlamla alınmış olabiliyor. Eski alıntı bu arada alıcı dilin fonetiğine uydurulup tanınmaz hale geldiği için, ikinci alıntının aslında aynı sözcük olduğunun farkına kimse varmıyor.

Misal, İtalyanca *scala*. Basamak veya merdiven anlamına gelen bu sözcük 17. yüzyıldan önce Türkçeleşip **iskele** olmuş. Çok daha sonra, sanırım 20. yüzyılın ortalarında, bu kez "basamaklı ölçek" anlamında **skala** sözcüğü benimsenmiş. 'Değerler skalası', 'maaş skalası,' 'nota skalası' gibi kullanımları var.

Scala'nın İngilizcesi olan *scale* ölçek anlamına geliyor; ayrıca sekiz basamaklı nota skalasına de *scale* deniyor. (Balık pulu ve terazi anlamına gelen bir *scale* daha var ama o ayrı kelime.) Sözcüğün Fransızcası daha önce gördüğümüz sk/ék ve k/ş dönüşümleri uyarınca değişip *échelle* halini almış. Bizde 70'li yıllarda çok tartışılan **eşel mobil** sistemi memur maaşlarında "hareketli merdiven" düzeninin adı idi.

Scala'nın asıl esası Latince. Arkaik biçimi **scand-la* olduğu anlaşılan bu sözcük, *scandere* (basamak çıkmak) fiiliyle ilişkili bir isim. *Scandere* ise yalın halinin yanısıra *adscendere* (bir yere tırmanmak), *descendere* (basamak inmek), *condescendere* (aynı düzeye inmek), *transscendere* (öte tarafa çıkmak) gibi bileşiklerde karşımıza çıkıyor. Bunlardan ilkinin Fransızcasından türetilen *ascenseur* (**asansör**) aşağı yukarı "tırmangaç" demek: Kudret Emiroğlu'nun *Gündelik Hayatımızın Tarihi* adlı harika kitabından öğrendiğime göre bu kelime ilk kez 1867 Paris Dünya Sergisi münasebetiyle kullanılmış. Dağcılıktan çok mistik ve metafizik alanlarda rağbet gören *transscendere* fiilini ise pop çağı peygamberlerinden Maharişi Maheş Yogi'nin **transandantal meditasyon** yönteminden tanıyoruz.

Yine aynı kökten Orta Latince **scandaculum* sözcüğü modern İtalyancaya "basamaklı ölçek", Fransızcaya ise "ölçeğe göre yapılmış küçük nümune" anlamıyla gelmiş. Birincisinin Türkçesi **iskandil**: deniz derinliğini ölçmek

için kullanılan, düzenli aralıklarla düğüm atılmış ipin adı. İkincisini **eşantiyon** olarak biliyoruz. Aynı kelime, iki ayrı Latin lehçesinde bambaşka iki kılığa bürünmüş.

Astigmat - Biftek

Hintavrupa anadili **steig-* : sivri, sivri bir şey sokmak.

Etiket Fransızcadan, **stiker** İngilizceden, **astigmat** Yunancadan, **tığ** Farsçadan. Hepsinde ortak olan tıg/tig/tik hecesini görüyor musunuz? O hece tesadüf değil. Dört kelimenin dördünde de "iğne" ya da "iğne saplamak/batırmak/sokmak" anlamını taşıyor.

Hintavrupa anadili İrlanda'dan Hindistan'a uzanan bir coğrafyada konuşulan düzinelerce dilin ve bu arada yukarıda anılan dört dilin atası. Bundan en az yedibin yıl önce ölmüş; son yüzelli yılda, dilbilimcilerin nefes kesici bir detektiflik çalışması sonucunda çözülmüş. Hintavrupaca **steig-* kökü işte bu ibret verici detektiflik öyküsünün iki bini aşkın ürününden biri. Başındaki yıldız işareti usulden: hiçbir yazılı kaynakta böyle bir kelimeye rastlanmadığını, ama yine de bu kelimenin anlamından emin olduğumuzu gösteriyor.

Yunanca "sivri bir şey batırmak" anlamına gelen *stízein* fiili **steig-* kökünden geliyor. Bu fiilden türeyen *stígma* "nokta" demek. Belli ki esas anlamı sivri bir uçla bir yüzeyde açılan çentik ya da delikmiş. (Unutmayın ki bu kelimeler kalemin ve yazının icadından çok önce oluşmuşlar. O yüzden "nokta" deyince insanların aklına kalemle yapılmış bir leke değil mızrak ucuyla açılmış bir çentik gelmiş.) **Astigmatizm**, noktaları seçememeye yol açan göz bozukluğunun adı. Yunanca olumsuzluk ifade eden *a-* önekiyle yapılmış. Latince olsaydı belki **impunctatio,* Arapça olsaydı **lâ-nokteviye* olurdu. Öztürkçesi nedir kim bilir.

Sivri bir şey batırmanın Eski Germencesin **stikan.* Bundan İngilizce *to stick* ve Eski Fransızca *estiquier* fiilleri doğmuş. Fransızlar tıpkı Türkler gibi kelime başındaki st- ikilisinden rahatsız oldukları için, başa önce bir e eklemişler, 16. yüzyıldan sonra da s harfini tümüyle yutmuşlar. Bu nedenle iğne ile bir yere iliştirilen kâğıt veya kumaş parçasının adı önce *estiquette,* sonra da *etiquette* halini almış. Daha sonra iğne yerine tutkalla iliştirilen kâğıt parçalarına da aynı ad verilmiş. Aynı şekilde İngilizce *to stick* fiili de önceleri "iğne ile iliştirmek" anlamına gelirken 13. yüzyıldan sonra

yapıştırmak anlamını kazanmış. **Stiker** (*sticker)*, **etiket**in İngilizcesi. (İngilizce *stick* adı hala ucu sivri bir sopa anlamını koruyor.)
Tığın aslı ise Farsçada kılıç, ustura, mızrak, dağ zirvesi gibi sivri uçlu şeylerin ortak adı olan *tīġ.* En eski Fars kaynaklarında *tighra*- olarak geçiyor. Her zaman olduğu gibi baştaki st-'nin s'si düşmüş. Farsça "keskin, sivri" anlamına gelen *tīz* de bunlarla alakalı mı, ondan pek emin değilim.

İnanmayacaksınız ama **biftek** de aynı kökten. Vikinglerin konuştuğu Eski Nors dilinde *steik* şişe geçirilip kızartılan et demekmiş. İngilizceye *steak* olarak geçmiş. Fransızlar yemeğe ilişkin bir sözcüğü İngilizceden almaya artık nasıl tenezzül etmişlerse, *beef steak* deyimini alıp *bifteck* haline getirmişler. Biz de bifteği (tıpkı bonfile ve antrkot gibi) Frenklerden öğrenmişiz.

Arşın - Artrit

Hintavrupa anadili **art-* : eklem, eklemek.

Fars dilinde *erşin'*in tanımı "ön kol" ya da "dirsekten parmak uçlarına kadar olan uzunluk". En eski devirlerden beri İran'da standart uzunluk ölçüsü olarak kullanılmış; **arşın** şeklinde Türkçeye geçmiş. Eski Zerdüşt dininin 3000 yıllık kutsal metinlerinin dili olan Avestan dilinde ise *arethna-* sözcüğü "dirsek" anlamıyla karşımıza çıkıyor. Bunun arşınla aynı sözcük olduğu kesin, çünkü eski Fars dillerindeki th sesi yeni Farsçaya daima ş veya h olarak gelmiş.
Eski Yunanca *árthron* her çeşit eklem ve özellikle de dirsek ve bilek demek. Çağdaş tıp ve biyoloji dilindeki arthro'lu türevler bu sözcükten geliyor. Örneğin *arthritis* eklem iltihabının adı: Türkçesi **artrit**. *Arthropoda* ise eklembacaklıların bilimsel adı.

Biraz şaşırtıcı ama Latince "el becerisi" ve "sanat" anlamına gelen *ars*, *art-* sözcüğü de aynı tarihöncesi kökten türemiş. Herhalde esas anlamı "eklemleme, birbirine ekleme, kurgulama, **artiküle** etme" gibi bir şeymiş. Fransızca sanatçı anlamına gelen *artiste* oradan geliyor. Türkçesi **artist**. Hatta **artiz**.

Atıl - Tatil

Arapça kök ˤ*ṬL* : hareketsiz olma.

Arap dilinin en çarpıcı yanı, kelimeleri kalıp gibi birtakım matematiksel formüllere döküp anlamlı sonuçlar çıkarma özelliği. Arapça hemen her kelime, ‘kök çarpı vezin eşittir kelime’ formülüyle ifade edilebiliyor. Burada kök dediğim, normalde üç sessiz harften oluşan sert bir çekirdek. Vezin ise, bu harflerin arasına, önüne ve sonuna eklenen birtakım kısa ve uzun seslilerden (ve ayrıca m, s, t gibi birkaç sessizden) oluşan bir ses kalıbı. Bir tür şablon.

Örnek olarak birkaç vezin görelim. Kökümüz mesela XYZ olsun.

X – a – **Y** – ā – **Z** – a – (t)   xyz etme

X – ā – **Y** – i – **Z**   xyz eden

t – a – **X** – **Y** – ī – **Z**   xyz ettirme, xyz’letme

(Parantez içindeki t duruma göre bazen söylenip bazen yutulan bir t demek. Arapçası te-i merbuta, ة yazılıyor. Arapçada kısa a Türkçede bazen a bazen e oluyor. Aynı şekilde Arapça kısa i de Türkçede bazen ı bazen i biçimini almış. Buna ililişkin ayrıntılı kurallar var ama burada onlara girmeyelim.)

Şimdi XYZ yerine “hareketsiz kalma” anlamını taşıyan ˤTL kökünü koyalım. Kök harflerimiz üç tane: ayn (ˤ), ta (kalın t) ve lam (l). Sağa dönük tırnakla gösterdiğim ayn, gırtlaktan gelen ve Türkçe karşılığı olmayan bir sesin adı. Arapçada sıradan bir sessiz harf sayılıyor.

Şimdi bu kökü kalıplara sokuyoruz. Presto!

ˤ*aṭāla(t)*   - hareketsiz olma

ˤ*āṭil*   - hareketsiz olan

taʿṭīl - hareketsizleştirme, durdurma

Türkçesi **atalet, atıl** ve **tatil**. Üçüncüsünün esas anlamı işi durdurma, ya da paydos etme. Eskiden tatil deyince akla yatıp uyuma gelirmiş. Şimdi millet nereye gideceğini şaşırmış, fellik fellik dolanıyor. Birileri de çıkıp "tatilde şuraya buraya gidin" diye kitaplar yazıyor.

Ayyaş - Maaş

Arapça kök ˤ*YŞ* : yaşama, yiyip içme.

Arapça vezinlerimize kaldığımız yerden devam ediyoruz.

X – ā – **Y** – i – **Z** – a – (t)   xyz eden kadın

X – a – **Y Y** – ā – **Z**   her zaman veya aşırı ölçüde xyz eden

i – **X** – **Y** – ā – **Z** – a – (t)   xyz ettirme

m – i – **X** – **Y** – ā – **Z**   xyz etme aracı

Bu seferki kökümüzün ortası ‘yumuşak’ bir harf olan y olduğundan kalıplarımızda bazı eğilme, bükülme ve yumuşamalar olması doğal. Ayrıntıları şimdilik erteleyebiliriz: sadece y’nin bazı kalıplarda i’ye dönüştüğüne, hatta büsbütün eridiğine dikkat edin. (Daha çok bilgi için ‘Devir’ maddesine bakabilirsiniz.)

Birinci sözcüğümüz ˤ*āişa(t)*. ˤ*Āiş* sıfatının dişil hali olan bu sözcük bildiğimiz **Ayşe**‘nin ta kendisi. Anlamı “yaşayan (kadın)”. Ancak burada söz konusu olan yaşam herhangi bir yaşam değil “bolluk içinde yaşama, geçim sıkıntısı çekmeme, rahatça yeme içme” gibi anlamları da içeren bir durum. Bu yüzden ˤ*āiş*’in mübalağası olan ˤ*ayyāş* Türkçe kullanımda umulmadık bir anlam kazanmış. Önceleri “bolluk içinde yaşayan, çok yiyip içen” demek iken zamanla kapsama alanı daralıp “çok içen” olmuş. Şimdi alkolik berduşlara **ayyaş** diyoruz.

İˤāşa(t) (**iaşe**) birini yedirip içirme, ya da geçimini temin etme anlamına geliyor. ‘İsm-i alet’ veznindeki *miˤāş* ise geçim vasıtası demek. Türkçesi **miaş* olması gerekirken usulsüz bir ses kaymasıyla **maaş** halini almış.

Hazır vezinlerden söz açılmışken belirteyim, Araplar kendi dillerindeki kelime kalıplarını ifade etmek için benim yaptığım gibi XYZ’ler kullanmıyorlar. Onun yerine “etme, eyleme” anlamına gelen FˤL kökünün

vezinlerine başvuruyorlar. Yukarıda geçen vezinlerin Arapça gramer kitaplarındaki adı, sırasıyla, fāˁila(t), faˁˁāl, ifˁāla(t) ve mifˁāl. FˁL kökünün masdarı fiˁl, yani bizim bildiğimiz ***fiil***. Faili de haliyle fāˁil. Biri size mesela ‘cebrin mefˁūlü nedir?’ diye sorarsa, cevabı bulmak için küçük bir cebir işlemi yapmanız yeterli: *mecbūr*. Aynı şekilde terkin mefˁūlü *metrūk*, cezbin mefˁūlü *meczūb*, naqlinki *menqūl*, ˊemrinki *meˊmūr*, zabtınki *mazbūt*, zulmünkü *mazlūm*. Basit.

Baba - Papa

Çocuk dilinden gelen sözcük : baba/papa.

Türkçede baba anlamına gelen en eski kelime *kaŋ*. 9. yüzyıldan sonra bunun yerini, muhtemelen bebek dilinden gelme bir sevgi sözü olan ***ata*** almış. 13. yüzyılda zuhur eden **baba** da tüm dillerde benzerlerine rastlanan mama, bebe, kaka, pipi, cici, dede, nene, meme gibi bir bebek sözü.

Babanın Çincesi – sürpriz, sürpriz! – *bàba*. Belki lazım olur diye yazılışı da 爸爸. Birkaç sene önce *Wo shi ni baba* (Ben Senin Babanım) diye bir Çin filmi oynamıştı, oradan aklımda kalmış. Farsçada da *bābā* hem "babacık" gibi bir sevgi sözcüğü olarak geçiyor, hem "derviş, ermiş, saygı duyulan kimse" gibi daha ciddi bir anlamı var. Çeşitli Hint dillerinde *bābā* aynen mevcut. Batı dillerinin hepsinde ve ayrıca Rusçada ve Rumcada *papa*, babanın aile içindeki gayrıresmi adı. Benzer sözcükler Amerikan yerli dillerinde, Avustralya aborijinlerinin dillerinde, kaçbin sene önce ölmüş eski dillerde de hep karşımıza çıkıyor. Mesela Kenya dillerinden Luo dilinde baba *baba*, Maasai dilinde ise *papa*. İbranicede ilk hece tersine dönüp *abba* olmuş. Güney Hindistan'ın başka hiçbir dile benzemeyen Dravid dillerinde *appa* baba demek.

Özetle söylemek istediğim şu: Bunlar bir dilden ötekine geçmesi mümkün olan kültür kelimeleri değil. Yeni doğan bebekte dil oluşumunun psikolojisiyle ilgili evrensel bir hadisenin yansımaları. Bütün dünyanın bebekleri doğru dürüst konuşmaya başlamadan önce yaklaşık aynı 10-15 kelimelik 'dili' konuşuyorlar.

Çocuk beşiğinde doğmuş bir kelimenin kültür dünyasında alıp başını başka yerlere gitmesinin de örnekleri var. Mesela Rumca *papás* böyle. a) "Babacık" b) "muhterem kişi" anlamına gelen bu kelimenin kökü *papa*-, arkadaki s de nominatif eril takısı. Dilimizde **papaz** olmuş. Aynı kelime Hıristiyanlığın ilk devirlerinde Yunancadan Latince konuşan Batı ülkelerine de geçmiş. Önceleri tüm Hıristiyan din adamları için kullanılan bir sıfatken zamanla sadece Roma başpiskoposunun lakabı olarak kalmış. İtalyancada **papa** diye geçiyor.

Papaz efendinin eşine Rumlar *papádia* adını veriyorlar. Bu sözcük hangi alakayla bizdeki **papatya** olmuş halâ çözebilmiş değilim. Çiçeğin Rumca adı böyle değil; geçmişte de hiç olmamış. Buna karşılık ilginçtir, Farsça *babūna* da hem a) papaz eşi, ya da “baba hanım”, hem b) papatya anlamına geliyor. Acaba Türkçe çiçek adı Farsça kelimenin bire bir çevirisi midir diye aklımdan geçiyor, ama karar veremiyorum.

Son olarak bir de muhterem pedere mahsus bir tür pamuklu kumaş olan **poplin**‘e değinelim. Güney Fransa’da etkileyici surlarıyla hala “yaşayan tarih” niteliğini koruyan Avignon kenti Orta ve Yeni çağlar boyunca Papalık devletine ait bir tür yarı-bağımsız şehir olmuş. Bu kentte üretilen birinci sınıf pamuklu kumaşlar da “Papalığa ait” anlamında İtalyanca *papalina* ve Fransızca *papeline* olarak anılmışlar. *Popeline* sanırım bu sözcüğün diyalektal bir biçimi. Aynen bizdeki gibi ‘poplin’ diye telaffuz ediliyor.

Bağış - Bahşiş

Avestan *baχa-* : karşılıksız vermek, bağışlamak.

İranca *baχa-* fiiline hem Zerdüşt'ün kitabı Avesta'da, hem 7. yüzyıldan önce yazılmış Pehlevice tefsirlerinde rastlanıyor. "Karşılıksız vermek, pay vermek, hisse vermek, kısmetine düşeni vermek" gibi bir anlamı var: daha çok tanrıların ve hükümdarların yaptığı bir iş.
Edilgen sıfatı *baχt*, "verilmiş olan pay, kısmet" demek. (İngilizcesi sanırım *lot* olmalı.) Mesela Zerdüşt lisanında *baχō baχtem* "bağışlayıcı Tanrı tarafından bağışlanmış" anlamına geliyor. *Baχş* ise -iş ekiyle yapılmış fiil ismi: karşılıksız veriş, bağışlayış demek. (İngilizcesi *to allot*.) Sonradan *baχş* adından *baχşīden* diye bir yeni fiil türetilmiş. Bunun da fiil ismi katmerli -iş ekiyle *baχşīş* olmuş. **Baht**, **bahş** etmek ve **bahşiş** sözcükleri çağdaş Farsçada ve Türkçede hiç anlam değiştirmeden kullanılıyorlar.

"Karşılıksız vermek" anlamında **bağışlamak** fiiline Orta Asya Türkçesinde daha 11. yüzyılda rastlıyoruz. Türkçe *bağ/bağmak* köküyle anlamca ilişkisi bulunmayan bu fiilin Farsça *baχşīden* karşılığı olduğu apaçık. Belki belirtmekte yarar var: Türk dili yabancı alıntılarla zenginleşmeye Malazgirt'ten de İslamiyetten de çok önce başlamış. Farsça ve başka İran dillerinden alıntılar 8. yüzyıldaki ilk Göktürk yazıtlarında bile karşımıza çıkıyorlar. Şurası kesin: Türklerin Orta Asyalı ataları bugünkü öykünmecilerinden daha açık fikirli insanlarmış. Güzel bir kelime bulunca, 'bu Öz Türkçedir, bu değildir' diye pek dert etmezlermiş.

Eski Türkçede *bağmak* fiilinden gelen ve doğal olarak "parmakların ek yeri, kamış ve benzerlerinin boğumu" anlamına gelen bir *bağış* daha var. Bugün kullandığımız **bağış** o bağış değil. Bağışlamak fiilinin öz hakiki Türkçe olduğuna kanaat getiren Cumhuriyet dilcilerinin icat ettiği bir kelime. **Bağışıklık, bağışıklanmak, bağışıklıkbilim** de bu zümreden.

Banal – Izbandut

Germence **bannan* : ferman okumak, hüküm bildirmek.

Ban, feodal Ortaçağ hukukunun temel kavramlarından biri. Asıl anlamı “ferman”, fakat özellikle bir feodal beyin hüküm yetkisi ve hüküm alanı anlamında kullanılıyor: tıpkı bizim ‘ferman sahibi olmak’ deyimindeki gibi bir şey. Derebeyi fermanına tabi olmak pek arzulanan bir durum değil tabii; ama neyse ki en koyu Ortaçağda bile feodal hukuk, herkesi ve her yeri kapsama alanına almamış. Surla çevrili kentler derebeyi ban’ının dışında kalmışlar. Dolayısıyla esasen “derebeyi ban’ına tabi olan” anlamına gelen Fransızca *banal* sözcüğü “kentli olmayan” demekle eş olmuş. ‘Ay şekerim çok **banal‘** cümlesinde geçen banal bu banal. Aslında köylü demek.

Banlieu kent surları dışında kalan, dolayısıyla feodal hukuka tabi olan yer anlamına geliyor. Kentler 13. yüzyılda büyüdükçe bir kısım **banliyö** fiilen kentin yaşam alanı içine girmiş, fakat hukuken derebeyi banı altında kalmış; kente değil derebeyine vergi ödemiş; anlaşmazlıklarını beyin mahkemesine götürmek zorunda kalmış. Eski Fransızca *à ban donner* veya *mettre à bandon* bir kişi veya araziyi derebeyinin hükmü altına sokmak demek. Günümüzde *s’abandonner* fiili “boyun eğmek, teslim olmak, tevekkülle hükmünü beklemek” anlamında kullanılıyor. Bizde ise **abandone** bir spor terimi.

En güzeli ise İtalyanca bir sözcük olan *sbandito*. “Ferman okumak, mahkûm etmek” özellikle de “kanundışı ilan edip sürmek” anlamına gelen *sbandire* fiilinden geliyor. Buradaki *s-*, Latince *ex-* gibi dışlama ifade eden bir öntakı; *bando* ise Fransızca *bandon* sözcüğünün eşi. *Sbandito* edilmiş bir kişinin dağda derede dolaşıp eşkiyalık etmek, yol kesip haraç almak dışında pek bir şansı kalmadığı açık. Hatta bir dönem İtalya’da *sbanditi* sayısı o kadar artmış ki birçok dilde bu İtalyanca sözcük kanun kaçağı, haydut, eşkiya kavramına model olmuş. İngilizce *bandit* buradan geliyor. Türkçe **ızbandut** da böyle.

(Türk dili nedense bu cins kelimeleri hep dışarıdan ithal etmiş. ***Haydut*** Macarca, ***çete*** Sıpça, ***şaki/eşkiya*** Arapça, ***terorist*** Fransızca, ***mafya***

İtalyanca, ***gangster*** Amerikanca, ***desperado*** İspanyolcadan alınma Amerikanca. Yerlisi hiç yok muymuş diye insan merak ediyor.)

Bandaj - Menteşe

Hintavrupa anadili **bhendh-* : bağlamak.

Önce biraz İngilizce. *To bind* bağlamak; geçmiş hali *bound*. *Bond* bağ ve yükümlülük anlamında; bir de bundan türeyen *bondage* var ki kölelik ya da bağımlılık demek. *Band*'ın asıl anlamı bağ, sonradan şerit ve kurdele anlamını kazanmış. *Bundle*, deste ya da demet gibi iple bağlanmış bir şey. *Band*'ın diğer anlamı da tıpkı *bundle* gibi bir araya gelip bağlanmış bir grup insan. **Bando** ve **cazbant**taki bant bu ikinci *band*. **Bandaj** ve **selobant**taki bant "şerit" anlamına gelen öbür *band*. Nalburların sattığı **binder** ise silikon esaslı bir çeşit "bağlayıcı" vernik. Mali bir yükümlülük gösteren borç senetlerine de borsa argosunda **bond** adı veriliyor.
James Bond'un ataları belli ki birinin çiftliğinde *bound labourer*, ya da serf, yani canı istediğinde bırakıp gitme özgürlüğüne sahip olmayan "bağımlı işçi" olarak çalışmışlar. Bond İngiltere'de yaygın bir soyadı. Bizde ise Sean Connery'nin ilk Bond filmleri sayesinde üne kavuşan bir tür evrak çantasının adı.

Tesadüfe bakın ki Farsça *benden* fiili de tıpkı İngilizce *to bind* ve Almanca *binden* gibi "bağlamak" anlamına geliyor. Bunun pasif sıfatı olan **bende** esasında "bağlı, bağımlı" demek; köle ve mahkûm yerine de kullanılıyor. **Bendeniz**, "köleniz, hizmetkârınız, abd-i aciziniz" anlamında bir saygı sözü. Yani ajan 007 kendini 'Bendeniz Bond, James Bond!' diye tanıttığında feci bir kelime oyunu yapmış oluyor. **Kalebent**'in İngilizcesi ise aynen *castlebound*.

Ama en güzeli *bendgôşe*. Farsça "köşe bağı" anlamına gelen bu sözcük Türkçeye alınırken yamulup **menteşe** halini almış, anlamı da biraz kaymış. Sonradan ayrıca Türkçe bir bileşik olarak **köşebent** türetilmiş.

Bir de Hintçeden İngilizceye, oradan Akmerkez Türkçesine geçen **bandana** var. Düğüm atılarak boyanmış kumaş demek. Eski Hintçe *bandhati* (bağlamak) kökünden.

Baobab - Ebeveyn

Arapça *abū* : baba.

Arap dilinin ilginç özelliklerinden biri, tekil ve çoğulun yanında bir de ismin ikil halini tanıması. Çok eski dillerin bazılarında bu özellik var. Örneğin Homeros'un arkaik Yunancasında ikil hal kullanılıyor. Bazı yazarlara göre Türkçe ***ikiz***, ***boynuz*** gibi sözcüklerde bulunan -z de çok eski bir ikil eki.

Arapça ikil isimler -eyn ekiyle yapılıyorlar. Örneğin ayakkabı anlamına gelen *naˁl* sözcüğünün ikili "bir çift ayakkabı" anlamında *naˁlayn* (Türkçede ***nal*** da ***nalın*** da özel anlamlar kazanmışlar). ***Bahreyn*** Arabistanda eskiden iki deniz arasındaki trafiği kontrol eden bir ada devletinin adı. *Dhū-l-qarnayn* ya da Türkçe söylenişiyle ***Zülkarneyn*** Kuranda adı geçen iki boynuzlu bir varlık (*qarn* boynuz, *dhū* sahibi demek). *Abawayn* (**ebeveyn**) ise *abū*'nun ikili: ana-baba anlamında "iki babalar," daha doğrusu "iki doğurtanlar" demek.
Abū ya da kısa haliyle *bū* Arapçada çok geniş kullanım alanına sahip bir sözcük. Yalnızca biyolojik anlamda babaya değil, herhangi bir sonucu fazlasıyla doğuran, ya da herhangi bir özelliğe fazlasıyla sahip bulunan, ya da herhangi bir niteliği özellikle temsil eden kişi veya şeylere de *ebū* deniliyor. Mesela Saddam Hüseyin'in meşhur ettiği *ˁummu-l-χurūb* ("tüm savaşların anası") yerine *abū-l-χurūb* demek pekala mümkün. Aynı şekilde, aşırı sayıda tohum döken bir ağacın adının "tohumların babası" anlamında *bū ḥibāb* olması da doğal. Afrika'da yetişen bu tuhaf görünümlü ağacı (adansonia digitata) Avrupalılar Araplardan öğrenmişler. Adını da çarpıtıp **baobab** yapmışlar. Burada geçen *ḥibāb* bizim ***hap, habbe*** ve ***hububat*** biçimlerinden tanıdığımız Arapça bir sözcük.

Abū-l-labūṭ sağa sola tekme atan kötü huylu bir at olan *labūṭ*'un babası. Türkçeye nasıl gelmişse gelmiş, **abullabut** olup argomuza yerleşmiş. Hıyar aleyhisselam anlamında bir deyim.

Barbunya - Berber

Latince ve İtalyanca *barba* : sakal

İstanbul Türkçesinde **barbunya** hem bir balık türünün hem bir fasulye türünün adı. Birinci adın kaynağı belli. Aynı balığın İtalyanca adı “koca sakallı” anlamına gelen *barbone.* Yunancada *barboúni* olmuş. Tüm balık ve sebze isimlerinde olduğu gibi Türkçeye bunun çoğul hali olan *barboúnia* alınmış. (Buna karşılık İzmirliler ismin tekil halini kullanıp **barbun** demeyi tercih ediyorlar.) Fasulyeye neden barbunya dendiğini ise bilmiyorum. Barbunya balığı gibi kabuğunun kırçıl kırmızı renkte olması ya da barbunyanın sakalı gibi kıvrık bir uzantısının olması nedeniyle bu ada layık görülmüş olabilir.

Il Barbiere di Seviglia operasında karşımıza çıkan *barbiere* de İtalyanca bir sözcük. Aslında sakal traşı yapan kişi anlamına geliyor. İtalyancadan tüm Avrupa ve Orta Doğu dillerine geçmiş. Türkçesi **berber** olmuş. Türkçede artık kuaför yerine ‘kadın berberi’ deyimi de kullanılıyor ama Batı dillerinde bunun benzeri yok. *Women’s barber?* Daha neler!
Hazır konusu geçmişken, Stravinski’nin *The Rake’s Progress* adlı operasında Baba the Turk adlı sakallı bir kadın olduğunu biliyor muydunuz?

Bazilika - Fesleğen

Eski Yunanca *basileús* : kral.

Kral anlamına gelen *basileús* çok eski bir Yunanca kelime. Yunan dünyası Roma hakimiyetine girdiğinde Latince *imperator* sözcüğü Yunancaya *basileús* olarak tercüme edilmiş. Bizans imparatorlarının 1453 tarihine kadar değişmeyen resmi sıfatı *Basileús kai autokratór tón Romaión.*

Bazilika turist rehberlerinin iyi bildiği bir sözcük. Roma mimarisinde 2. yüzyıldan itibaren rastlanan bir resmi yapı türünün adı. Dar uzun dikdörtgen şeklinde, içte uzunlamasına iki yanı sütunlu veya revaklı, doğuya bakan kısa yanında içbükey bir mihrabı ve imparatorun heykeli bulunan anıtsal yapıya Yunan bozması Latince *basilica*, yani kralî adı verilmiş. İmparatorluk devrinde bir tür mahkeme binası olarak kullanılmış. 4. yüzyıldan itibaren yapılan ilk anıtsal kiliseler de bazilika tarzında inşa edilmişler. Günümüzdeki kiliselerin, ve dahi Osmanlı camilerinin ilk esin kaynağı bunlar.

Basilikón yani "kral otu" ise Anadolu inançlarında çok eski zamanlardan beri kutsal sayılan güzel kokulu bir bitkinin adı. Latincesi *basilicum*. Yeni Yunancada b sesi v'ye dönüştüğü için *vasilikón* diye telaffuz ediliyor. Türkçeye herhalde **fesleken'*den bozma **fesleğen** diye geçmiş. 15 Ağustos'taki Meryemana yortusunda kiliseye bir demet fesleğen götürmek Ermenilerde günümüze dek süren güzel bir adet. Hıristiyanlık öncesi devirde Ermenilerin ana tanrıçası olan Anahita'nın kutsal simgesinin de fesleğen olduğunu öğrendiğimde çok şaşırdığımı hatırlıyorum.

Bedbaht - Beter

Farsça *bad* : kötü.

Farsça *bad* sözcüğü Türkçeye bir dizi bileşik isim vermiş. **Bedbaht** kötü bahtlı demek. **Bedbin** her şeyi kötü gören kötümser insanlara deniyor; Farsça *bīn* gören demek. Arapça dua sözcüğünü ekleyince, kötü dua anlamında **beddua**'yı elde ediyoruz. **Bednam** ise Süleyman Demirel'in çağdaş siyaset dilimize bir armağanı: 'bu hükümet bednam olmuştur' demek "adı kötüye çıkmıştır" demek. Bed sözcüğü, '**bet** sesli adam' deyimindeki gibi, tek başına da kullanılıyor.

İngilizce -er takısı gibi Farsça -ter takısı da sıfatlara kıyas ve abartı anlamı ekliyor. Örneğin *mihter* "daha büyük, en büyük" demek. Eskiden büyük devlet adamlarının önüsıra yürümesi usulden olan bando takımına da *mihter* adı verilmiş. *Bihter* daha iyi, en iyi anlamına geliyor. Kısaca **beter** diye söylenen *badter* ise "daha kötü, en kötü" anlamında.

Peki *badlands* ve *bad ass* bunların nesi oluyor? Hiçbir şeyi. İngilizce *bad* (kötü) sözcüğü 13. yüzyıldan sonra ortaya çıkmış bir kelime. Bambaşka bir kökeni var. Benzerlik tesadüften ibaret. Kıssadan hisse: kelimelerin tarihini bilmeden sırf benzetme yoluyla etimoloji yapmaya kalkışmak, sonu hüsranla bitecek bir uğraş.

Benzin - Labne

Arapça *laban* : süt.

Laban sözcüğüyle yalnız Arapçada değil, Arapçayla akraba olan Fenikece, Aramice, İbranice gibi dillerde de karşılaşıyoruz. Esas anlamı süt mü, yoksa bitki sütü ya da ağaçların gövdesinden sızan zamk gibi bir şey mi tam emin değilim. Sedir ağaçlarıyla ünlü olan **Lübnan** dağının adı ta Fenikeliler zamanından geliyor. Modern Arapçada ise *laban* alelade süt anlamında kullanılıyor. Süt kaymağından elde edilen bir tür taze peynirin adı olan **labne** ile Türk tüketicisi son yıllarda Pınar şirketinin Arabistan'a peynir satma girişimleri sayesinde tanıştı.

Aynı kökten gelen *lubān* Arapçada zamk anlamını koruyor. Mesela *lubān-üz zakar*, boswellia carteri ağacından elde edilen bir tür buhur veya günnük. *Lubān şāmī* pinus brutia ağacının kıl sökücü ağda olarak kullanılan zamkının adı. *Lubān cāwī*, yani Cava zamkı ise Doğu Hint adalarında yetişen styrax ağacından elde edilen keskin kokulu bir sakız. Bu sonuncusunu Ortaçağda Avrupa'ya da ihraç etmişler. Parfüm yapımında ve ayrıca bit kıran olarak kullanmışlar. Ortaçağ Latincesinde adı *labenzoe* olmuş. Sonradan, herhalde baştaki la- İtalyanca veya Fransızca belirleme hecesi (definite article) olan *la* zannedildiği için kesilmiş; geriye *benzoe* kalmış. Fransızcada *benjoin*, İngilizcede *gum benzoin* sadece çok ukala insanların bildiği antika bir kelime olarak varlığını sürdürüyor.

Benzoik asit, **benzol** ve **benzen**, benzoe zamkına özgü belirgin kokuyu – ve bu kokunun müsebbibi olan altı köşeli karbon molekülünü – taşıyan üç kimyasal bileşiğin adı. Benzolün arındırılmış şekline ise **benzin** adı veriliyor. Tabii ki çağdaş teknoloji sayesinde artık bu maddeler Arabistan sakızlarından değil, Arabistan petrolünden elde ediliyorlar.
Peki neden z? Basit. evabından tam emin değilim ama bir tahmin yürütmek gerekirse, İtalyancada j sesi olmadığı için diyebilirim. Arapçada ise j sesi Mağrip diyalektine özgü olduğundan, Java'dan Fas'a, oradan İtalya'ya, oradan da Latince bilim dili yoluyla Almanca veya Fransızcaya uzanan bir rota çizebiliriz. Belki.

Biberon - Bira

Latince *bibere* : içmek

Çok basit: bebe içer **biberon**, baba içer **bira**. İkisi de Latince *bībere* yani içmek kökünden. Birincisi Fransızca bir türev. İkincisi halk Latincesinde her türlü içkiye verilen *bīber* adından, muhtemelen **bībra* ara basamağı yoluyla türemiş İtalyanca bir sözcük. İngilizce *beverage* sözcüğünün tam karşılığı. Acıbiberle hiç alakası yok.

Ülkemizde ilk bira fabrikasını İsviçreli İtalyan asıllı Bomonti biraderler kurduğu için mi biranın Türkçe adı İtalyancadan alınmış, geçmişi daha eskilere mi gidiyor, doğrusu araştıramadım.

Bisküvi - Kombi

Latince *bi-* : iki.

İki sayısının Latincesi *du-*, ama türevlerde daha çok *bi-* şekli kullanılmış. Örneğin *bis* "iki kez" demek; *bini* ise ikişer. Ön takılarda da *bi-* sık sık karşımıza çıkıyor. Mesela *bipedalis* iki ayaklı, *bidens* iki dişli çatal, *bimaritus* iki karılı adam anlamına geliyor. İki yıllık süreye *biennius* deniyor. Bundan, Venedik'te iki yılda bir yapılan meşhur bir serginin adı olan **bienal** çıkmış. **Biseksüel**, yani "iki cinsiyetli" Latince örneklerden yola çıkarak yakın devirde türetilmiş bir sıfat. **Bisiklet**, yani "iki tekerli" de öyle. Yani pardon, sıfat değil isim.

Konserlerde bağırarak söylendiğinde "bir daha çal!" anlamına gelen **bis** sözcüğü Fransızcada da kullanılıyor. *Cuit* (pişmiş) sözcüğüyle birleşip *biscuit* (iki kez pişmiş) gibi bir bileşik kelime yapabiliyor. Bizde **bisküvi** diye yazılan bu sözcük aslında "çifte kavrulmuş" demek.
Bini zarfına "beraber" anlamını taşıyan *con-* önekinin eklenmesiyle elde edilen *combinare* fiili, "iki şeyi bir araya getirmek" anlamında, geç dönem avam Latincesine özgü biraz sallapati bir deyim. Fransızca *combiner* ve *combinaison* biçimlerinden geçerek dilimize **kombine** ve **kombinezon** sözcüklerini kazandırmış. Bunlardan ikincisi, "ikili takım" ve özellikle de sutyenle jüponu birleştiren gayet seksi bir kadın iç çamaşırı anlamına geliyor. **Kombinasyon** ise, İngilizce *combination* sözcüğünden alınıp 'Fransız edilmiş' bir Türk icadı. Son zamanlarda bir de bunun kısaltılmışı olan **kombi** çıktı: hem kullanım suyu hem kalorifer ısıtan kombine cihazlara deniyor.

Bodrum - Kaldırım

Yunanca *drómos* : yol, sokak.

Drómos Rumca yol veya sokak demek. ύπο- öntakısı ise “alt, aşağı” anlamına geliyor. Eski Yunancada h’li *hypo*- çağdaş Rumcada h’siz *ipo*- diye telaffuz ediliyor. **İpodrómeos* gerçi bugünkü Rumcada kullanılan bir kelime değil, ama anlamı yeterince açık: sokakaltı demek. İstanbul Türkçesinde en az 200 yıllık geçmişi olan ‘bodrum katı’ deyimindeki **bodrum** da aynı anlama geliyor. Türkçede -eos ekinin düşmesi ve p’nin b’ye dönüşmesi doğal. Tek açıklayamadığım baştaki i sesine ne olduğu.

Kalós yine Yunanca, iyi demek. *Kalodrómos* da iyi yol, düzgün yol demek. “Yolun açık olsun” anlamında bir deyim olarak da kullanılıyor. Türkçe **kaldırım** sözcüğünün buradan gelmiş olması güçlü ihtimal. Türkçe kaldırmak fiiliyle alakası olmadığı ise apaçık. Hem iki nedenle. Bir kere kelimenin eski ve asıl anlamı – ‘Arnavut kaldırımı’ deyiminde olduğu gibi – “düzgün taş döşeli yol”. Frenkçe trotuar karşılığı olan bugünkü anlamı çok sonradan türemiş. İkinci neden -im ekinin anlamı. Dil Devriminde dejenere edilmeden önce bu ek Türkçede sadece “bir kerelik eylem” anlamında kullanılmış. Yani kaldırmaktan gelen kaldırım olsa olsa “bir kere kaldırma eylemi” demek olabilir. Misal, ‘bir kaldırımlık canı var’ ya da ‘hidrolik bozuldu usta, kaldırım yapamıyoruz’ deyimlerindeki gibi.

Tatil beldesi olan ***Bodrum***’un anlamı başka. Adını Rodos şövalyelerinin 15. yüzyılda aziz Petrus onuruna inşa ettikleri *Petrium* kalesinden almış.[2]

Boğaça - Fueloil

Latince *focus* : ocak.

Doğrusunu söylemek gerekirse **boğaça/poğaça** sözcüğünün kökeni kesin olarak bilinmiyor. Türkçede kelimelerin yazılı kullanıma giriş tarihini gösteren güvenilir bir kronolojik sözlük olmadığı için başka birçokları gibi bu sözcüğün de geçmişini doğru dürüst kurcalayamıyoruz. Elimizdeki tek ipucu, İtalyanca "fırında pişirilmiş küçük hamurişi" anlamına gelen *focaccia*. Bu sözcüğün avam Latincesindeki atası tek c ile *focacia,* belli ki Latince ocak anlamına gelen *focus* sözcüğünden geliyor. Fransızcaya da *fouace* olarak girmiş. Türkçede **fuğaça* olması gerekirken baş harfi neden b/p olmuş, açıklaması yok.

Focus'tan türeyen bir başka Orta Latince sözcük *focalia:* ocakta yakılacak odun. Bunun Eski Fransızcası doğal olarak *fouaille* olmuş, Normanlar aracılığıyla İngilizceye aktarılıp *fuel* halini almış. Eskiden "yakacak odun" anlamında kullanılırken 20. yüzyılda her türlü yakıt demek olmuş. Kalorifer yakıtı olarak kullanılan bir tür petrol ürününe de "yakıt yağı" anlamında **fueloil** adı veriliyor.

Focus'un yakın çağdaki evrimi de ilginç. Isaac Newton 1691'de yayınlanan *Optics* adlı önemli eserinde bu Latince sözcüğü, "bir mercekten geçen ışınların birleşerek ateş yaktığı nokta" anlamında kullanmış. Yanılmıyorsam 1860'larda olmalı, bu fizik teriminin karşılığı olarak Osmanlı dilbazları Arapça ateş anlamına gelen *χarq*'tan türettikleri ***mihrak*** sözcüğünü icat etmişler. Yetmiş yıl kadar sonra, bu kez Cumhuriyet dilbazları devreye girerek öz Türkçe od'dan türeyen ***odak*** sözcüğünü piyasaya sürmüşler. Böylece dilimiz yabancı mihrakların etkisinden kurtarılmış, halkımız da atalarının öz diline kavuşup mutlu olmuş.

Bukalemun - Pantalon

Eski Yunanca *léon* : arslan.

Neden bilmem, Yunanlılar bukalemuna *χamailéon* yani “yer arslanı” adını vermişler. İngilizce *chamaeleon,* Fransızca *caméléon* olarak günümüze gelen kelime bu. Araplar da aynı kelimeyi almışlar, ama iki işlemden geçirmişler. Birinci işlemin teknik adı metatez: bir kelimede iki sessiz harfin yer değiştirmesi demek. Özellikle l, m, n ve r harflerini etkiliyor ve tüm dillerde rastlanan bir olay. (Türkçede yalnız’ın bazen yanlız, pasaj’ın paşaz olması tipik birer metatez örneği.) İkinci işlem Arapçaya özgü bir alışkanlık: tüm hayvan isimlerinin önüne *bū* veya *ebū,* yani “babası” kelimesinin eklenmesinden ibaret. **Qamelūn*’un babası işte böyle *būqalemūn* (**bukalemun**) olmuş.

Pantaleón Yunanca bir erkek adı: Tümarslan ya da Komple Arslan gibi mangalda kül bırakmayan bir anlamı var. Bu ismi taşıyan eski bir Hıristiyan azizi, Venedik kentinin San Pantalone semtine adını vermiş. Commedia dell’arte ise, Venediklilerin Ortaçağ’dan beri çok sevdikleri bir tür orta oyununun adı. Bu oyunda Pantalone isimli karakter, San Pantalone mahallesinden cimri ve gülünç bir ihtiyarı canlandırıyor. Dizden bağlı bir tür bol **pantalon**la sahneye çıkıyor. 1670’li yıllarda İngiltere’de buna benzer bir giysi moda olunca alaycılar hemen *pantaloon* adını yakıştırıvermişler. Dizden bağlı pantalonlar yerine ayak bileğine kadar inen cinsi 18. yüzyılda moda olmuş. Fransa’da *pantalon* adının yaygınlaşması ise galiba 19. yüzyılda.

Burç - Burjuva

Hintavrupa anadili **bhergh-* : müstahkem yer.

Kale anlamına gelen **bhergh-* sözcüğü hemen hemen tüm Hintavrupa dillerinde karşımıza çıkıyor. Eski Yunanca *pýrgos* ve Germence *burghs* en yaygın örneklerden ikisi. Müthiş kalesiyle ünlü olan Pergamon, ya da bugünkü şekliyle **Bergama** kentinin adı Anadolu'nun Yunan-öncesi bir dilinden, belki Luvicenin devamı olan Mysia dilinden alınmış. Eski bir Kelt tanrıçasının adı olan **Brigit** ise aslında sağlam veya "iyi korunmuş" demek. Belki "kale gibi kadın" demek istemişler.

Bizans devletinin özellikle 6. yüzyılda Rize'den Diyarbakır'a ve Suriye'ye uzanan bir hat boyunca neredeyse adım başı inşa ettirdiği *pýrgos'*lar ünlü. Hemen hepsi bugün hala ayakta olan bu kaleler Arapları da çok etkilemiş olacak ki "müstahkem savunma kulesi" anlamına gelen *bürc* (**burç**) sözcüğünü Yunancadan almışlar. Arapçada ince g sesi aşağı yukarı 6. yüzyılda kullanımdan kalktığı için son sesini değiştirip c yapmışlar. Aynı sözcük Türkçede doğrudan Yunancadan alınmış şekliyle **burgaz** olarak da geçiyor. Burgaz adasına adını veren kulenin kalıntılarını tepedeki Rum manastırının bahçesinde görmek mümkün.

Birçok kasaba adında karşımıza çıkan **bor** ögesi de aynı kaynaktan geliyor. Niğde'nin Bor'u ile Isparta'nın Uluborlu ilçesi iki örnek. Keçiborlu da aslında keçikaleli demek; koyun kalesi anlamına gelen Hamburg'la neredeyse adaş. Buna karşılık Hamburg'un köftesi **hamburger** adıyla üne kavuştuğu halde keçiborgeri henüz tanıyan yok.

Batı Avrupa haritasında tabii *burg/burgh/borough/bourg/borgo*'lu isimlere rastlamadan adım atmak imkânsız. Sözcüğün asıl anlamı kale, ama etrafı surla çevrili her türlü yerleşim için de bu söz kullanılmış. Ortaçağda "etrafı surla çevrili, dolayısıyla feodal beylere karşı belirli hak ve özgürlüklere sahip olan ve özyönetim hakkını kullanan yerleşim" diye özetleyebileceğim gayet net bir hukuki anlam kazanmış. Böyle bir yerleşimde oturan kimseye İngilizce *burgher,* Fransızca *bourgeois* denmiş. Özetle, köylü olmayan ve feodal bir beye bağlı olmayan kişi demek. 18. yüzyıla doğru bu kesim özellikle İngiltere ve Fransa'da devlet yönetimine ağırlığını koymuş. Karl

Marx isimli amatör sosyolog da bundan hareketle çağın **burjuva** çağı olduğuna kanaat getirmiş.

Türkçede bir ara burjuva karşılığı olarak ‘kentsoylu’ diye feci bir deyim uydurulmuştu. Ben öztürkçeci olsaydım herhalde *burcul* derdim. **Burjuvazi** yerine burcugillere ne dersiniz?

Bütan - Üvendire

Eski Yunanca *boús* : sığır, öküz.

Eski Yunanca *boukéntrion* öküz dürtmeye yarayan ucu sivri sopanın adı, *boutýros* ise tereyağı demek. Her iki bileşik isimde yer alan *boú-*, bildiğimiz sığırın Yunancası. Birincisine, sokmak ve saplamak anlamına gelen *kéntein* fiilinden türeyen *kéntrion*, yani "sokunduruk" sözcüğü eklenmiş. (Aynı fiile, bir çemberin orta noktasına saplanan dikme anlamına gelen *kéntron* sözcüğünde rastlıyoruz.) Yeni Yunancada b sesi v'ye dönüşüp -on eki de düştüğü için *voukéndri* olmuş; n harfinin etkisiyle çoğu ağızlarda *vougéndri* telaffuz ediliyor. Türkçesi **üvendire**. Bu ilkel aletin Anadolu'daki adının en az 2500 seneden beri değişmemiş olduğunu düşününce insan biraz tuhaf oluyor.

Týros peynir demek olduğuna göre *boutýros* da aslında inek sütünden yapma peynir demek olsa gerek. Ama şu veya bu nedenle en eski zamanlardan beri tereyağı anlamında kullanılmış. *Butyrum* olarak Latinceye, oradan da bellibaşlı Avrupa dillerine geçmiş. İngilizce *butter*, Fransızca **pötibör**deki *beurre* buradan geliyor. Kimyacıların *butyrum'*dan türettiği *acide butyrique* veya **bütirik asit** ise, ekşimiş tereyağına kekremsi kokusunu veren kimyasal maddenin adı. C_4H_9 diye yazılan **bütil** molekülü, daha sonra bütil alkole, **bütan** gazına ve bir zamanlar iyi kötü öğrenip sonra bütünüyle unuttuğum daha bir dizi başka kimyasal maddeye isim vermiş.

Burada, Türkçe olmasa da, bir başka harikulade kelimeyi anmadan edemeyeceğim. *Boustrophedon* Eski Yunanca "öküz dönüşü" demek. MÖ 5. yüzyıldan daha eski Yunanca yazıtlarda, yazının bir satırını soldan sağa, bir satırını (tıpkı Araplar gibi) sağdan sola yazma adeti varmış. İşte bu yazım şekline, öküzün tarla sürme düzenine benzediği için, *boustrophedon* deniyor. Birkaç müzede örneğini gördüğümü hatırlıyorum, ama hangisi derseniz şimdi hatırlayamam.

Cahil - Meçhul

Arapça kök *CHL* : bilmeme.

Arapça *cāhil*'in çoğulu *cuhalā*. Afˁal vezninde *achal* ise ism-i tafdil adı verilen kıyas ve abartı formu: pek cahil demek. **Echel-i cühela** deyimi "bilmezlerin en bilmezi" anlamına geliyor. Bir de Şinasi'nin iki satırda pek çok şeyi özetleyen şu güzel beyti var:

Bedbaht ona derler ki elinde cühelanın,
Kahr olmak için kesb-i kemal ü hüner eyler.

(*Kesbetmek*: kazanmak, *kemal*: yetkinlik, yetenek. Birincisinden *müktesep*, ikincisinden *mükemmel* geliyor.)

CHL kökünün en çok kullanılan Arapça masdarları *cahl* (Türkçesi **cehil**) ve *cahāla(t)* (Türkçesi **cehalet**). İkisinin anlamı aynı. Mafˁūl vezninde *machūl* (**meçhul**) ise bilinmeyen demek. Eski edebiyat kitaplarında geçen **tecahül**-i ˁarif "bilip bilmezden gelme"nin Osmanlıcası. 'Kendi cahil olan ne bilir tecahülü, ariften bahs için evvela irfan gerek' dersem belki lisedeki edebiyat derslerimizde neden hep sıfır aldığım ortaya çıkar.

Bir de ilaç yapımında kullanılan **ebucehil karpuzu** diye bir bitki var. Ne olduğunu hiç bilmiyorum, ama diğer adı 'Ermeni hıyarı' imiş, onu öğrendim.

Camekân - Pijama

Farsça *cāme* : giysi.

Camekân kelimesinin aslında camla ilgisi yok. Farsça *cāmekān* "giysilik" yani gardrop veya "giyinme odası" demek. Türkçedeki asıl kullanım yeri hamamlardaki soyunma kabinleri. Bu kabinlerin kapıları genellikle camlı olduğu için Türkçede yanlışlıkla cam kelimesiyle bağlantı kurulmuş. Son yıllarda büsbütün anlam değişikliğine uğrayarak "camlı bölme" anlamında kullanılmaya başladı.

Farsça *cāme*'li bir başka bileşik isim *cāmeşūr.* "Yıkamak" anlamına gelen *şūrīden* fiilinden, "yıkayan" anlamında *şūr* sıfatını içeriyor. Türkçe **çamaşır** kelimesi de anlam sapmasına uğramış. Giysi yıkayıcının adı önce giysi yıkama eylemine, daha sonra yıkanan giysinin kendisine aktarılmış. Son yıllarda 'iç çamaşırı' deyimi de kırpıntıya gelince çamaşır başlı başına "don gömlek" anlamında kullanılmaya başladı.

Bir başka güzel Farsça sözcük *pāycāme:* "ayak giysisi", daha doğrusu bol paçalı pantolon veya şalvar. Bu kelimeye divan edebiyatında da rastlanıyor; ancak Osmanlıcadan günümüz Türkçesi'ne doğrudan aktarılmamış. Hindistan Müslümanlarının edebi dili olan ve çok sayıda Arapça ve Farsça sözcük içeren Urdu diline, oradan da kolonyal İngilizceye sıçramış. 19. yüzyılda 'paycama' olarak telaffuz edilen İngilizce *pyjama* kelimesi, Fransızcadan j sesini kapıp Türkçeye Frenk kılığında geri gelmiş. Bugünün **pijama**sı Nedim ile Nefi'nin paycamesinden başka bir giysi.

Cami - Cemevi

Arapça kök *CMʿ* : toplanma, bir araya gelme.

Hemen hemen bütün Arapça kelimeler gibi *camʿ* (**cem**) kelimesi de üç sessiz harften oluşan bir kökten türüyor. Türkçede sağa dönük bir apostrofla gösterdiğim üçüncü harf Arapların ع (ʿayn) harfi. Gırtlaktan çıkan tuhaf bir öğürme sesini ifade ediyor ve Arapçada gayet sıradan bir sessiz harf olarak işlem görüyor.

Cami sözcüğünün dilimizde sesli harfle başlayan bir takı alınca, mesela Taşlıtarla camisi değil de Taşlıtarla camii olmasının nedeni işte bu harf. Kelimenin aslı cami değil *cāmiʿ*. “Bir araya toplayan (yer)” demek. Yunanca *synagógos* sözcüğünün birebir karşılığı.

Cuma (yani *cumʿa)* İslam dininde özel anlamı olan bir gün: cemaatin toplantı günü. Türkçe diğer günlerin isimleri Farsça asıllı iken cumanın Arapça olmasının nedeni açık olmalı. Kaldı ki **şeşşembe* sözcüğünü telaffuz etmek de hayli güç. Öte yandan cumayı **cima** ile karıştırmaktan kaçınmak lazım. Çünkü bu sözcük – tıpkı İngilizcede eskiden kullanılan *congress* sözcüğü gibi – bir kadınla erkeğin aşna fişne amacıyla cemiyet eylemesini ifade ediyor. Tuğçe Baran’a göre yeni Türkçesi ‘fikfik’.

Cuma günü camide toplanan topluluğun adı, doğal olarak **cemaat**. Osmanlıcada buna yakın bir anlam ifade eden **cemiyet** ise Fransızca *société* sözcüğünü karşılamak için 19. yüzyılda icat edilmiş. Herhalde dini bir tınısı olan cemaat sözcüğünü gâvur icadı topluluklar için kullanmanın uygun olmayacağı düşünülmüş. (Aslında toplantı evi anlamına gelen cami yerine, Alevilerin dini amaçla toplandıkları yeri anlatmak için **cemevi** diye ayrı bir kelimeye ihtiyaç duyulması da benzer bir simgesel kaygının ürünü olmalı.)

Avrupalıların eski Yunanca ve Latinceden yeni kelimeler türetmesi gibi, Osmanlı entelleri de Arapçadan yeni kelimeler türetmekten hoşlanmışlar. CMʿ kökünden türeyen iki neo-Arapça sözcük **içtimaiyat** ve **mecmua**. Birincisini Fransızca *sociologie* kelimesine karşılık olarak Ziya Gökalp

ortaya atmış. İkincisi ise “derlenmiş şey” veya dergi anlamında *magasine* sözcüğünün karşılığı.

“Toplu hale gelme” anlamına gelen **içtima** kelimesi askeriyede hala kullanılıyor. (Yapısı için bak. ‘İrtica’ maddesi.) Toplama anlamında **tecemmu** ise Türk Ceza Kanunu dışında artık unutuldu.

Canavar - Zonta

Hintavrupa anadili *$*g^{w}ei$ə-* : can, yaşamak.

Dikkat ederseniz "canlı" sıfatının biri olumlu, öbürü nötrden olumsuza doğru kayan iki anlamı var. Tüm dillerde canlı, aynı zamanda neşeli, hareketli, sağlıklı, coşkulu, kıpırdak, zinde gibi anlamlara geliyor. Bu birincisi. Canlı, aynı zamanda herhangi bir canlı yaratık demek, ki buna 'yaratık' ya da 'hayvan' gibi eşanlamlı isimler verdiğimiz zaman işin rengi biraz değişmeye başlıyor.

Mesela Farsçada "sahip olan, -li" anlamına gelen *-āver* ekiyle yapılan *cānāver* sözcüğü aslında düpedüz "canlı varlık" demek. Farsçada kuzu, civciv, kelebek vs. de dahil olmak üzere her çeşit hayvan için kullanılıyor. Günümüz Türkçesindeki **canavar** ise sürüden koyun kapan herhangi bir yaratık ve özellikle kurt.

Yunanca *zoo-* (yaşamak) kökünden gelen *zónto* da tastamam aynı anlama gelen bir sözcük. Fransızca *vivant*, Almanca *lebend* ve Farsça **zinde** sıfatlarında karşımıza çıkan *-ant/-end* ekinin eşdeğerini taşıyor. Yunancası "herhangi bir hayvan" anlamında. Türkçe argoda da **zonta** hayvan yerine kullanılıyor, ama kurttan çok öküz çağrışımı yapıyor.

Farsça *cān*, Farsça *zī-*, Yunanca *zoo-* ve Latince *viv-* muhtemelen aynı Hintavrupa kökünden türeyen üç biçim. Ancak hayli karışık olan bu konuya izninizle girmeyeceğim. Farsça *jīve* (**cıva**) ile "öz" Türkçe **acun** kılığına giren Sogdca *ajun* (Budist inançta enkarnasyon) sözcüklerinin de aynı familyadan olduklarını belirtmekle yetineyim.

Cellat - Mücellit

Arapça kök *CLD* : deri.

Cild (**cilt**) Arapça deri demek. İkincil anlamlarından biri “meşin, meşin kamçı,” diğeri “deriden yapılmış kitap kabı”. Ancak “ciltlenmiş fasikül” anlamı Türkçeye özgü. “Hani bu kitabın ikinci cildi?” sorusunu Araplar anlamıyorlar. “Bir cilt yetmez mi ya seydi? Vallahi sağlam.” diyorlar.

Yapı olarak “ciltlemek” anlamına gelebilecek olan iki fiilden *calada* “şaplak vurmak, kırbaçlamak”, *callada* ise “bir şeyi deri ile kaplamak” anlamında kullanılıyor. Birinci işi meslek edinen kişilere *callād* (**cellat**) deniyor; sonradan başka mesleki yöntemler de edinmişler. İkinci işin erbabı ise *mucallid* (**mücellit**) adını alıyor.

Centilmen - Jeneratör

Eski Yunanca *génos*, Latince *genus* : soy, ırk, cins.

Yunancada olsun Latincede olsun bazen ismin nominatif ya da ‘yalın’ haliyle, kökü, yani eklerden arındırılmış hali aynı olmayabiliyor. Mesela Yunanca *génos*’un kökü *genet-*, Latince *genus*’un kökü *gener-*. Bu yüzden “soya ilişkin” anlamına gelen izafet sıfatının Yunancası *genetikós,* Latincesi *generalis*.

Yunanca sözcük **genetik** olarak günümüze gelmiş: soyaçekim anlamında kullanılıyor. Latincesi daha ilginç bir evrim geçirmiş. Fransızca *général,* İngilizce ve İspanyolca *general* diye yazılan sıfatın esas anlamı “genel” – yani bireysel olmayan, bir soy veya türün tümünü ilgilendiren şey. Pablo Neruda’nın *Canto General*’i mesela böyle: “evrensel şarkı” demek. Buradan gelen ‘Genel Komutan’ rütbesini yanılmıyorsam ilk kez Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) sırasında İmparatorluk orduları başkomutanı Tilly kullanmış. İngiltere’de de *major general* sıfatı ilk kez yine aynı yıllara denk gelen iç savaş sırasında geçiyor (1642). Türkçesi neden Fransızca **jeneral* ya da İngilizce **ceneral* değil de Almancadaki gibi **general**? Sanırım 20. yüzyıl başlarından itibaren Türk genel kurmayına egemen olan Alman etkisi bunda rol oynamış olacak. O dönemde genel kural Fransızca telaffuz olduğundan ‘jeneral’ tabiri de bir süre mücadeleyi terk etmemiş, ancak 1930’larda silahlı kuvvetlerde bugün kullanılan rütbelerin benimsenmesiyle piyasadan çekilmiş. Eski kuşaktan insanların ta 1960’lara kadar ‘Jeneral Dögol’ dediğini hatırlıyorum.

Latince “soyunu sürdürmek, yavrulamak” anlamına gelen *generare* fiilinden de modern dillere gelen sayısız türev var. **Dejenere** (soyu bozuk) ve **jeneratör** (üretici) bunlardan ikisi. Latince “soylu” anlamına gelen *gentilis* ise Batıda 17. yüzyıldan itibaren soylu sınıfların eskisi gibi vurdulu kırdılı işlere rağbet etmemesi sonucu daha çok “zarif, nazik, kibar” gibi salon özelliklerini ifade eder olmuş. Bizde de Fransızca **jantiy** (*gentil*) ve aynı şeyin İngilizcesi olan **centilmen** (*gentleman*) deyimleri bu anlamda kullanılıyor.

Cereyan - Macera

Arapça kök *CRY* : akma, vuku bulma.

Arapça *carayān* masdarını Türkçeye akış, akım ya da akıntı diye çevirebiliriz. Mecazi anlamda **cereyan** "olayların akışı" anlamında da kullanılıyor. Bu yüzden hava cereyanı, elektrik cereyanı dediğimiz gibi 'falan olay cereyan etti' diyebiliyoruz. Bunun faili olan *cārī* (**cari**) sözcüğünde ise "geçerli olma, yürürlükte olma, süregitme" gibi bir anlam var. *İcrā* (**icra**) "cereyan ettirme" demek. Türkçede daha çok bir şeyi "realize etmek" ya da bir mahkeme kararını yürürlüğe koymak anlamında kullanılıyor. Bunun çoğulu olan **icraat** daha farklı bir nüans kazanmış.

Burada geçen vezinlerden ikisini daha önce görmüştük. Daha önce görmediklerimizden faˁalān (yani **X** – a – **Y** – a – **Z** – ā – n), özellikle ***heyecan, feveran, galeyan, hafakan, heyelan*** gibi kıpırdak kavramları ifade etmekte kullanılan bir masdar kalıbı. Bir başka güzel kalıp, mefˁel veya mefˁil (m – a – **X** – **Y** – a – **Z** veya m **-** a **-** **X** – **Y** – i – **Z**): "xyz edilen mekân veya zaman"ı ifade ediyor. *Macrā'*nın anlamı nitekim "cereyan edilen yer": mesela akarsu yatağı, kanal, su borusu, ya da olayların izlediği rota, trend vb. Türkçe **mecra** bunlara ek olarak bir de "yazılı ve görsel medya" anlamını kazanmış. Nasıl? Pek anlamış değilim.
Macera aslında bir sözcük değil, bir deyim. *Mā carā* "ne olup bitti" (ya da "ne ki cereyan etti") demek. Arapçada bizdeki gibi özel bir anlamı yok. Türkçede de yakın zamana kadar fraz niteliği ağır basmış. Mesela 'Lütfen ma cerayı olduğu gibi nakl ediniz Mösyö Dölakruva' cümlesindeki macera, bugünkünden farklı bir vurguya sahip. Gerçi 'maceraya atılmak' gibi kullanımlar 1920'den önce de var. Ama 'macera romanı' ya da 'macera turizmi' kesinlikle yeni.

Ciğer - Hepatit

Hintavrupa anadili *yēk*^{w}*r*- : karaciğer.

Eski Farsçada sözcük başına gelen y'nin Yeni Farsçada c'ye dönüşmesi, kısa sesliden önce gelen k'nin de yumuşayarak g olması normal. Bu yüzden Zerdüşt dininin 3000 yıllık kutsal metinlerinde geçen *yākarë*- (karaciğer) sözcüğünün bildiğimiz Farsçada *cīger* olmasında şaşırtıcı bir şey yok. Bu kelime Türkçeye **ciğer** olarak geçmiş; sonradan iç organlarda bir karışıklık olduğundan karaciğer diye ayrıca belirtmek gerekmiş.

Hintavrupa anadilindeki y Yunancada bazen z, bazen de hafif h halini alıyor; hangisinin ne zaman olduğunun gayet ayrıntılı bir kuralı var ama burada ona girmeyeceğim. Hintavrupaca k^{w} ise Latincede her zaman qu-, Yunancada duruma göre p veya k oluyor. Nitekim karaciğerin Yunancası da *hēpar*. Çağdaş tıbba **heparin** ve **heparoskopi** gibi türevler vermiş. Ancak *hēpar* sözcüğü bazı bileşiklerde t ekini alıp *hēpat*- şekline girdiğinden, karaciğer iltihabının adı heparit değil **hepatit**.

İlk bakışta uydurma gibi gözüküyor ama kesinlikle değil. Aynı ses değişimleri yüzlerce kelimede şaşırtıcı bir yeknesaklıkla karşımıza çıkıyorlar. Kuralları bilince ciğerin mesela Latincesini *(iocur)* ya da Sanskritçesini *(yākrt)* ezbere tahmin edebiliyorsunuz.

Cennet - Cin

Sami anadilinde kök *GNN* : saklama, koruma.

Eski Pers krallarının Şiraz'daki etrafı duvarla çevrili bahçeleri meşhurmuş. İranca adı *pairidaeza* olan bu bahçelerin Yunan dünyasında *paradeisos* adıyla pek rağbet gördüğünü MÖ 5. yüzyılda tarihçi Homeros anlatıyor. Sonradan Hıristiyanlık zuhur edip Aramice *gannā/gannetā* tabirine Yunanca bir karşılık bulmak gerekince de aynı *paradeisos* sözcüğünü kullanmışlar. "Cennet bahçesi" manasında Latinceye *paradisus*, oradan da İtalyancaya *paradiso*, Fransızcaya *paradis*, İngilizceye *paradise* vb. diye geçmiş. Halbuki Eski Farsça kelimenin özgün anlamı "etrafı duvarla örülü yer": *pairi*- çepeçevre anlamında bir edat, *daeza* da duvarlı ya da "örük".

Yukarıda geçen Aramice kelimenin anlam spektrumu da aynı. "Gözden saklama, koruma" anlamında GNN kökünden eski Babil ve Asur dilinde *gannu*, İbranice *gēn*, Aramice eril *gannā* ve dişil *gannetā*, genelde bahçenin ve özellikle duvarlı bahçenin adları. Tevrat'ın ilk bölümünde Adem ile Havva'nın ilk ikametgâhı *gēn ha-edem* (Edem Bahçesi) diye geçiyor. Tevrat'ta Babil esareti dönüşü kaleme alınan Nehemya Peygamber kitabında *gēn* ilk kez bir manevi mutluluk mertebesinin simgesi olarak beliriyor. Arapçada g daima c'ye döndüğü için eşdeğer sözcük *canna(t)*, yani bildiğimiz **cennet**.

Kuran'da sözü edilen *cinn*'ler gözle görülmeyen fakat insanları çıldırtma kabiliyetine sahip olan bir tür saklı varlık. **Cin**'in Arapça çoğulu **ecinni**. Cinlere uğrayan kimse **cinnet** geçirip **mecnun** oluyor. Ana rahmindeki embriyoyu ifade eden Arapça **cenin** de aynı kökten. Esasen "gizli, örtülü" anlamında bir sıfat.

Konusu gelmişken belirtelim. Eski Farsların duvarlı bahçesi Yunanlılar kadar Arapları da etkilemiş. Aynı sözcüğün Orta Farsça biçimi olan *paradēz*, normal p>f dönüşümünden geçip *farādīs* kılığında Arapçaya girmiş. Bu haliyle çoğul bir kelimeye benzediğinden, Arapça gramer kuralı tersine işletilip *firdaws* diye bir de tekil hali türetilmiş. Türkçesi ***Firdevs***. Kuran'da cennet bahçesi anlamında iki yerde geçiyor.

Hadi bir parantez daha. Ermenicede “bahçe” anlamına gelen sözcük de Farsçadan alınmış. Eski Ermenice biçimi *pardez*, modern hali *bardez*. Erzurum’un Şenkaya ilçesinin eski adı ***Bardez*** idi. 1920’deki Kâzım Karabekir harekâtında sıkça geçer.

Conta - Cunta

Latince *iugum* : boyunduruk.

Latince *iugum* sözcüğü Fransızca *joug* ve İngilizce *yoke* ile akraba. Üçü de öküzlere takılan cinsten boyunduruk demek. Bundan türeyen *iungere* fiili aslında "çift koşmak" anlamına geliyor. Zamanla "iki şeyi birleştirmek, bir araya getirmek" gibi daha geniş bir anlam kazanmış. Aradaki n harfi Latincede örneğine sıkça rastlanan bir olgu. Teknik adı infiks: anlam üzerinde bir etkisi yok.

Iungere fiilinin miş'li geçmiş sıfatı olan *iunctus/iuncta/iunctum* Akdeniz'in Latin kökenli iki dilinde iki ayrı özel anlam kazanmış. İtalyanca *giunto* esas itibariyle "iki şeyin birleşme yeri, eklem, dikiş" anlamına geliyor. İngilizce tam karşılığı *joint.* Dilimize daha da daralmış bir anlamla, **conta** olarak girmiş. İspanyolca *junto* ise her türlü birlik, birleşme ve ittifak için kullanılıyor. 19. yüzyıl ortalarında İspanya hükümetlerinin sık sık askeri müdahalelere uğradığı bir dönemde "hükümeti devirmek amacıyla oluşturulan askeri şefler ittifakı" şeklinde özel bir anlam kazanmış. Önceleri gerek İspanyolca gerek diğer dillerde *junto* olarak yazılırken, neden bilmem, yakın dönemde aynı kelimenin dişil şekli olan *junta* tercih edilir oldu. Dilimizde de **cunta** kullanılıyor.

Son bir not, telaffuz hakkında. İtalyanca gi ikilisi düpedüz c olarak okunuyor. Yani *giunto* diye yazılan kelimenin telaffuzu 'cunto'. İspanyolca j harfi ise kuvvetlice bir 'h' sesini ifade ediyor. *Junta*'nın okunuşu 'hunta'. İngilizce ve Fransızcada henüz yabancılığını koruyan bir kelime olduğu için aynı şekilde telaffuz ediliyor. Türkçeye 'cunta' olarak geçmesinin sebebi, gerçek bir dilsel temas yoluyla değil kitabiyat yoluyla alınmış olması. İngilizce j harfi normal şartlarda 'c' okunduğu için, "olsa olsa" yöntemiyle junta da cunta edilmiş. Yanılmıyorsam 1960'lı yılların sonu olmalı.

Cüzdan - Eczane

Arapça *cüz´* : birim.

Cüz Arapça birim ya da ünite demek. Eskiden mektep ve medreselerde okutulan ders kitaplarına da – Amme cüzü, Mülteka cüzü gibi – cüz adı verilirmiş. Bu kitapları taşımaya mahsus olan deri çantanın adı Farsça *-dān* ekiyle **cüzdan**.

Cüzün çoğulu **ecza**. Bizde ilk **eczahane**ler 19. yüzyıl başlarında Avrupalılar tarafından açılmış. Eskiden raflarında sıra sıra kimyasal hammaddeler dizili olur, reçeteye göre üç dirhem kâfuru, bir miskal kalomel, iki çimdik çalapa tozu karıştırıp ilaç yaparlarmış. Şimdi daha çok lastik tokyo satıyorlar. (Çekistan'ın başkenti Prag'da ikiyüz yıl önceki haliyle korunmuş böyle bir eczane var. Yanlış hatırlamıyorsam Küçük Meydana yakın, Hanuš Usta saatinin karşısındaki sokağın içinde.)

Çalmak - Çalışmak

Eski Türkçe *çalmak* : çarpmak, vurmak.

Çalmak fiilinin en eski anlamı "yere çalmak" deyiminde korunmuş. Tıpkı ***çatmak***, ***çakmak*** ve çapmak (***çarpmak***) fiilleri gibi bu sözcüğün aslı da muhtemelen onomatope. Yani çat, zırt, lop, şangır gibi, bir doğal sesin taklidine dayanıyor.

"Vurmak" kavramının uzantıları olağanüstü geniş bir yelpazeyi kapsıyor. Türkçe eski metinlerde ve sözlüklerde karşıma çıkan anlamlardan birkaçını sayayım. Ayakla vurmak. (**Çalım** oradan.) Bıçak vurmak, kesmek. (Şimdi **çolak** diye kullandığımız kelimenin eski şekli *çoluk* ya da *çalık*: bedeninde yara izi olan ya da bir organı kesik veya kopuk olan anlamında.) Çamur veya boya vurmak; dolayısıyla, leke vurmak, alacalı hale getirmek. (**Kara çalmak** deyimindeki anlam bu. "Lekeli, alaca" anlamında **çal** Anadolu'da halâ kullanılır. **Çil** de acaba bununla ilgili mi?). Atı topuklayarak dörtnala kaldırmak. (**Çalak** "hızlı" demek; **çalakalem** de oradan.)

Saz çalmak deyimindeki anlam genişlemesine eski dillerin birçoğunda rastlıyoruz. Mesela Farsça *zeden* hem vurmak, hem de müzik aleti çalmak anlamına geliyor. (***Neyzen***'deki -zen "vuran" demek; *zeden* fiilinin şimdiki zaman hali.) Deyimin kökeni belki de davul ve benzeri vurma çalgılara dayanıyor. (Mesela Altay lehçesinde *çalu* davul demekmiş.) Günümüzde ise daha çok radyo, teyp, CD-player gibi vurmasız çalgıları çalıyoruz.

Para çalmak deyimindeki mantık herhalde bıçak vurmaktaki gibi bir şey: zorla vurup bir şey koparmak kastedilmiş. Türkçede eskiden bu anlamda esas kullanılan fiil, çalmakla eş anlamlı olan ***çapmak/çarpmak***. ("Hırsızlık, gasp" anlamına gelen ***çapul*** oradan geliyor.) Kullanımda ağırlığın çalmak eylemine geçmesi ise, zannediyorum ***çalmak çapmak*** ikilemesinden türemiş. Türkçede bu sıkça karşımıza çıkan bir yöntem. Mesela, çoğu Türk dillerinde "to be tired" anlamına gelen fiil *armak* iken, Türkiye Türkçesinde aynı anlam ***yorgun argın*** ikilemesi yoluyla ***yormak*** fiiline aktarılmış.

Çalmanın karşılıklı hali olan **çalışmak** fiili yüzyıllar boyunca çarpışmak, vuruşmak, dövüşmek, güreşmek anlamında kullanılmış. "Çabalamak,

mücadele etmek” gibi mecazi bir anlama en erken 15. yüzyılda rastlıyoruz. “İş yapmak” anlamında ***işlemek*** fiilinin yerini alması ise ta 19. yüzyıl sonlarında olmuş. Yani eskiler çalışmayı zahmetli bir iş olarak görmüşler. ‘Çalışmak özgürlüktür’ gibi modern çağın kölelik ideolojilerini akıllarına getirmemişler.

Daha sırada **çelme** (“ayak vurma”), **çelim** (“vuruculuk”), **çelik** (“dövülmüş demir”) ve ayrıca çelik çomak’taki öteki **çelik** (“kesik dal”) var. Onlar da başka zaman.

Çeşit - Gusto

Hintavrupa anadili **geus*- : tatmak, seçmek.

Türkçe günlük konuşma dilimizde Farsça *çeşīden* (tatmak, tadına bakmak) fiilinin iki türevini kullanıyoruz. **Çeşni** Farsça "tad, tadım" anlamını korumuş; *çeşīde*, yani "tadımlık şey" ise orijinal anlamından bir hayli uzaklaşıp **çeşit** halini almış. 'Meze çeşitlerimiz var' diyerek müşterilere maydanoz olan garson tayfasını belki ilgilendirir: Farsça *mezīden* (tatmak, emmek) fiilinden ***meze*** de, tıpkı *çeşīde* gibi, "tadımlık şey" anlamına geliyor.

Tad almanın Latincesi uzun ū ile gūs- kökünden *gustare*. Latince "lezzet" anlamına gelen *gustus*, bizde İtalyanca biçimiyle benimsenip **gusto** olmuş. Çeşit çeşit yemeklerden bir parça alıp tadına bakmanın Frenkçesi olan **degüstasyon** da bir zamanlar Beyoğlu'nun en iyisi olduğu anlatılan bir lokantanın adı olarak, kenardan köşeden Türkçeye sızmış. Buna karşılık dis- önekiyle "iştah kaçırtıcı ve iğrenç" anlamına gelen *disgusting* sıfatı Arnavutköy-Bebek tepelerindeki bazı çevreler dışında (Misal: 'Ay Sevan Bey kitapta 'kubur' sözü hiç kullanılır mı, ne kadār disgasting!') henüz bu taraflarda pek tanınmıyor.

Tadına bakmanın Eski Germencesi olan **keosan*, Anglosaksonca *ceosan* halinden geçip günümüz İngilizcesinde *to choose* şekline bürünmüş. Çeşit sözcüğünün bizdeki evrimine benzer bir şekilde bu fiil de bugün "seçmek" anlamında kullanılıyor. İngilizce *choice*, gerek yapı gerek anlam bakımından Farsça *çeşnī*'nin eşdeğeri.

Sözü nereye getireceğimi tahmin ediyorsunuz. Evet, Eski İranca *caş*-, Latince *gūs*-, Eski Germence *keus*- (ve Eski Yunanca *geus*-) kökleri aynı yerden geliyorlar. Standart ses değişimi kurallarına uygun olarak Hintavrupa anadilindeki **geus*- biçiminden türemişler.
Son bir şey daha. Wagner sevenler bilir, Eski Germen mitolojisinde, savaşta ölen yiğitlerin ruhlarını Valhalla'ya taşıyan *Valkyrie* adlı hatunlar var. Meğer *kyrie, *keosan* kökünden "seçen" veya "tadına bakan" demekmiş. Valkyrie de, bakış açınıza göre, "şehit-seçen" veya "ölü-yiyen" anlamına gelirmiş. Bu kadar ilginç bir şey duydunuz mu hiç?

Çeyrek - Çerçeve

Farsça *çār* : dört.

Farsça 4 sayısı *çahar* veya *çār* olarak yazılıyor. En eski Fars dilindeki biçimi *çathr-*. Latince *quatr-* ve Yunanca *tetr-* kökleriyle akraba.

'Çar' hecesi Türkçeye çok yatkın bir sese sahip olduğundan olmalı, Farsça *çār* sözcüğünden yapılan türevler Türk diline hayli derin kök salmışlar. Farsça olduklarını öğrenmek insanı şaşırtıyor.

Mesela **çeyrek**. Rahmetli anneannemin 'çaryek' diye söylediği bu kelime Farsça *çār* ve *yak* sözcüklerinden oluşuyor. Düpedüz "dört bir" veya dörtte bir demek. R ve y sesleri Türkçede metateze uğramışlar (bakınız: 'Bukalemun' maddesi). **Çarşamba**'nın aslı ise *çārşanba*. Haftanın ilk günü sayılan *şanba,* yani Cumartesi gününden hesaplayarak "dördüncü gün" anlamına geliyor.

Çārçūbe dört çubuk demek. *Çārsū* ise dört kenar. Eski Yunan agoraları gibi, kentlerde ticari amaçla kullanılan büyük dikdörtgen açık alana *çārsū* deniyor. (Yunanlıların mimari ve kent planlaması konusundaki temel bilgilerini eski İranlılardan aldıklarını anlamak için Herodot'u dikkatli bir gözle okumak yeter.) Bu kelimeler dilimize **çerçeve** ve **çarşı** olarak girmişler. Bir mimari terimi olan *çārṭāq* ise **çardak** olarak benimsenmiş. Asıl anlamı dört kemerden oluşan bir yapı. Tak bizim bildiğimiz Arapça *ṭāq*, yani kemer.

Çarmıha germek, eski İran'a özgü bir cezalandırma yöntemi. Çarmıha gerilen suçlu, ellerine ve ayaklarına ayrı ayrı çakılan birer çivi ile bir direğe mıhlanıp ölüme terkedilirmiş. (Farsça *çār mīχ*, doğal olarak, dört mıh demek.) Romalılar da bu korkunç işkence metodunu İran'dan öğrenmişler; genel kural olarak sadece kölelere ve egemenlikleri altındaki ulusların Roma vatandaşı olmayan üyelerine uygulamışlar. İmparator Tiberius devrinde Filistin'de huzursuzluk çıkaran Yeşu isimli Yahudi dervişine de bu cezayı layık görmüşler.

Darağacı - Tarçın

Farsça *dār* : ağaç.

Farsça *dār* ağaç demek; İngilizce *tree* ile birinci dereceden akraba olan bir kelime. Buna karşılık "ev" anlamına gelen Arapça *dār* ile ilişkisi yok. Dilimize ***darülaceze***, ***darüşşafaka***, ***darüssaade*** gibi tamlamalarla giren kelime bu ikincisi.

17. yüzyılda derlenen Burhan-ı Katı isimli sözlükten öğrendiğimize göre Farsça *dār,* adam asmak için kurulan ağaçtan iskeleye de denirmiş. Öyleyse **darağacı** "ağaç ağacı" ya da "darağacı ağacı" gibi bir katmerli deyim olmalı. İngilizcede bu tür dil facialarına *solecism* adı veriliyor. Türkçe karşılığı nedir bilmiyorum.

Tarçının anavatanı gerçekte Çin değil Seylan adası; yani resmi adıyla Sri Lanka. Yine de Ortaçağda Asya'nın uzak ülkelerinden getirilen bir güzel kokulu ağaç kabuğuna *dār-ı Çin* adı verilmesini anlayışla karşılamak lazım. Türkçesi yakın zamanlara dek darçın'dı. Nedense Farsça kökenli birçok kelime gibi baş harfi sonradan t'ye dönüştü, **tarçın** oldu. Aynı ses değişimi *dane, derzi, destere* ve *destgâh* sözcüklerinde de karşımıza çıkıyor.

Darülfülfül, aktarlarda sinameki ve minare gölgesi ile birlikte satılan bir nesne. Ben uydurma bir şey olduğunu sanırdım, meğer değilmiş. *Fulful* Arapça biber demekmiş. Bunun, Sanskritçesi *pippali* olan Hint asıllı bir kelimeden alındığı açık. (Not: Arapçada p sesi yok. Yabancı dillerdeki p sesi f olarak risaykıl ediliyor). Aynı kelime Yunanca *pipéri* şeklinden dilimize ***biber*** olup girmiş. Darülfülfül de, besbelli, biber ağacı demek. Ama hangi cins biber ağacıdır ve darülfülfül adı verilen toz bundan nasıl elde edilir, doğrusu araştırma imkânı bulamadım.

Darı - Tarla

Eski Türkçe *tarımak* : ekin ekmek.

Orta Asya Türkçesinden Anadolu Türkçesine geçişte temel kurallardan biri, kelime başındaki t sesinin yumuşayarak d'ye dönüşmesi. Ancak kelime içinde p, t ve k gibi sert sessizlerden biri varsa bu kural işlemiyor. Bu yüzden, Eski Türkçe *tarımak* (ekin ekmek) fiilinden gelen *tarığ* (ekin) sözcüğü **darı** olurken, ekin ekilen yer anlamındaki *tarığlak* sözcüğü *tarlak* olmuş; t/d dönüşümünden sonraki bir devirde -k sesini de kaybedince geriye kala kala **tarla** kalmış.
Tabii böyle incelikler Dil Devriminin heyecanı içinde zaman zaman unutulabilmiş. Bu nedenle Divan-ı Lugat-it Türk sayfaları arasında yeniden keşfedilen *tarımak* fiilinden Arapça ziraat'e yeni bir karşılık türetmek icap ettiğinde **darım* değil **tarım** sözcüğünde karar kılınmış. Yıl 1932. Maarif Vekili Dr. Reşit Galip'in deyimiyle "ilimden ziyade idealistliğe" değer verilen bir dönem.

Davul - Tabure

Arapça *ṭabl* : davul.

Davul Türkçedeki en eski Arapça sözcüklerden biri. Malazgirt savaşından beş-on yıl önce Türkçenin ilk sözlüğünü yazan Kaşgarlı Mahmud, şahinle avlanırken kullanılan *tavıl* isimli çalgının Arapça *ṭabl* ile aynı anlama geldiğini belirtiyor. Bu tarihte Türklerin en az 300 yıldan beri Arap kültürüyle tanışmış ve 50-60 yıldan beri iyi kötü Müslüman olmuş olduklarını hatırlarsak bu alıntıda şaşırtıcı bir şey yok. Asıl şaşırtıcı olan, 1100 yıllarından önce Türkçeye üç-beş taneden fazla Arapça kelime girmemiş olması.

İki çubukla çalınan çift yüzlü silindir şeklinde davul, Avrupa kültürüne de Araplardan geçmiş. Adı Ortaçağın bellibaşlı Avrupa dillerinde *tabal / tabor / tabour* iken Fransızcada 15. yüzyılda nereden çıktığı belli olmayan bir m sesi alıp *tambour* şeklini almış. Bu arada anlamı genişleyerek, eni boyuna yakın silindir şeklinde çeşitli nesneleri de kapsama alanına almış. Türkçede de kullanılan **tambur**, mimaride bir kubbeyi taşıyan basık silindirik yapı anlamına geliyor. Basık silindir şeklinde bir küçük oturak olan *tabouret* ise **tabure** olarak Türkçeleşmiş. (Bu arada hemen belirtelim, yaylı bir çalgı olan tambur'un bunlarla doğrudan ilişkisi yok.)

En şaşırtıcı davul çeşidi ise **trampete.** Bu sözcük 1830'lu yıllarda İtalya'dan ithal edilen yeni tip bando mızıka takımlarıyla birlikte Osmanlı yaşamına girmiş. Ancak İtalyanca veya başka bir dilde karşılığı yok. Acaba İtalyanca bambaşka bir bando çalgısının adı olan *trompetta* (***trompet***) ile mi karışmış? Yoksa *tamburo*'nun küçüğü olan **tamburetto* diye bir davul varmış da dili İtalyancaya çalmayan bando çavuşları bu sözcüğü mü katletmişler? Doğrusunu bilen galiba yok.

Detay - Mititey köfte

Latince *talea* : çelik aşısı.

Ortaçağ halk Latincesinde ortaya çıkan *taliare* fiilini eski sözlükler “çelik aşısı yapmak, çentik açmak, yarmak” olarak tanımlıyorlar. Buna karşılık taliare’den türeyen İtalyanca *tagliare* ve Fransızca *tailler* fiilleri alelumum “kesmek” anlamını yüklenmişler. Fransızca her türlü kesim anlamına gelen *taille* Türkçede özellikle giysi kesimi anlamında kullanılıyor. **Tay** yazılıyor (at yavrusu olan tayla bunun ilgisi yok). *Tailleur* Fransızca terzi, daha doğrusu “kesimci” demek, ama terzi elinden çıkma bir çeşit kadın giysisine de **tayyör** deniliyor. *Détailler* bir bütünün küçük bir parçasını kesip ayırmayı anlatan bir fiil. *Détail* (bir bütünden kesilmiş parça, ayrıntı) sözcüğü buradan geliyor. Türkçesi **detay**. Talih oyunlarında belli bir puanı tutturunca oluşan durum olan **dalya** ise İtalyanca “kesik, çentik” anlamına gelen *taglia’*dan bozma bir deyim. İlginçtir, bir oyunda kazanılan puanı belirten ***skor*** sözcüğünün de İngilizce asıl anlamı “çentik”.

Bir de İstanbul barlarının gözde sıcak mezelerinden olan **mititey** köfte var. Bu esrarengiz deyimin kaynağının Fransızca “orta boy” anlamına gelen *midi-taille* olduğunu dünyanın sayılı menü koleksiyonlarından birinin yaratıcısı olan sevgili Muhtar Katırcıoğlu’ndan öğrenmiştim.

Detektif - Tuğla

Latince *tegere* : örtmek.

Buyurun, Zihni Sinir'den bir bilmece: Kiremitle detektif arasındaki ilişki nedir?

Cevap: Biri örter, diğeri örtüyü kaldırır.

Latince *tegere, texi, tectum* diye çekilen fiil örtmek anlamına geliyor. Hintavrupa anadilinde aynı anlama gelen **(s)teg-* kökünün uzantısı; Almanca örtmek ve örtü anlamına gelen *decken* ve *Decke* ile amca çocukları. *Tegula* ise Latince "örtücük" demek. Bu sözcük pişmiş topraktan yapılan bildiğimiz kiremit için kullanılmış. İngilizceye *tile,* Almancaya *Ziegel,* Yunancaya *toúgla* veya *toúvla* olarak geçmiş. Biz Yunanlılardan alıp **tuğla** etmişiz. Ederken de anlamını, yine Yunanca bir sözcük olup tuğla anlamına gelen *keramídi* ile çaprazlamasına karıştırmışız. Tanıdığım bazı insanlar hala tuğla ile kiremidi birbirine karıştırıp inşaat ustalarımızı darmadağın ediyorlar.

Detegere Latince "örtüsünü kaldırmak, gizli bir şeyi ortaya çıkarmak," *protegere* ise "örterek korumaya almak" veya "çatısını kiremitle kaplamak" demek. Bunların perfekt kökünden yapılan *to detect* ve *to protect* fiillerini İngilizce bilenler hemen tanıyacaklar. Dilimizdeki **detektif**, **detektör**, **protektif** ve **protektora** sözcüklerinin kaynağı bunlar.
Gerçi son iki sözcük Türkçe sayılabilir mi, pek emin değilim.

Devir - Müdür

Arapça kök *DWR* : dönmek.

Arapçada orta radikali w veya y olan fiiller mücevvef, yani ‘kof’ fiiller olarak adlandırılıyor. W ve y harfleri vezinlerin birçoğunda ya sesli harfe ya da hemzeye (bakınız: Mesʹele maddesi) dönüşüyorlar; büsbütün kayboldukları da oluyor. Arapçada her zaman olduğu gibi bunun da son derece ayrıntılı ve kesin kuralları var. En önemli kural w sesini asla i sesinin izlemeyeceği kuralı. Vezin gereği böyle bir olasılık ortaya çıkarsa w sesi ya kaybolmak ya da başka bir kılığa girmek zorunda.

DWR kökünden *dawr* ve *dawarān* masdarları yeterince basit: ikisi de (bir eksen etrafında) dönme anlamına gelen sözcükler. Türkçeleri **devir** ve **deveran**. Devir eden şey veya kişi yukarıda belirttiğim nedenle **dāwir* olamayacağı için mecburen *dāʹir* olmuş. Mesela bir konu etrafında dönen söylem o konuya **dair** oluyor. *Dāʹira(t)* (**daire**) bir dönüş veya döngü demek. *Madār* (**medar**) ise etrafında dönülen yer, yani eksen ya da tekerleğin aksı. ‘Falanca bizim medar-ı iftiharımız’ demek, iftihar duygumuzun eksenini falanca oluşturuyor ya da iftiharımız falancanın etrafında dönüyor demek. Aradaki w düşmüş, ama düşerken ā’nın uzamasına neden olmuş. Yoksa vezin mefˤāl değil mefˤel.

Bir şeyi veya daireyi çevirmenin Arapçası *idāra(t)* (**idare**). İfˤāla(t) vezninde w hiç iz bırakmadan kaybolmuş. Çeviren kişi olan *mudīr*’de ise w yine yok, ama bu kez kısa i uzayıp ī olmuş. Tabii Türkçe **müdür** kılığında bu incelikleri izlemek daha güç.

Ev anlamına gelen *dār* da çok eski bir tarihte – belki bildiğimiz anlamda Arapçadan daha eski bir devirde – aynı DWR kökünden türemiş. Esas anlamı “etrafı çevrili bir yer,” belki etrafına çit çekilip sınırları belirlenmiş bir mülk ya da konma yeri. **Darülaceze** ve **darülislam**daki dār bu dār. Fas’ta bir kent olan Kazablanka’nın asıl adı da **Darülbeyza**. Casablanca bunun İspanyolcası: Beyaz Ev demek.

“Tepetaklak etmek” anlamındaki Türkçe ***devirmek*** fiilinin bunlarla görünür bir ilişkisi yok. Bu fiil Eski Türkçe *evürmek* ve *çevürmek* fiilleriyle eş

anlamlı olan *tevürmek* biçiminden türemiş. ‘Bir yetmişlik devirmek’ ve ‘devrik cümle’ deyimlerinde Türkçe devirmeyi; devrialem, devriye, hızlı devirli motor, cilalı taş devri, ikinci devre deyimlerinde Arapça devr’i görüyoruz.

Peki Dil Devrimindeki ***devrim*** sizce hangisinden geliyor? “Altüst etmek” anlamına gelen devirmekten mi, yoksa Fransızca asıl anlamı “dönüş” olan *révolution*’un Arapçasından mı?

Din – Medeni

Sami anadili kökü *DYN* : yargılama, hükmetme.

Eski dillerin galiba hepsinde “şehir” anlamına gelen kelime ile “devlet” ya da “egemenlik erki” anlamına gelen kelime aynı. Yunanca *pólis* esasen şehir (daha doğrusu “müstahkem yer”) demek iken devlet anlamını kazanmış; “devlet yönetme sanatı” olan ***politika*** oradan geliyor. Farsça *şehr*, şah ile aynı kökten: krallık anlamında. Şahlar Şahı şehinşaha bağlı olan irili ufaklı krallık ya da beylikler için *şehr* terimi kullanılmış, daha sonra her bir beyliğin idari merkezi de *şehr* adıyla anılmış. Latince *civitas* “devlet” ya da “vatandaşlık bağıyla bağlı olunan organizma” demek iken bilhassa Roma kenti için, daha sonra tüm kentler için bu kelime kullanılmış. Fransızca *cité*, İngilizce *city* oradan geliyor. Orta Asya Türkçesindeki *ülüş* sözcüğü de hem şehir, hem ülke anlamında. Almanca ise *Stadt* (şehir) ile *Staat* (devlet) kavramlarını imla farkı ile ayırmış.

Sami dillerinin birçoğunda *dyn* kökü “yargılama, hükmetme, egemen olma” anlamına geliyor. Eski Babilce *dīnu*, Aramice ve İbranice *dīn* “yasa, yargı, mahkeme” demek. Aynı kökten türeyen Aramice *mdīnā* öncelikle “hüküm alanı, yargı erkinin kapsadığı alan” anlamında, devlet demek. Eski çağlardan itibaren Suriye ve Mezopotamya’da şehir devleti ya da şehir anlamında bu kelime kullanılmış. İç Arabistan’da Suriye ve Filistin ile ticaretin düğüm noktasını oluşturan Yesrib şehir devleti de, öteden beri Arapçaya Aramiceden alınmış bir ad olan **Medine** adıyla anılmış. Arapça **medenî** sözcüğü esasen “şehirli” ya da “devlet düzenine özgü olan” demek. Yunanca *politikós* ve Latince *civilis* kelimelerinin tastamam eşdeğeri. Aşiret ya da bedevilik düzeninin tersi anlamında.

Arapça aynı *dyn* kökünden *dāna* “birine borcu olmak” demek. Yanısıra “birine tabi olmak, egemenliği altında bulunmak, boyun eğmek, biat etmek” gibi daha geniş anlamları da kapsıyor. *Deyn* “borç” anlamında. Bunun çoğulu olan **düyun** Osmanlı’nın son döneminde Düyun-u Umumiye İdaresi (Kamu Borçları Yönetimi, Frenkçe *Régie de Dette Publique*) deyimiyle Türkçemizde yer edinmiş. ‘Ben size medyunum’daki **medyun** da borçlu demek.

Ya ***din***? O ayrı, üstelik çok şaşırtıcı! Eski ve Orta Farsça uzun e ile *dēn* “Zerdüşt dininin inanç ve ibadet kuralları sistemi”nin adı. MS 600’lerden önceki bin küsur yıl boyunca tüm Ön Asya’da bu anlamıyla yaygın olarak kullanılmış. Belki bilirsiniz, “devlet dini” kavramının henüz çok tanınmadığı bir devirde İran’ın resmi devlet dini tüm Ortadoğu ve Doğu Akdeniz’de ilgi ve ibretle izlenmiş. Hatta derler ki daha önce marjinal bir inanç olan Hıristiyanlığın MS 300’lerde Roma İmparatorluğunun resmi dini olarak benimsenmesinde İran örneği etkili olmuş. Arapçada uzun e sesi olmadığından Orta Farsça *dēn* Arapçada otomatikman *dīn* biçimini alıyor.

İran dillerinin en eskisi olan Avesta dilinde aynı kelime, aynı anlamda, *daena* şekliyle karşımıza çıkıyor. Avestaca bir Doğu İran dili, bugün Horasan ve Özbekistan olan bölgede doğmuş. Bu bölgede konuşulan bir dilin Ortadoğunun Sami dillerinden etkilenmiş olması uzak bir olasılık. Yine de bazı bilim adamlarına göre Avestaca daena belki Elamca vasıtasıyla eski Babil ve Asur dilinden alınmış bir kelime olabilir. Maamafih bu çok tartışılmış bir konu, benim fikir beyan etmem yakışık almaz.

Dinozor - İstavrit

Yunanca *saûros* : kertenkele

İlk bakışta **istavrit** balığının etimolojisi basit. Rumca *stavrída* sözcüğü “haç biçiminde, haça benzer” demek. Bildiğimiz *stávros* yani istavroz’dan geliyor. Fakir balığının Romencesi *stavrid*, Bulgarcası ile Rusçası *stavrida* olduğuna göre geriye bir problem kalmıyor demektir.

Geriye aslında iki problem kalıyor. Bir, istavrit balığının haçla bağlantısını anlamak zor. Ne şekli benziyor, ne üzerinde öyle bir işaret filan var. İki, balığın Rumca adı istavrit filan değil *savrída*, yani Türkçe söyleyişiyle olsa olsa **savrid* veya **savrit*. İtalyancası da zaten *saurella* imiş; buradaki *-ella* küçültme eki olduğundan, esas kelime **saura* olmalı. Fransızcası *saurelle* veya *severau*. Daha enteresanı şu. Türkçede istavridin balıkçılar arasındaki diğer adı **sarı balığı**. İstavridin bir türüne **sarıkuyruk** deniyor. Bu kelimeler de belli ki Rumca *savri-*’den bozma. Çünkü istavridin ne kuyruğunda ne kendisinde sarı rengin izi yok. (Lüferin ufağı olan **sarıkanat** da böyle mi? Onu bilmem.)

O halde ne diyeceğiz? Türkçe *savrit’in istavrit’e dönüşmesi çok zor. Adı bozanların gene Rumlar olması lazım. Rumca sözlüklerde balık adı olarak bir *stavrís* veya *stavrída*’ya rastlamadım; ama bir tarihte Rum balıkçılar arasında ismin böyle bir varyantının türemiş olması imkânsız değil. İstanbul Türkçesine oradan alınmış olmalı. Karadeniz’in diğer dillerine Türkçeden geçmiş olması da pekala muhtemel.

Peki *savrída* ne demek? Burada işler gene biraz bulanık. Görünürde bu kelime Yunanca *sávros* ya da antik imla ile *saûros*’un türevi gibi duruyor. **Dinozor**‘dan tanıdığımız *saûros* bildiğimiz kertenkelenin Rumcası (*deino-saûros* = “canavar kertenkele”). İyi ama güzelim istavrit’e “kertenkele balığı” demek kimin aklından geçmiş olabilir ki? Olur mu öyle şey?

Dolmak - Doymak

Eski Türkçe *tomak*: dolmak.

Doymakla **tok** olmak arasındaki ilişkiyi merak ederseniz cevabı az önceki ‘Darı’ maddesinde bulabilirsiniz. “Karnı dolu olmak” anlamına gelen fiilin Eski Türkçe aslı *tomak.* 8. yüzyıldaki Orhun yazıtlarında böyle geçiyor. Sesli ile biten tek heceli Türkçe fiillerin birçoğu gibi bu da sonradan değişip *todmak* yahut çatlak d ile *todhmak* halini almış. 11. yüzyıldaki şekli böyle. Oğuz lehçesinde dh yerine y gelmiş; Anadolu’da ise t yumuşayıp d olmuş. Tok da aslında **doyuk* demek. Oradaki o k’dan ötürü t’si sert kalmış.

Dolmak fiilinin de buradan geldiği belli. *Toma*nın edilgen hali “doldurulmak, bloke edilmek, tıkıştırılmak” anlamında *tolmak*. Peki **donmak** da acaba oradan mı geliyor? Yapı itibariyle bakarsanız *tonmak* (düşünmek, kaşınmak ve kuşanmak gibi) -n- ekiyle yapılmış refleksif bir türev. Anlamı da “bloke olunmak, tıkanmak” gibi bir yoruma müsait. Ama ne yazık ki bu konuda literatür bulamadığım için kesin bir şey söyleyemeyeceğim.

Don - Donanma

Eski Türkçe *ton* : giysi.

Don aslında her çeşit giysinin adı. "İç çamaşırı" anlamında kullanılması eski deyimle hüsn-ü tabir, yani euphemism: ayıp sayılan bir kavram yerine daha terbiyeli bir kelimenin kullanılması. Sık sık olduğu gibi "ayıp" anlam temiz anlamı kovmuş. Eski anlamdan geriye kala kala bir nevi "at giysisi" anlamında 'at donu' tabiri kalmış.

Donatmak giydirmek, **donanmak** da giyinmek anlamına geliyor. Çıplak bir tekneye direk, yelken, halat vb takmaya Fransızlar *arme*'dan *armer,* İtalyanlar *arma'*dan *armare* dedikleri gibi Osmanlılar da don'dan donatmak deyimini kullanmışlar. **Donanma** deyimi armada'nın tam karşılığı: don giydirilmiş gemiler demek.

Dün - Tünemek

Eski Türkçe *tün* : gece.

“Gece” ve “bugünden önceki gün” kavramlarının birbirine karışması birçok dilde karşımıza çıkan bir olay. Örneğin İngilizcede *eve* hem “akşam” hem “bir gün önce” demek. Eski Türkçede gece anlamına gelen *tün* kelimesinin sesle birlikte anlam değiştirerek **dün** haline gelmesi de şaşırtıcı değil. (Çoğu dilde “sabah” ile “yarın” da karışıyor. Örneğin Almanca *Morgen*, İspanyolca *mañana*, Arapça *buqra* böyle. İngilizce yarın anlamına gelen *tomorrow* ile “sabah” anlamına gelen *morrow* da kardeş. Türkçe ***yarın*** ise ışımak anlamına gelen *yarımak* fiilinden türemiş. Esas anlamı tan vakti yani sabah.)

Az önce değindiğimiz t/d kuralı uyarınca (bkz: ‘Darı’, ‘Dolmak’), tün dün olurken, **tünek** sözcüğünün değişmeden kalması da normal. Eski Türkçe gecelemek anlamına gelen *tünemek* fiilinden türeyen bu kelime, gayet basit bir şekilde “geceleme yeri” demek. Zamanla “tavukların geceleme yeri” gibi özel bir anlam kazanmış. Buradan da, geri-türetme dediğimiz uydurma yöntemiyle, “kuşların geceleyin yaptığı işi yapmak” anlamında yepyeni bir **tünemek** fiili peyda olmuş. Bunun nisbeten yeni bir kelime olduğu nasıl anlaşılıyor? Gayet basit: eski olsaydı **dünemek* şeklini alması gerekirdi.

İlginçtir, ***kümes*** kelimemizin aslı olan Yunanca *kimási* de düpedüz “yatma ve istirahat etme yeri” demek. İngilizce “ebedi istirahatgâh” anlamına gelen *cemetery* kelimesi ile aynı kökten geliyor.

Düşeş - Siesta

Hintavrupa anadili **sweks*- : altı.

Tavla oynayan her Türk Farsça birden altıya kadar olan sayıları bilir. **Düşeş**i onlara açıklamaya gerek var mı bilmem: **dü**'nün iki, **şeş**'in altı anlamına geldiği belli. (Doğrusu adı Rumca olan bir oyunda sayıların neden Farsça söylendiği pek o kadar açık değil.) Şeşhane ise altı fişek atan eski bir tüfek cinsinin adı. İstanbul'da eskiden şeşhane fabrikasının bulunduğu semt, ufak bir ses değişikliğiyle, hala **Şişhane** adını taşıyor. Yarısı alaturka kaval tüfeğine, yarısı modern altıpatlara benzeyen melez şeylere ise 'altı kaval üstü şeşhane' deniyor.

Hintavrupa asıllı tüm dillerde olduğu gibi Farsça *şeş* sözcüğü de **sweks*- kökünden türemiş. Latince *sex* (hayır, *sexus* değil!), Yunanca *heksa*- (çünkü Hintavrupa köklerinde kelime başındaki s sesi Yunancada varla yok arası bir h'ye dönüşüyor), İngilizce *six,* Almanca *Sechs,* İspanyolca *seis* hep aynı kökten. Latinceden Fransızca yoluyla dilimize giren **sekstant**, 180 derecelik ufku altıya bölen bir astronomik gözlem cihazı. Yunanca kökenli **heksadesimal**, yani onaltılı, sayı sistemini bilgisayar programcılığıyla uğraşanlar biliyor. ABD Savunma Bakanlığı binasına bir köşe daha eklenseydi adının **Heksagon** olacağı da muhakkak. (Ne yazık ki 11 Eylül 2001'deki terorist saldırısından sonra Tetragon kaldığı söyleniyor!)

Eski Roma'da günün saatleri gün doğumundan sayıldığı için saat altı, yani *sexta hora,* tam öğle saatine denk gelirmiş. Avrupa ülkelerinde bu sistem, özellikle kilise ayinlerinin düzenlenmesinde, yakın dönemlere dek kullanılmış; birçok dilde günümüze dek kalan izler bırakmış. İspanyolcada "altıncı" anlamına gelen sıfatın dişil şekli olan *siesta,* Latince *sexta*'nın karşılığı: öğle saati demek. İspanyolların dünya yıkılsa vazgeçmeyecekleri öğle uykusu adeti gündüzleri çalışıp gece uyuyan diğer Avrupa uluslarının dikkatini çektiğinden, İspanyolca **siesta** kelimesi 19. yüzyıldan itibaren İspanyolca dışındaki dillerde "öğle uykusu" anlamında kullanılır olmuş. Türkçeye de Amerikan filmlerinden girmiş olduğunu tahmin ediyorum.

Efendi - Otantik

Eski Yunanca *authéntēs* : özgür kişi.

Eski Yunanca "kendi" anlamına gelen *autós* zamiriyle ileride tekrar karşılaşacağız. Burada belirtmek istediğim sadece *au* çift seslisinin evrimi. Eski Atinalıların 'aw' diye telaffuz ettikleri bu ikili Ortaçağ Yunancasında katılaşıp 'av' ve 'af' biçimini almış; buna karşılık Latince üzerinden Batı dillerine aktarıldığında yuvarlanıp 'o' sesini edinmiş. Bu yüzden mesela *autó* sözcüğünü günümüz Avrupalıları 'oto' diye okurken, Rumlar 'aftó' demekte ısrar ediyorlar.

Eski Yunanca uzun ē sesini gösteren η (eta) harfi de Batı dillerinde e değerini korurken Orta Yunancada 'i' olmuş. Öte yandan Eski Yunanca nt ikilisi bir tarihten sonra yumuşayıp 'nd' değerini kazanmış. Mesela Yunanlılar beş sayısına bugün *pente* yerine *pende*, el bezine *mantēlē* yerine *mandíli* diyorlar. Eski Yunanca *authéntēs* (αυθέντης) sözcüğünün Orta Yunancada *afthéndis* halini alacağı da bu saydıklarımızdan hemen anlaşılıyor.
Authéntēs Antik Yunanda veli veya vasisi olmayan, dolayısıyla hukuki işlemleri kendi adına yürütmeye yetkili "özgür kişi" anlamında bir deyim. Hukuk Latincesine aynen geçmiş. Latince *authenticus* sıfatı aslına uygunluğu (daha doğrusu reşit ve mümeyyiz bir *authentes* tarafından tanzim edilmişliği) noterce onaylanan bir belgeyi belirtiyor. Batı dillerinde *authentique* (Fr), *authentic* (İng), *authentisch* (Alm) deyimleri yakın zamana dek sadece resmi evrak, mektup, el yazması gibi yazılı belgelerin aslına uygunluğunu tarif etmekte kullanılmışlar. Ancak 19. yüzyılda eski dönemlere ait mimari uslupları taklit etme akımı ortaya çıktığında, binaların da tıpkı evraklar gibi **otantik** ("aslına uygun") olabileceği düşüncesi doğmuş. Bizde son zamanlarda 'Türk evi', 'şark köşesi' cinsinden birtakım zevksizlik bulamaçlarına bu talihsiz sıfat yakıştırılıyor.

Batıda bunlar olurken Doğuda işler başka bir yönde gelişmiş. Geç devir Bizans Yunancasında *afthéndis* bu kez karşımıza "zatı muhterem" gibi bir saygı deyimi olarak çıkıyor. Bu anlam kaymasının ayrıntılı hikâyesini bilmiyorum. (Muhterem özgür kişi? Evrak tanzim etmeye yetkili sayın bay?) Ancak ilginç olan, özellikle okuryazar, kültürlü, seçkin kâtip-bürokrat

zümresine hitap ederken bu deyimin kullanılmış olması. Osmanlı Türkçesinde 15. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan **efendi** deyimi de, aynı şekilde, öncelikle okuryazar idareci kesimine has bir sıfat olarak kalmış. Sanırım Fatih döneminde Bizans'ın bürokratik yapısı aynen benimsenirken o yapıya ait tabirlerin bir bölümü de Yunancadan alınmış.

19. yüzyıla gelindiğinde efendi sıfatının kâtip ve talebe sınıfı dışında üç ayrı zümre için kullanıldığını görüyoruz. Bunların birincisi muallim, müderris ve kadı gibi ulema sınıfı mensupları (Şeyhülislam Ragıp Efendi gibi), ikincisi gayrımüslimlerin okumuş kesimi (Kartallı Nişan Efendi gibi), üçüncüsü de hanedan mensubu şehzadeler (Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi gibi). Buna karşılık askeri rütbe sahibi kimselere ve padişahlara asla efendi denmemiş. Günümüzde ise efendi daha çok müstahdem sınıfından kimselere hitap ederken kullanılıyor: 'Kızım Durmuş Efendiye söyle çay getirsin'.

Ekol - Okul

Eski Yunanca *sχolē* : sohbet.

Zamanını özgürce kullanma ayrıcalığı eski toplumlarda üst sınıfa mensup olmanın en önemli göstergelerinden biri sayılmış. Köleler çalışmış; seçkinler ise, sohbete, işrete ve kültüre vakit ayırabildikleri ölçüde seçkin olmuşlar. İngilizce *leisure* sözünün Türkçe karşılığını, üzgünüm, bulamıyorum. "Boş vakit" değil: "getirisi olmayan uğraşlara vakit ayırabilme özgürlüğü" desek belki daha doğru.

Sχolē bunun Yunancası. Atina'nın en parlak çağında bu sözcük "felsefi ya da edebi sohbet" anlamını kazanmış. Eflatun'un diyaloglarını okumuş olanlar Atinalıların bu sohbetlerinin nasıl muhteşem bir zekâ ve kültür düzeyine ulaşmış olduğunu bilirler. Kültürü taklide dayalı olan Helenistik devirde ise *sχolē* "eski Atinalılar gibi sohbet etmenin tekniklerini öğreten kurs" olup çıkmış. Entel sohbetin püf noktalarını öğreten *sχolários*'lar türemiş ('Biraz felsefe bilmek iyidir küçük çekirge, ama fazlası sıkar.') İyi ücret almışlar.

Romalılar *schola* sözcüğünü Yunanlılardan devşirmişler. Sezar devrinde *schola*, seçkin sınıftan Latin gençlerine Eski Yunan dili ve grameri ile retorik, biraz da felsefe öğreten okulların adı imiş. Daha sonra matematik, geometri, astronomi ve müziğe ağırlık veren rakip türden *schola*'lar da çıkmış. Çağdaş İngilizcede *school* her türlü okul anlamına geliyor. Sözcüğün Fransızcası ise daha önce çeşitli vesilelerle değindiğim sk- kuralı uyarınca, önce *escole* sonra *école* olmuş. Fransa'da çocuklar her sabah école'e gidiyorlar. Türkçede ise **ekol** somut bir öğretim kurumundan çok bir düşünce akımı ya da "öğreti" anlamında kullanılıyor.
Ya **okul**? Çağdaş Türkçe'ye 1934 veya 1935 yılında katılan bu sözcük görünürde Türkçe *okumak* fiilinden bir türev. Ne var ki bu türevi yapan *-il/-ul* ekini 1934'ten önce duyan kimse olmamış. Bundan dolayı *école*'ün Türkçesinin mesela neden okun, okut, okuk, okuğak, okudam, okunduruk veya okurgaç değil de okul olduğu, insanın aklını ister istemez kurcalayan bir soru olarak kalıyor.

Biliyorum, ***ardıl, bağıl, buzul, çoğul, dişil, gizil, koşul, kumul, öncül, tekil*** ve hatta ***yabanıl*** da var. Ama hepsi okul'la aynı günlerde veya daha sonra imal edilmiş uydurmatik kelimeler.

Ekonomi - Villa

Hintavrupa anadili **weik-/*wīkos* : mezra, çiftlik.

Çeşitli Hintavrupa dillerinde karşımıza çıkan **wīkos* sözcüğünün esas anlamı herhalde "oba" gibi bir şey olmalı. Sonraki evriminde hem ev, hem mahalle, hem kabile-klan anlamını yüklenen bir kelime başka nasıl açıklanabilir? Belki Asteriks'in ya da İskoçyalı Cesur Yürek'in köyü gibi, birbiriyle akraba birkaç haneden oluşan, etrafı çit veya duvarla çevrili bir köy veya mezra düşünebiliriz. Çok uzağa gitmeye de gerek yok: mesela Karadeniz'de "mahalle" dedikleri şey, dağın bir kovuğuna sığınmış, kardeş, damat, yenge ve yeğenlerden oluşan bir geniş aile yerleşiminin adı.

Atina kentini MÖ. 11. yüzyıldan önce bir araya gelen birkaç klan kurmuş. İlk başlarda anlaşılan her klanın yerleşim alanı duvarla çevrili bir tür avlu imiş. Yunanca *oîkos* sözcüğü bu nedenle klasik devirde hem "mahalle" hem "ev" anlamını üstlenmiş. Ev derken tabii kastedilen şey apartman dairesi değil: çoluk, çocuk, damat, torun, evlatlık, besleme, hizmetçi, halayık, köle, bahçıvan birkaç düzine insanın bir arada yaşadığı bir topluluk. *Oikonómos*, böyle bir hanenin girdisini çıktısını idare eden kişinin sıfatı: bizdeki tam karşılığı kethüda, ya da kâhya (Farsça *ked* ev, *χudā* yönetici demek). Eski çağda *oikonómos* genellikle köle statüsünde olurmuş, ama bazen ev sahibinden daha güçlü duruma geldiği görülmüş. Para, muhasebe, alışveriş, personel idaresi ondan sorulmuş. Yaptığı işin adı *oikonomía,* yani ev idaresi. 17. yüzyılın Avrupalı yazarları bu kelimeyi "kraliyet hazinesinin idaresi" anlamında kullanmaya başlamışlar. Bir sonraki yüzyılda ise Adam Smith gibi düşünürler maliye yönetiminin 'objektif' yasalarını saptama sevdasına düşmüşler. **Ekonomi**nin İngilizcesi bundan yüz yıl öncesine dek *oeconomy* yazılırdı. Sonra o'su fazla geldi, kestiler.
Yunanca *oikeîn* "ev kurmak, iskân etmek" anlamına geliyor. *Oikouménē* "meskûn dünya" anlamına gelen, ilginç bir ideolojik geçmişi olan bir kelime. Sonradan "Hıristiyan aleminin tümü" anlamında kullanılmış. İstanbul'un Rum patriği **ekümenik** olma savını halen sürdürüyor. *Ana-* önekiyle *anoikeîn* ise "ev açmak" anlamında. *Anoiktór* "ev açar" demek. Modern Yunancada sert bir h sesiyle *aniχtór* veya *aniχtíri* olarak söyleniyor. Türkçesi **anahtar** olmuş.

Yunancada *oi-* halini alan arkaik *wī-* sesi Latincede *vi-*'ye evrilmiş. Latince *vīcus* mahalle demek. İngilizce *vicinity* (yakın çevre), Fransızca *voisin* (komşu) sözcükleri buradan. Arkaik biçimi **vīc-sla* olan *villa* ise Latince çiftlik veya çiftlik evi anlamında. Aklınıza sakın bugünün **villa** tipi konutları gelmesin, Augustus çağının doğru dürüst bir villasında birkaç bin kişinin yatıp kalktığı olurmuş. Anafikir aynı: bir dizi ev, ahır, mutfak ve erzak deposunu barındıran, etrafı duvarla çevrili bir avlu. Almanların *Hof* dedikleri şey.

'Anahtar teslim villalar' deyiminde **wīkos* kavramının bir değil iki kez geçtiğini hiç düşünür müydünüz?

Eküri - Üsküdar

Latince *scutarius* : kalkan taşıyan.

Scutus Roma ordusunda kullanılan bir tür kalkan. *Scutarius* ise kalkancı demek. Roma lejyonlarında *scutarii* adlı bir yardımcı sınıfı olduğunu biliyorum ama tam olarak nasıl bir sınıftır, ayrı bir tür birlik midir, yoksa süvarilerin arkasından elde kalkan koşturan adamlar mıdır, pek bir bilgim yok. Roma ordularında belli bir süre hizmet etmiş askerleri bir miktar toprak verip topluca iskân etme adeti olduğundan, imparatorluğun çeşitli yerlerinde emekli kalkancılara tahsis edilen *Scutarii* adlı koloniler ortaya çıkmış. Arnavutluk'taki **İşkodra** ile İstanbul'un karşı yakasındaki **Üsküdar** bunlardan ikisi. Zamanla büyüyüp şehir olmuşlar.

Latince *scutarius*'un Fransızca *écuyer* halini almasını açıklamak kolay: her zaman olduğu gibi baştaki çift sessizin s-'si önce es- sonra é- olmuş (bkz. Ekol, Etiket, Etüv), vurgusuz ara hecenin de t'si düşmüş. Ortaçağda *esquier* veya *écuyer*, henüz soyluluk ünvanı almamış olduğu için bir şövalyenin maiyetinde bulunup onun kalkanını taşıyan genç adam demek. Bir şövalyenin maiyetinde bulunup kalkanını taşıyan gençlerin tümüne ise *écurie* adı veriliyor. Bir haradaki yarış atlarının tümüne verilen ad da *écurie*. Son zamanlarda bu kelime bir menecmınt terimi olarak Türkçeye de girdi. Falanca 'işletmeci' **eküri**sini kurmuş, filan şirketten transfer bekliyormuş gibi konuşmalar bazı çevrelerde sık sık işitiliyor.

Endaze - Mühendis

Farsça *endāχten*, *endāz-* : atmak.

Eskiden "top atışı" anlamında kullanılan **endaht** sözcüğünü hatırlayanlar belki hala vardır. Ama "demir atmak" anlamında '**lengerendaz** olmak' deyimini bilen kaç kişi çıkar acaba? Farsça *endāχt* ve *endāz*, aynı fiilin sırasıyla mişli geçmiş (perfekt) ve şimdiki (present) kökleri. *Endāzem* atarım, *endāχtem* atmışem anlamına geliyor.

Endaze'nin esas anlamı adım. Ancak en eski zamanlardan beri bu sözcük bir adıma eşdeğer olan – yaklaşık 60-65 santim civarında – standart ölçü birimi olarak kullanılmış. Tıpkı Yunanca *métron* gibi, genel olarak "uzunluk ölçüsü" ve "ölçüm" anlamını kazanmış.
Araplar bu kelimeyi Acemlerden alıp *hendese(t)* (**hendese**) etmişler. Her türlü mesafe ölçümü, özellikle de Yunanca *geometría* gibi yer ve arazi ölçümü anlamında teknik bir deyim olarak kullanmışlar. Bu işi yapan kişiye doğal olarak **mühendis** deniyor. Arapça kuraldışı dört radikalli köklerin failini yapan müfeˁlil vezninde bir türev.

Entari - Enternasyonal

Hintavrupa anadili **enter* : iç, iç taraf.

Farsça *ender* "iç" anlamına gelen basit bir edat. (Arapça nadir'den gelen öteki ***ender***'le ilgisi yok.) *Enderūn* bunun isim hali: bir şeyin içi ya da "iç taraf" demek. Osmanlı devletinde **enderun** sarayın en içteki avlusunun adı olmuş. Enderunda saray hizmetlerinde yetiştirilen 'iç oğlanları', padişahın has kulları olarak çeşitli devlet görevlerinde istihdam edilmişler. *Enderī* de "içsel" ya da "içe ait" anlamına gelen Farsça bir sıfat. Türkçesi **entari**, iç çamaşırı anlamında kullanılmış.

Latince *inter* edatının orijinal anlamı da aynı. *Interior* (bir şeyin içi, iç taraf), *internus* (içsel, içe ait), *intrare* (**interare'*den, içeri girmek), *introducere* (**inter-ducere'*den, içeri sokmak), *intelligere* (**inter-legere'*den nüfuz etmek, anlamak) gibi türevler bunu açıkça gösteriyor. Bunun yanısıra *inter* "bir şeyin içi" anlamından uzaklaşıp "iki şeyin arası" anlamını da edinmiş. *Interpretari* (arabuluculuk etmek), *intermissio* (inkıta, ara), *interruptus* (bölünmüş, ara verilmiş) ve benzeri türevlerde "ara" anlamı daha belirgin. "Uluslararası" anlamında *internationalis*, modern çağda üretilmiş bir Latince sıfat. Türkçesi Fransızca telaffuzla **enternasyonal**. Fransa'dan ithal ettiğimiz *inter'*li bileşiklerden aklıma gelenler **entelektüel, enteresan, enterne** etmek ve **enterkonekte** sistem.

Inter'in esas Fransızcası *entre*, okunuşu 'antr'. **Antrparantez** (*entre-parenthèses*), **antrikot** (*entre-côtes*, yani kaburga arası), **antrakt** (*entre-actes*, perde arası) oradan geliyor. *Intrare* fiilinin Fransızcası olan *entrer* (girmek) dilimize **antre** sözcüğünü vermiş. Bir evin ya da yemeğin "giriş"i anlamında kullanılıyor. Bir de bundan türeyen İngilizce *entry* var ki, günümüz Türkçesinin demeyelim hadi, Ekşi Türkçenin vazgeçilmez parçası oldu. O da giriş demek, ama başka çeşit.

Yunancada "iç" anlamına gelen edat *entós*. *Enteron* ise iç organlarının müşterek adı: bizdeki bağır ya da böğür gibi bir şey. Sonradan özellikle bağırsak anlamında kullanılmış. Modern tıbba **enterit** (bağırsak iltihabı), **gastroenteroloji** (mide ve bağırsak hastalıkları uzmanlığı), **dizanteri** (*dysentería*, bağırsak hastalığı) gibi türevler vermiş.

Farsça *ender,* Latince *inter* ve Yunanca *enter*-, Hintavrupa anadilindeki **en-ter* kökünden geliyorlar. Burada **en*- "iç" anlamını ifade eden esas unsur; *-ter- ise İngilizce *inner* sözcüğündeki gibi pekiştirici bir ek. Nitekim *inner* da aynı kelime. O da Hintavrupacanın Germen kolundan gelmiş.

Esnaf - Sınıf

Eski Yunanca *sýnaphē* : lonca.

Loncalar eski zamanın meslek odaları: sanat ve ticareti düzenlemişler, standartlar koymuşlar, kimin kalfa kimin usta olduğuna karar vermişler, fiyat belirlemişler, aynı zamanda birer sosyal dayanışma örgütü olarak hizmet vermişler. Roma imparatorluğunun özellikle son dönemine doğru güçlenmişler. İmparatorluğun Yunanca konuşulan doğu eyaletlerinde, Yunanca "dayanışma" anlamına gelen *sýnaphē* (geç dönemde okunuşu: *sínafi*) adıyla anılmışlar.

Orta Doğu ülkelerini sonradan ele geçiren Araplar, bu ilginç sosyal kurumu tüm usul, adap ve hukukuyla beraber benimsemişler. Adını da aynen almışlar. Arapça *ṣnef* sözcüğünün asıl anlamı esnaf loncası; sonradan "zümre, kategori" gibi daha soyut bir anlamı türemiş. Türkçede **sınıf** önceleri her iki anlamda kullanılmış. Ancak – yanılmıyorsam 15. veya 16. yüzyıl olmalı – İtalya'dan 'lonca' sözcüğü ithal edilince sınıfın asıl anlamı unutulmuş. Birinci sınıf, ikinci sınıf, piyade sınıfı, burjuva sınıfı gibi her çeşit zümre ifade eden bir sözcük olmuş. Son devirde buna bir de okul yaşamında 'sınıf odası' deyiminden kısaltılmış olan bir özel anlam eklendi: 'Şimdi okullu olduk, sınıfları doldurduk...'.

Sınıfın Arapça çoğulu olan **esnaf** eski anlamını korumuş. Bu sözcük aslında kolektif bir isim: 'esnaf velinimetimiz' ya da 'esnaf ayaklandı' deyimlerindeki gibi "bilumum lonca erbabı" anlamına geliyor. Tekil bir ad ('o şimdi esnaf') veya sıfat ('çok esnaf adam') olarak kullanıma girmesi, Türkiye'de doğru dürüst Arapça bilen kimse kalmadığının göstergesi.

Tasnif etmek sınıflandırmak demek. Sınıfın ikinci anlamından, tefˁīl vezninde bir masdar.

Etüv - Soba

Halk Latincesi **extupa* : soba veya baca.

Soba günümüz Türkçesine Macarcadan girmiş olan sekiz-on kelimeden biri. Evliya Çelebi seyahatnamesinde geçtiğine göre 17. yüzyıl ortalarından önce alınmış. Macarcası *szóba* olarak yazılıyor ve tıpkı Türkçedeki gibi telaffuz ediliyor.

Macarca sz ikilisi çoğu zaman Almanca st sesini karşılıyor. Nitekim sobanın (eski) Almanca aslı da *stuba*, ya da bugün kullanılan şekliyle *Stube*. Peki Almanlar sobalarını nereden almışlar? Çok büyük bir olasılıkla Latinceden. Latince **extupa* kelimesine yazılı kaynaklarda gerçi rastlanmıyor. Ancak halk dilinde "dumanı tütmek" anlamına gelen *tupare* fiilinden "duman çıkışı" veya "baca" anlamında böyle bir türevin yapılmış olması kesin gözüküyor. Eski Fransızcadaki *estuve* (soba) kelimesini başka türlü açıklamanın imkânı yok. Modern biçimi *étuve* olan bu kelime Türkçeye **etüv** olarak girmiş. İngilizce *stove* ise Ortaçağda aynı kelimenin Aşağı Almanca veya Orta Hollandaca biçiminden devşirilmiş.

Evlat - Mevlut

Arapça kök *WLD* : doğurmak.

Veledin çoğulu **evlat**, yani çocuklar. Tam söylemek gerekirse, çoğul değil kolektif isim demek daha doğru. 'Evladına kavuşmak', 'evladü iyal sahibi olmak', 'evlat vermek' gibi deyimlerde söz konusu olan şey bir tane ya da birkaç tane çocuk değil, belirsiz sayıda çocuk: herhangi bir miktar çocuktan oluşan bir zümre.

Arapça WLD kökününden *wilāda(t)* (**viladet**) çocuk doğurma anlamına geliyor. Çocuk sahibi olan erkeğin adı *wālid*, kadınınki de *wālida(t)* (**valide**). Mübalağası *walūd* (**velut**), yani çok doğuran.

Mīlād (**milat**) en basitinden "doğum" anlamına gelen bir masdar. İlk harfi waw olan Arapça köklere özgü tipik sessiz yutumuna uğramış. Aslında her şeyin doğumu için kullanılabiliyor, ama özellikle Hz. İsa'nın doğumu demek olan Noelin Arapça adı olmuş. Alafranga tarihler MÖ ve MS olmak üzere ikiye ayrılıyorlar.[3]

İsa'ya nispet, Hz Muhammed'in doğumunu kutlama fikri ise İslam dinine Türklerin getirmiş olduğu bir icat. Doğum zamanı ya da doğum günü anlamına gelen *mawlīd* (**mevlit**) Süleyman Çelebi'nin 1409 tarihli ünlü ilahisi sayesinde Türklerin inanç dünyasında yer edinmiş. Öte yandan *mawlīd*i *mawlūd* (**mevlut**) ile karıştırmamak gerekiyor. Mefˁūl veznindeki ikinci sözcük "doğmuş olan" ya da "yeni doğmuş bebek" anlamına geliyor: Farsça Nevzad adının Arapça tam karşılığı.

Tawlīd (**tevlit**) etmek doğurtmak demek. Genelde daha soyut bir anlamda, "sonuç doğurmak, sebep olmak" yerine kullanılıyor. *Tawallud* (**tevellüt**) bunun refleksifi, doğurtulma anlamında. 'Amca tevellüt kaç?' sorusuna binüçyüzlü bir cevap vermek usulden.

Muwallad (**müvellet**) "sonradan çıkma" demek. Bir dilin klasik dönemine ait olmayan, artçı ve taklitçi yazarlara eskiden **müvelledat** denirdi, ki İngilizce tam karşılığı *epigone* olmalı. Böyle nefis bir kelime nasıl harcanıp unutulur, insanın inanası gelmiyor.

Falso - Fay

Latince *fallere* : yanılmak, yanlış yapmak.

Latince *fallere* fiilinin mişli geçmiş biçimi *falsus*. “Hatalı, yanlış, kırık, bozuk” anlamına gelen bu sözcük İtalyanca *falso* halini almış. Türkçeye biçim değiştirmeden gelmiş. Ancak İtalyanca *falso* (tıpkı Fransızca *faux* ve İngilizce *false* gibi) sıfat iken, bizde **falso** isim olarak kullanılıyor. Bizdeki isim falsonun Batı dillerindeki karşılığı ise avam Latincesindeki **fallita* biçiminin türevleri: Fransızcası *faute*, İngilizcesi *fault*. İngilizce *foul* da, köken olarak başka yerden geldiği halde, özellikle spor terminolojisinde *fault* sözcüğünün anlamını yüklenmiş. Futboldaki **faul** sonuç olarak falsonun bir başka biçimi.

Fallere’nin Fransızcası olan *faillir,* bugünkü kullanımda hatadan çok eksiklik ve yetersizlik bildiren bir fiil. Buna karşılık faillir’den türeyen *faille* sözcüğü “hata, kırık” anlamını korumuş. Teknik dilde “yer kabuğunda falso” anlamına gelen **fay** bizde eskiden sadece uzmanların bildiği bir kelime iken 17 Ağustos 1999 depreminden bu yana Televole kültürüne maloldu. Bu sayede ‘fay kırığı’ diye bir dil faciasına da kavuşmuş olduk.

Faraş - Müstefreşe

Arapça kök *FRŞ* : yatak ve döşek sermek.

Arapça fiil kalıplarının sonuncusu olan istifˁāl Arapçaya özgü ilginç bir yapı. Bu kalıba uyan fiiller genellikle bir işi gayret ve zahmetle, bazen de zorla yapmayı ifade ediyorlar. Örneğin husul'den ***istihsal*** bir şeyi çalışıp çabalayarak üretmek demek. Ferağ boşaltmak, ***istifrağ*** ise ıkına kakına boşaltmak, hatta kusmak anlamına geliyor. Mülk bir durumu, temellük onu edinmeyi, ***istimlak*** ise zorla ve belki bir direnişe rağmen edinmeyi anlatıyor. Karar'da bir denge ve hareketsizlik hali, ***istikrar***da ise çaba ve emekle korunan bir denge hali söz konusu. ***İstimna*** ederken de sağ elinize bir hayli çaba ve emek düşüyor.

İstifˁāl bazen bir eylemi dilemeyi, ya da bilinçli bir gayretle ona yönelmeyi de ifade edebiliyor. Örneğin ***istifa*** af dilemek, ***istirham*** birinin rahmetine sığınmak, ***istihbar*** haber edinmek maksadıyla çabalamak demek. Müşavirlerini çağırıp onlara danışan bir yönetici ***istişare*** etmiş, uğraşıp bir şeyden faide elde eden kişi ***istifade*** etmiş sayılıyor.

İstifˁāl vezninin aktifi mustafˁil, pasifi mustafˁal. Örneğin istirahat eden (aktif) kimse ***müsterih***, istihdam edilen (pasif) kimse ***müstahdem*** oluyor. İstiklal ilan eden (aktif) ***müstakil***, istisna edilen (pasif) ***müstesna*** sıfatına hak kazanıyor.

Merak edenler için buraya kadar geçen sözcüklerin köklerini de sayayım. Uygulayın göreceksiniz: ḤSL, FRĠ, MLK, QRR, MNY, ´FW, RḤM, χBR, ŞWR, FYD, RWḤ, χDM, QLL, thNY. Matematik gibi bir dil derken haksız mıyım?

Matematiksel yaklaşım uygulamada bazen çok yarar sağlıyor. Örneğin Osmanlıca bir yazıda ***müstantik*** gibi küflü bir kelimeye rastladığınızda bunun "sorgu yargıcı" anlamına geldiğini hemen çözebiliyorsunuz (nutuk'tan "gayretle konuşturan kimse"). Ama bazen bu yöntemin işlemediği de oluyor. Örneğin **faraş**la **müstefreşe** ilişkisini salt yapısal analizle çözmenize imkân yok. Çünkü Arapça "yatak ve döşek seren oda hizmetçisi" anlamına gelen *farrāş* Türkçede, kim bilir neden, bambaşka bir

anlam kazanmış.[4] Aynı kökten **mefruşat** da Arapçada yatak, döşek, kilim ve yaygı gibi yere serilen kumaş türünden eşyanın adı iken Türkçede daha katı ve üç boyutlu bir anlam yüklenmiş.

Fasikül - Faşist

Latince *fascis* : demet.

Eski Roma'da üst düzey kamu görevlileri halk önüne çıktıklarında önlerinde makam ve rütbeleriyle orantılı sayıda güvenlik görevlisi (*lictor*) yürür, ellerinde gücün ve iktidarın simgesi olarak bir demet değneğe sarılı birer balta taşırlarmış. *Fascis* işte bu simgenin adı. 1919'da Benito Mussolini adlı şarlatan eski Roma'nın kudretini yeniden canlandırma davasına giriştiğinde *fascis*'i partisinin amblemi olarak benimsemiş. Kara gömlekli militanlardan da *Fascio Nazionale di Combattimento* adlı örgütü kurmuş. Örgütün adını Türkçeye çevirmek zor: belki Ulusal Mücadele Baltalı Demeti diyebiliriz. (Saçma mı? Ülkü Ocaklarının adı da aslında düşünürseniz "İdeal Şöminesi" demek.) Bizde Fransızlaştırılmış şekliyle **faşist** sözcüğüne 1920'den itibaren rastlanıyor.

Fascis kelime anlamıyla "demet" demek. Bunun küçültülmüş hali olan *fascellum* Fransızcaya *faisceau* olarak geçmiş; aynı anlamda kullanılmaya devam ediyor. Latince sözcüğün bir başka küçültülmüş biçimi olan *fasciculus* ise 18. yüzyıldan itibaren matbaacılık terimi olarak "kitabi" Fransızcaya girmiş. Entel kanaldan geldiği için Fransızcası *fascicule* şeklini almış: oysa normal yoldan aktarılsa **faiscicle* olması gerekirdi. Okunuşu **fasikül**. "Tek dikişle dikilmiş bir demet sayfa" anlamında.

Birkaç kez örneği geçtiği için belki özetlemekte yarar var. Latince sözcükler Franszıcaya üç ayrı yoldan aktarılmışlar. Birincisi Kuzey Galya halk lehçesinden evrim yoluyla, ikincisi özellikle 13. yüzyıldan sonra edebi Latinceden "kitabi" alıntı yoluyla, üçüncüsü ise İtalyanca ve İspanyolca gibi diğer Latin lehçelerinden alıntı yoluyla. Sözcüğün biçimi ve telaffuzu hangi yoldan geldiğine bağlı olarak değişmiş; bazen aynı kelime iki ya da üç ayrı yoldan çağdaş Fransızcaya ulaşmış.

Bu bizi ilgilendirir mi? Bence ilgilendirmesi lazım. Çünkü bugün kullandığımız Türkçede Latinceden Fransızca yoluyla aldığımız – benim sayabildiğim – en az 2500 kelime var. Oranlamak için hatırlatayım: Orta Asya Türkçesinden günümüze kalan miras 1200 kelime.

Felsefe - Safsata

Eski Yunanca *sophía* : bilgelik, irfan.

Yunanca *sophía'*dan *philosophía* ya da "irfanseverlik" deyimini ilk kez MÖ 6. yüzyıl başında Milet'li Thales'in kullandığı rivayet edilir. Thales'in yolundan giden Anaksimenes, Pythagoras ve Herakleitos gibi İyonya'lı filozoflar, doğanın çok çeşitli görüntüleri altında yatan temel gerçeği kavramaya çalışmışlar. Thales'in öğrencisi Anaksimandros insanlık tarihinde bir ilki gerçekleştirerek, kraliyet kâtibi ya da peygamber olmadığı halde, kitap yazmış. O da Milet'liymiş, yani Söke'nin az ötesinde yaşamış.

Sophisteía yani "bilgelik taslayıcılık" ise MÖ 5. yüzyılda Atina demokrasisinin başına bela olmuş. Gerçek filozofların kınadığı *sophista*'lar laf ebeliğiyle ünlenmişler. Halk meclisi önünde her türlü görüşü, lehte veya aleyhte, aynı kolaylıkla savunabileceklerini iddia etmişler. Bir bakıma çağdaş avukatlık mesleğinin temellerini atmışlar. **Sofist**lerin akılyürütme yöntemlerini sistemli olarak inceleyip çürüten *De Sophisticis Elenchis* adlı eserini Aristoteles bu dönemde yazmış. Yaşamım boyunca beni en çok etkileyen iki-üç kitaptan birinin bu kitap olduğunu söyleyebilirim. Safsatayı her kisve altında tanıyıp çözme alışkanlığını sanırım ondan edindim.

Aristo'nun kitabı Ortaçağda Arapçaya *Li ahli-s-safsaṭa* adıyla çevrilmiş. (Yunanca orijinali kayıp olduğu için Batı dillerine de Arapçadan tercüme edilmiş.) Gelenbevî İsmail Efendinin Aristo şerhinde aktardığı kadarı Türk medreselerinde 20. yüzyıl başlarına dek okutulmuş. **Safsata** sözcüğü bize oradan geliyor. Arapça *falsafa(t)* (**felsefe**) ve *fīlasūf* veya *faylasūf* (**filozof, feylezof**) terimlerini ise önce Bağdatlı el-Kindî (796-873) kullanmış. 9. yüzyıl başında büyük gelişme gösteren Arap felsefesi, halife el-Mütevekkil zamanında (847-861) İslamiyete aykırı bir Rum icadı sayılarak gözden düşmüş; hatada ısrar edenlere iyi gözle bakılmamış.

Bunlar tabii bilinen şeyler. Daha enteresan olan, Arapça *ṣūfī* ve ondan türeyen *taṣawwuf* sözcüklerinin *sophía* ile ilişkisi. İtiraf edeyim ki bu konuda kesin verilerim yok. Ama deliller bir hayli kuvvetli. 9. yüzyıl başında Bağdat'ta ortaya çıkan İslam **tasavvuf**unun, Ortadoğu kökenli Gnostik düşünceye çok şey borçlu olduğu, tanrıyı 'bilme' ve tanrıya 'vasıl

olma’ hakkındaki düşüncelerini kısmen Yunan gnosisçilerinden ödünç aldığı biliniyor. Felsefecilerin başına gelenlerden sonra **sufi**lerin bu konularda pek açık sözlü olmayışını da herhalde anlayışla karşılamak gerek. Belki bu yüzden *sophía* ile *ṣūfiyya* arasındaki bariz ses ve anlam bağı İslam geleneğinde pek irdelenmemiş.

İslami literatürde *ṣūfī*, Arapça kaba yünlü kumaş anlamına gelen *ṣūf*’tan, “kaba kumaştan cübbe giyen derviş” olarak açıklanıyor. Bu açıklamada inandırıcı olmayan bir taraf olduğu kesin. Hani bilirsiniz, iki derviş uçuyormuş, güzel bir yer görmüşler, biri ötekine ‘Kon ya derviş!’ demiş, Konya olmuş. Ya da Temel Amerika’da bir nehir görmüş, ‘Amma uzun!’ diye hayretini belirtmiş, Amazon olmuş. Öyle bir şey.

(Not: *ṣūfī*’nin Arapça kökü ṢWF; *taṣawwuf* bunun beşinci babda masdarı, *mutaṣawwif* de onun faili.)

Fener - Trifaze

Eski Yunanca *phaínein* : aydınlatmak, ışımak.

Üzgünüm, Fenerbahçe de ithal. Üstelik yarısı Yunandan, yarısı İrandan ithal. Burada ilk yarısıyla ilgileneceğiz.

Fener Rumca *phanári*'nin Türkçeleşmiş hali. Rumca *-ari*, Türkçe -cik -ceğiz gibi bir küçültme eki. Kelimenin aslı *phános*, bildiğimiz cam kavanozlu lambanın Yunancası. Bundan 2500 yıl önce Atina'da da *phános* denirmiş. Araplar bu sözcüğü alıp *fānūs* haline getirmişler. Arapçada "lamba" anlamına geliyor, ama bizde fener lambanın, **fanus** daha çok lambanın üzerindeki cam kavanozun adı olmuş.

Phaínein fiilinden gelen bir başka sözcük *phásis* yani "ışıma". Bu kelime bilimsel literatürde özellikle ayın ışıma evreleri (hilal, dolunay vb.) anlamında kullanılmış. Modern batı dillerine bu dar anlamıyla gelmiş. Daha sonraları her türlü dönemsel hareketin – mesela benzin motoru döngüsünün ya da alternatif elektrik akımının – evreleri de Fransızca, İngilizce ve Almanca *phase* adını almışlar. **Trifaze** cereyandaki **faz** işte bu faz.

Phainómenon ise aslında "aydınlanan şey" demek. Felsefede özellikle "bilincine varılan şey," fiziksel bilimlerde "bilimsel inceleme konusu olan nesne" anlamlarına geliyor. Fransızcasından aldığımız **fenomen**, bizde daha çok "kayda değer bir vaka" yerine kullanılmış, 'Fenomen adam vallahi'deki gibi bir de sıfat hali türemiş.

Fermuar - Firma

Latince *firmus* : katı, sağlam.

“Sağlam, sıkı, pek, doğru, güvenilir” demek olan *firmus* sıfatından *firmare* Latince “takviye etmek, sağlamlamak, bir şeyin doğruluğunu onaylamak” gibi anlamlar ifade ediyor. İmzalanıp noterce tasdik edilmiş evraka hukuk dilinde *instrumentum firmatum* adı verilmiş. Ortaçağda sanırım bu deyimin etkisiyle *firma* sözcüğü, önce İspanya sonra İtalya’da “imza” – daha doğrusu bir evrakın aslına uygunluğunu tasdik eden işaret, mühür veya simge – anlamı kazanmış. 12. yüzyılda ticaretin gelişmesiyle birlikte, tanınmış bir ustanın ya da tüccarın vekil, çırak ve haleflerinin aynı imza ve mühür altında iş yapmaları usulü doğmuş. Örneğin Prag’da ünlü Karl köprüsünün üzerinde yer alan ‘Joh. Brokoff’ imzalı iki düzine barok heykelin çoğunu gerçekte Johannes F. Brokoff değil oğulları ve yeğenleri yapmışlar. Yani Brokoff imzası bir şahıs değil tüzel kişilik sahibi bir **firma** olmuş.

Çağdaş Fransızcada *firmare* yerine onunla eş anlamlı *confirmare* biçiminden türeyen *confirmer* fiili kullanılıyor. Bizde de bir şeyin doğruluğunu – gerekirse imza ve mühürle – teyit etmek anlamında **konfirme** etmek deyimi iyice yerleşti. *Firmare*’den gelen *fermer* ise bambaşka bir anlam kazanmış. Önceleri bir yeri sıkı sıkıya tahkim etmek ya da “berkitmek” anlamına gelen bu fiil, günümüz Fransızcasında genel anlamda “kapatmak” olarak kullanılıyor. Kelime anlamı “kapatıcı” olan *fermoire* (**fermuar**) Amerikalı Sundback’in icat ettiği zipper’in Fransızca adı olarak 1913 dolayında dolaşıma girmiş.

Gardiyan - Lord

Germence **wardan* : beklemek, nöbet tutmak.

Fransızcada w sesi yok. Fransızlar özellikle Germen dillerinden aldıkları kelimelerde w sesini göstermek için *gua-*, *gue-*, *gui-* bileşimlerini kullanmışlar. Çok eskiden bunlar yumuşak g sesiyle 'ğua-, ğue-' gibi telaffuz edilirmiş. Sonradan g sertleşmiş.

Germence "nöbet beklemek, bekçilik etmek, korumak, kollamak" anlamına gelen **ward-* kökünün Fransızcası bu nedenle *guard-*. Modern imlada genellikle u harfi atılıp *garde* (**gard**), *gardien* (**gardiyan**), *avant-garde* (**avangard**), *garde-robe* (**gardrop**) vb. yazılıyor. Buna karşılık Fransızcadan İngilizceye geçmiş biçimlerde – *guard, guardian, vanguard* gibi – sessiz u harfi korunuyor. İtalyanca eşdeğer biçimlerde ise wa- veya yumuşak g ile ğua- sesi korunduğundan, ve bu ses de Türkçede en kolay va-diye söylendiğinden ('Vat iz dis? İt iz e buk.'), İtalyanca *guardia*'nın Türkçesi gemi nöbeti anlamında **vardiya** olmuş. Nöbet sonuçta aynı nöbet. Ama Fransızca biçimi bizde modern hapishane terminolojisine, İtalyanca biçimi ise apayrı bir telaffuz ve imlayla gemici terminolojisine girmiş.

Oldukça şaşırtıcı bir başka örnek İngilizce **lord**. Bu sözcük 14. yüzyıl İngilizcesinde *lōverd*, eski Anglosaksoncada *hlāford* ve *hlāfweard* olarak geçiyor. *Hlāf'*ın anlamı ekmek (İngilizce *loaf* oradan), *weard* ise Germence *ward'*ın devamı. Bileşik ismin anlamı "ekmeği koruyan" gibi bir şey. Bir ailenin, köyün ya da aşiretin "ekmeğini gözeten" kimse anlamında kullanılmış. Belki Ekmek Ağası diye çevirilebilir.

Germence **waran* fiili de **wardan*'a yakın bir anlam taşıyor. Ondan da Fransızca **gar** (korunak, depo), **garaj** (koruma altına alma) ve **garanti** (korumayı taahhüt etme) sözlerini almışız.

Gılman - Kulampara

Arapça kök *ĠLM* : oğlan, pasif eşcinsel.

Cennette iyi Müslümanlara huriler kadar **gılman**lar da vaadedilmiş olduğunu biliyoruz. Arapça *ġılmān* sözcüğü “oğlan” anlamına gelen *ġulām*’ın çoğulu. **Gulam**ları seven kimseye Farsça -*pāra* ilavesiyle *ġulāmpāra* deniliyor. Bu sözcük de Türkçede **kulampara** olmuş. Başka şey eklemeyeceğim.

Girift - Kevgir

Farsça *giriftan* : tutmak.

Farsça *giriftan* tutmak demek. *Girifta* bunun mişli geçmiş edilgen sıfatı; yani Frenklerin participe passé dedikleri. “Tutulmuş” anlamına gelen bu kelimenin Türkçesi, tam olarak izleyemediğim bir anlam kaymasına uğrayıp **girift** olmuş. Şimdiki zamanın etken sıfatı olan *gīr* (“tutan”) ise, bazı bileşik isimlerlerde karşımıza çıkıyor. Örneğin **beygir** (*bārgīr*, yük tutan), **kevgir** (*kafkgīr*, köpük tutan), **peşkir** (*pīşgīr*, ön tutan, yani önlük), **tarafgir** (Arapça *taraf*’tan, taraf tutan).

Aynı sözcüğün 3000 küsur yıl önce kullanılan eski İran dillerinden Avesta dilindeki şekli *grab*-. İngilizce *to grab* ve *to grasp* yahut Almanca *greifen* (kapmak, kavramak) fiilleri ile benzerliği tesadüf değil. Hepsi de Hintavrupaca **ghrebh*- kökünden geliyorlar.
Bu kadar basit ve bu kadar çarpıcı!

Götürmek - Kötürüm

Eski Türkçe **kötmek* : kaldırmak.

Kötürüm sözcüğünün kötü'yle ilgisi yok; daha doğrusu belki var da zannettiğiniz gibi değil. 11. yüzyıldan beri yazılı örnekleri bulunan *kötrüm* Eski Türkçe "üzerinde oturulan kerevet, divan, seki" anlamına gelen bir söz. Bugün kullanılan anlamı da anlaşılan "yatalak olmak" gibi bir yerlerden türemiş. Frenkçesi demobilize.

Eski Türkçe *kötürmek* fiilinin anlamı bugünkü götürmekten biraz farklı. Kaşgarlı Mahmud'un Divan'ında bu sözcük "kaldırarak taşıma" olarak geçiyor. Dolayısıyla kötürüm'ün esasen "kaldırma, yükseltme" gibi bir anlamı olduğunu kabul edebiliriz. Sonradan **götürmek**, eski *kétdürmek* (gittirmek) fiilinin anlamını yüklenmiş. ***Getirmek*** de eski *keldürmek* (geldirmek) fiilinin yerine geçmiş. Zincirleme bir reaksiyonla anlamlar birbiri üstüne kaymış.

Bir başka çok eski Türkçe sözcük olan *köt*'ün bu saydıklarımla görünür bir ilişkisi yok. (Bu vesileyle "pasif eşcinsel" anlamına gelen *kötlük* sözünü eski Türklerin birbirine sövmek için kullandıklarını, bahis konusu ilişki hakkında *kötlemek* fiilini kullandıklarını, kırmızı kıçlı bir kuş türüne de *köti kızlak* adını verdiklerini belirtebilirim.) Yine de insan merak ediyor, sözcüğün asıl anlamı acaba "sırt" veya "sağrı" olabilir mi diye.

Grosmarket - Kuruş

Latince *grossus* : kalın.

Grossus (kaba, kalın, şişman) halk Latincesinde türemiş bir kelime. Nereden çıktığı tam olarak bilinmiyor, ancak klasik Latincedeki *crassus* (semiz, tombul) sözcüğünün bir çeşidi olduğu tahmin ediliyor. Zamanla kullanım alanı genişlemiş, *magnus*'un yanısıra "büyük" anlamına gelen ikinci bir sıfat olarak geç dönem Latincesine yerleşmiş. Türevleri çeşitli Avrupa dillerinde kullanılıyor. **Groston**, **grosmarket** gibi bileşikleri Türkçeye de girmiş.
Denarius grossus, yani kalın sikke, Ortaçağdan beri Avrupa'da yaygın olarak kullanılan bir çeşit gümüş paranın adı. Neymiş diye arayıp tarayınca şunları öğrendim. Antik çağdan beri Avrupa çapında para kuru 12 gümüş *denarius* eşittir bir altın *solidus* diye hesap edilmiş. 1270'lere doğru ticaret hacmi aniden artıp piyasada altın para darlığı olunca, birçok Avrupa devleti çareyi bir altın değerinde – yani 12'lik – kalın gümüş para basmakta bulmuş. Özellikle Avusturya hanedanına bağlı topraklarda bu para tutulmuş; Almanca adıyla *grosch* olarak anılmış. (Euro çıkıncaya kadar *groschen* Avusturya şilininin yüzde birlik küsurunun adı idi; Polonya'da birkaç yıl öncesine dek zloty'nin küsuratı olan *grosz* vardı.)

Osmanlıda *kara guruş* diye bilinen Avusturya parası ile teorik olarak ona eşdeğer olan altın florin (*kızıl guruş*) çok rağbet görmüş. Vatandaş Ayşe teyze tasarruflarını İslam padişahının her gün bir kenarı kırpılan akçesi yerine kâfir padişahının guruşu cinsinden yastık altına koymayı tercih etmiş. 1686'da Macaristan elden gidince piyasada feci bir guruş sıkıntısı başgöstermiş. Bunun üzerine 1690 yılında Osmanlı devleti ilk kez kendi adına **kuruş** (daha doğrusu sert ğ ile *ġuruş*) basmaya karar vermiş. Sonraki yüzyıllarda guruş devletin ana para birimi olmuş. Birinci Dünya Harbini izleyen enflasyonda liraya yenilmiş. 1980'den sonra piyasadan kalkmıştı; yeni lira ile birlikte gene hayatımıza girdi.

Gümrük - Market

Latince *merx* : ticari eşya.

Alınıp satılan meta anlamına gelen *merx* (kökü *merc*-) Latinceye bilmediğimiz bir başka dilden, belki Etrüskçeden alınmış bir sözcük. Aynı aileden *mercari* "alıp satmak, ticaretini yapmak", *mercatus* da "pazar yeri" anlamına geliyor. 2400 yıl öncesine kadar izleyip sonra izini kaybettiğimiz bu kelime grubu, bugün kullandığımız Türkçeye en az beş-altı türev vermiş.

Market ile **süpermarket** malum. İngilizceden aldığımız bu sözcüklerin aslı İtalyanca *mercato* biçimine dayanıyor. Esas anlamı sokak ve meydanlarda kurulan cinsten pazar: "mağaza" anlamında kullanımı Amerikalıların hype dediği türden bir reklam abartmacası. "Ticari eşya" anlamına gelen **marşandiz** ise Fransızcadan alıntı. Latince *mercant*- biçimi Fransızcada tipik ş sesini alıp *marchand*- olmuş. (Eskiden trenlerde marşandiz vagonları olurdu. Kırksekiz çeşit bürokratik işlemden sonra eşyanızı Bandırma'dan trene yükler, Allah kısmet ederse bir gün İzmir'e varacağını ümit ederdiniz. Bugün karayollarını cehenneme çeviren kamyonlardan haklı olarak yakınırken bu küçük ayrıntıyı da ara sıra hatırlamakta yarar var.)

Dönüyoruz Latinceye. "Birlikte veya karşılıklı yapma" anlamı taşıyan *con*- önekiyle *commercari* fiili de özünde *mercari*'den çok farklı değil: ticaret yapmak anlamına geliyor. Latince *commercium* (ticaret), Fransızca ve İngilizce *commerce* biçiminden tanıdığımız bir sözcük. İşte bu sözcükle hiç ummadığımız bir yerde, Bizans devletinin vergi mevzuatında karşılaşıyoruz. *Komérkio* Bizanslıların denizaşırı ticaretten aldıkları ticaret vergisinin Latince *commercium*'dan bozma Yunanca adı. **Gümrük** sözcüğü dilimize oradan yadigâr kalmış. Ta 14. yüzyılda, İstanbul'un fethinden yüz yıl önce kaydedilmiş örnekleri var.

Meraklısı için hamiş: Antik çağ Latincesinde c harfi her koşulda 'k' okunuyor. Meşhur diktatörün adı sezar değil 'kaesar'. Commercium da ancak ortaçağ Fransa'sında 'komersiyum' olmuş.

Hamiş 2: Yunancadan direkt Türkçeye alıntılarda genel kural kalın seslilerin ince sesliye, sert sessizlerin yumuşak sessize dönüşmesi. Mesela *kapari* > gebere, *ankinaro* > enginar, *avlaki* > evlek, *fanari* > fener, *kontari* > gönder, *doukani* > dügen, *goufari* > lüfer, *kopria* > gübre, *kodari* > güderi, *skathi* > iskete, *kalathari* > kelter, *kanavouri* > kenevir, *karavida* > kerevit vesaire vesaire. Gümrük de aynı takımdan.

Güverte - Uvertür

Latince *aperire* : açmak, *operire* : kapatmak.

Bellibaşlı Avrupa dillerinde kapak ve örtü anlamına gelen sözcükler Latince *cooperire* fiilinden türemişler. İngilizce *cover* böyle: *cover girl,* dergi kapaklarına fotoğrafı basılan kız demek. Fransızca *couvert* masa örtüsü: bizde **kuver** diye lokantaların "örtü parası" adıyla müşteriden kestikleri haraca deniyor. İtalyanca *coperta* da aynı anlama geliyor. Eski Venedik lehçesinde *covertà* diye söylenirmiş. Gemilerde ambarı örten kapak anlamında kullanımından bizim **güverte** sözcüğümüzü almışız. (Kel alaka değil, İngilizce *deck* de hem örtü hem güverte demek.)

Cooperire aslında *operire* (kapamak) fiilinin katmerli hali. Bunun zıddı olan *aperire* ise "açmak" demek. Hintavrupa anadilinde "kapa" anlamına gelen **wer*- köküne, klasik Latinceden daha eski bir devirde, yukarı kaldırma anlamı içeren *ap*- ve aşağı indirme anlamı içeren *op*- önekleri eklenmiş.

Aperire fiilinden **aperitif** ve **apertür** sözcüklerini kolayca tanıyabiliyoruz. Fransızca *apéritif* iştah açıcı içki demek; Latince "açıcı" demek olan *aperitivus'*tan alınmış. Fransızca *aperture'*ün asıl anlamı ise ağzın ses çıkarmak için açılması. Şimdi daha çok fotoğraf makinasının şey deliğinin açılma süresi anlamında kullanılıyor.

Uvertür (Fransızca *ouverture)* aynı sözcüğün başka versiyonu: her çeşit açılış, özellikle de bir müziğin açılış bölümü anlamında kullanılıyor. Ortaçağın başlarında avam Latincesi yoluyla Fransızcaya giren sözcükler, tıpkı bizim Güneydoğu ağızlarında Mardin'in Mwardin olması gibi, 'u' sesine doğru kayma yapmışlar. Çok daha sonraları enteller yoluyla alınan Latince sözcükler ise sesli harf değerlerini daha iyi korumuşlar. Latince *apertura* bu nedenle önce *ouverture,* sonra *aperture* olmak üzere iki ayrı şekilde Fransızcalaşmış.

Merak eden olur diye belirteyim, operasyon ve kooperatif sözcüklerinin bunlarla ilişkisi yok.

Halk - Mahlukat

Arapça kök *XLQ* : ölçmek, yaratmak

Arapça gırtlaktan gelen khخ ile yazılan XLQ kökünden bir sürü türevimiz var. **Halketmek**, biliyorsunuz, “yaratmak” demek. Hilkat garibesi deyimindeki **hilkat** “yaratılış”. **Halik** Allahın sıfatlarından biri, “yaratan” anlamında. **Mahluk** her çeşit yaratık, çoğulu **mahlukat**. **Ahlak** da esasen bir kişinin doğuştan sahip olduğu hasletler anlamında “yaradılış”ın Arapçası. Esas anlamı karakter ya da huy.

Ahali anlamındaki **halk** da Arapça, o da aynı kökten. Ama yaratmakla, yaratıkla pek ilgisi yok. O nereden çıkmış peki?

Arapça bir kelimede tıkanınca benim ilk yaptığım iş Sokoloff’un uçsuz bucaksız Aramice sözlüğüne bakmak olur. Aramice, malum, Arapçayla akraba bir Sami dili. Arapça köklerin birçokları Aramicede aynen mevcut, ama bazen epeyce farklı anlamlarda karşımıza çıkabiliyorlar. Bazen umulmadık bakış açıları sağlayabiliyorlar.

Aramicenin tüm lehçelerinde (evet, Aramicenin bir sürü farklı lehçesi var) XLQ “pay etmek, bölüştürmek, kısmetini belirlemek” anlamına gelen yaygın bir fiil kökü. Aramice *χelq* veya *χūlq* da “pay, bölük, kısım” demek. MÖ 600’lerden beri bu anlamıyla kaydedilmiş. Peki bu bizim işimize yarar mı? Tabi yarar! Bildiğimiz iki başka dilden örnekleri hatırlayalım. BİR: Yunanca ***demokrasi*** kelimesinden tanıdığımız *dēmos*. *Daíō* (bölmek, bölüştürmek, pay etmek) fiilinden geliyor; öncelikle “pay, bölük”, ikincil olarak “halk, kavim, ahali” demek. İKİ: Moğolcadan Türkçeye aldığımız ***ulus***: “kavim, millet” anlamına gelen bu kelime de Türkçesi *ülemek/üleşmek*, yani “pay etmek” olan fiilin Moğolca biçiminden geliyor. Her ikisinde de anafikir aynı; insanları “biz” “şunlar” ve “onlar” olarak bölüştüren bir yaşam pratiğinin yansıması.

Arapça ‘halk’ Aramiceden mi alınmış? Hayır, onu söylemiyorum. Aramiceyle kıyaslamak, sadece XLQ kökünün Arapça kullanımdan düşmüş ya da geri plana çekilmiş olan bir nüansının farkına varmamıza yardım ediyor. Belli ki “yaratmak” eylemi, “pay etmek, kısım kısım ayırmak, had

ve hududunu belirlemek, kısmet biçmek” eyleminin özel bir biçiminden ibaret. Ahali anlamında ‘halk’ belki de Sami anadilinde var olan bu daha geniş kapsamlı kavramdan Arapçaya kalmış bir türev; bir tür tarihöncesi kalıntı.

Halojen - Sosis

Hintavrupa anadili **sal-* : tuz.

Latince tuz anlamına gelen *sal'*dan ilk öğrendiğimde beni hayli şaşırtan bir dizi sözcük almışız. Mesela İtalyanca *salata:* tuzlanmış demek. *Salsa* aşağı yukarı aynı anlama geliyor ama farklı yoldan türemiş. Eski Venedikçede *salamuria,* günümüzde ise *salamoia* olarak yazılan kelime "tuzlu suya yatırmak" anlamına geliyor. *Sauce* eski halk Latincesindeki *salsa*'nın Fransızca söylenmiş şekli. Halk Latincesinde "tuzlanmış et" anlamına gelen *salsicia* ise Fransızcada *saucisse* olmuş. Dilimizde **salata**, **salça**, **salamura**, **sos** ve **sosis** olarak tanıdığımız sözcükler bunlar. Tümü aynı Latince kökten geliyorlar.

Hintavrupa anadilinde kelimenin baş harfi olan s'nin Yunanca zayıf bir h'ye dönüştüğünü daha önce görmüştük (bakınız: 'Düşeş' maddesi). Bu yüzden tuzun Eski Yunancasının *(h)álos* olacağını kolayca tahmin edebiliyoruz. Bu sözcük modern Batı dillerine doğal evrim yoluyla aktarılmamış. 19. yüzyılda bilim adamları, kimyasal tuzların bileşiminde yer alan bir grup elemente Eski Yunanca iki sözcüğü birleştirerek türettikleri *halogène* (Fr) veya *halogen* (İng), yani "tuz-doğuran" adını uygun görmüşler. Klorun yanısıra fluor, brom ve iyodu içeren bu elementlerin gaz halini kullanan bir ampul türüne **halojen** lambası deniyor.
Evet, İngilizce *salt* da aynı kökten.

Harita - Karton

Eski Yunanca *χártēs* : kâğıt.

Xártēs sözcüğünün Yunancaya başka bir dilden alındığı kesin, ama hangi dil olduğu tarihin karanlıkları içinde kaybolan bir konu. Farsça *kâġad* ile bu sözcüğün ilişkisi de açık değil.

Kelimenin sonraki devirlerdeki evrimini anlatmadan önce kh sesinin serüvenine ilişkin bir iki şey söylemekte yarar var. Yunancada χ harfiyle yazılan bu zor sesi, Latinler sadece Yunanca kökenli kelimelerde kullandıkları ch ikilisiyle yazmayı tercih etmişler. Ancak Latinler gırtlaktan gelen sesleri pek beceremedikleri için bir süre sonra bunu da normal c harfi gibi 'k' sesiyle telaffuz etmeye başlamışlar. Bu yüzden kâğıdın Latincesi aslında *charta* iken *carta* yazımına da rastlanır olmuş. İki türlü de söylenişi aynı, *Magna Charta*'daki gibi 'karta'.

Kelime başındaki 'ka-' sesi, ileride defalarca göreceğimiz gibi, Fransızcada çatlayıp 'şa-' halini almış. Latincede varolmayan bu yeni sesi ifade etmek için Fransızlar yazıda *cha-* biçimini benimsemişler. Bu yüzden carta'nın Fransızcası *charte* yazılıp 'şart' okunuyor. Herhangi bir kâğıt değil, Paris **Şartı**'nda olduğu gibi, yazılı kâğıt, protokol, sözleşme anlamında kullanılıyor. (Şartlı tahliye'deki Arapça şartla bunun ilgisi yok.)

Çok daha sonraları İtalyanların yaptığı bir tür sert ve sağlam kâğıt olan *carta* da da *carte* adıyla Fransızcaya girmiş. Bu da bizim bildiğimiz **kartvizit**'teki **kart**. İtalyanca büyüklük bildiren -*one* ekiyle *cartone* ise Fransıca *carton* şeklini almış. "Kaba kâğıt" anlamına geliyor. Türkçesi **karton**.

Daha bitmedi, sırada Arabistan var. Kâğıdın Arapçası *qırtās*, o da Yunancadan ithal. *Qırtāsīye* (**kırtasiye**) Arapça kâğıtçı dükkânı ya da kâğıt ticareti anlamına geliyor. **Kırtasiyeci** de olsa olsa kâğıtçı dükkânı satan dükkân olmalı.

Peki *χarita* Araplara nereden geliyor dersiniz? O da tabiatıyla Latinceden, ya da Ortaçağın Latince bozması Akdeniz dillerinin birinden. "Pafta" gibi

bir anlamdan evrilerek zamanla her çeşit **harita** anlamını kazanmış.

Eksik kalmasın diye hatırlatayım, bir de “haritacılık ilmi” anlamına gelen **kartografi** var.

Hemşire - Şıra

Farsça *şīr* : süt.

Hemşīre aslında “beraber süt emmiş” demek: süttaş da denebilir. Farsçada kız-erkek ayrımı gözetmeksizin kardeş anlamına gelen bu kelime bizde neden sadece kızkardeş anlamını kazanmış? Bildiğimi sanmıyorum. Belki Farsça “olmuş, edilmiş, gibi” anlamını taşıyan -e takısı, zevce, valide, mahdume sözcüklerinden tanıdığımız Arapça dişil -e takısıyla karıştırıldığı içindir.

Hastanelerde hastalara yardımcı olan “kızkardeşlerin” Türk yaşamına girmesi 1852-56 Kırım Harbi sırasında Selimiye kışlasında karargâh kuran Florence Nightingale adlı İngiliz hanım sayesinde olmuş. Ancak İngilizce *sister* ve Fransızca *soeur* deyimlerinin Türkçesi olarak **hemşire** sözcüğünün dolaşıma girmesi sanırım 1908’den sonraki bir gelişme. Aslında hemşirenin böyle anlam kaymasına uğraması Türkçe için bir kayıp. Çünkü Türkçede *sister* anlamına gelen başka doğru dürüst kelime yok. ***Kızkardeş*** hem çok hantal, hem ablayı dışardığı için yetersiz. ***Bacı*** derseniz, bu kez sınıf sorunu devreye giriyor.

Geviş getiren hayvanların dört midesinden ikincisinin adı Farsça “süt tutan” anlamında *şīrdān.* Türkçesi kısalıp **şirden** olmuş. (İşkembe de Farsça; buna karşılık damardan ve tuzlama halis Türkçe.) Her türlü meyveden elde edilen meyve özüne Farsça “süt gibi olan şey” anlamında *şīre* adı veriliyor. Türkçesi **şıra**. Süt gibi tatlı olan kişi ve nesnelere verilen Farsça *şīrīn* sıfatı da Türkçeye aynen alınmış. ‘Yarin teni serindir, memeleri **şirin**dir’ gibi hoş türkülere malzeme olmuş.

Hülya - Kolera

Eski Yunanca *χolē* : safra

Eskiçağ hekimleri insan bedenini dört ana maddenin yönettiğini düşünmüşler. Bu maddelerin denge içinde olması sağlığın ilk şartı sayılmış. Hastalıklı ruh halleri, dengenin bozulmasına bağlanmış. Kanı fazla olan kimsenin aşırı atılgan, balgamı fazla olanın tembel, ak safrası çok olanın öfkeli, kara safrası çok olanın depresif olacağı varsayılmış. 2. yüzyılda Bergama'lı hekim Galenus'un yazılarına şekil veren bu teori, Ortaçağ'ın Arap tabiplerince de benimsenmiş. 11. yüzyılda İbn-i Sina'nın eserlerine zemin oluşturmuş.

İbn-i Sina'nın kullandığı tıbbi terimlerin birçoğu Yunancadan alınma. Örneğin Arapça *balġam* (***balgam***) Yunanca *phlégma'*nın karşılığı. *Māliχulyā*, *melanχolía'*yı tercüme ediyor: Yunanca kara anlamına gelen *melan*- kökü ile safra anlamına gelen *χolē'*nın bileşiğinden türetilmiş bir sendromun adı. Kara safrası çok olan bir kimse hesapta dalgın ve hayalci oluyor, sevdalara kapılıyor.

Türkçede **malihulya** sözcüğü kulağa fazla tumturaklı geldiğinden olacak, kırpılıp **hülya** şekline sokulmuş. Bir kadın ismi olarak kullanılmaya başlaması yanılmıyorsam Cumhuriyet döneminin eseri. Acaba etimolojisi bilinse insanlar kızlarına "safralı" adını vermeye devam ederler mi? Pek sanmıyorum.

Yunanca tek başına *χolē* aslında ak safranın adı. Yani hayal ve hülya ile değil, tam aksine, öfke ve saldırganlıkla ilişkili bir madde. Bundan kaynaklanan İngilizce *choleric* sıfatı da nitekim "öfkeden gözü dönmüş" anlamında kullanılıyor. Öte yandan, *χolē* sözcüğünün Ortaçağ tıbbıyla alakalı olmayan başka türevleri de var. Örneğin *cholera*, safralı ishalin adı. *Cholesterol* ise safra kesesinde toplanan bir yağ türü. Türkçede **kolera** ve **kolesterol** olarak geçiyorlar. Yani nereden bakarsanız Hülya'nın çağrışımları pek keyifli şeyler değil.

Irgat - Org

Eski Yunanca *érgon* : iş, çalışma.

Yunanca *erg-/org-* ile başlayan sözcükler eski bir Hintavrupa kökünün ürünleri. Çalışma kavramını ifade eden aynı **werg-* köküyle Almanca *Werk* ve İngilizce *work* sözcüklerinde karşılaşıyoruz. Baştaki w sesi MÖ 700 dolaylarında, ardında çeşitli izler bırakarak Yunan dilinden düşmüş.

Yunanca *érgon* iş demek. Bunun fiil şekli olan *ergázomai'*den türeyen *ergátēs* de işçi, amele anlamına geliyor. Yeni dilde *ergátis* diye telaffuz ediliyor. Türkçesi **ırgat** olmuş.

"İçinde olma" bildiren *en-* öntakısıyla yapılan *energeía*, iş yapma gücünün adı. Fransızca *énérgie* şeklinden **enerji** olarak dilimize girmiş. İş yerindeki çalışma koşullarıyla ilgilenen **ergonomi** ise 20. yüzyıl başlarında icat edilmiş bir psödo-ilim dalı.

Órganon iş yapan her türlü alet ve edevata verilen Eski Yunanca ad. Bu sözcük Latinceye *organum* kılığında girip, birbirinden çok farklı iki özel anlam kazanmış. Birincisi, borular, körükler ve kaldıraçlardan oluşan olağanüstü karmaşık bir müzik düzeneğinin adı. MÖ 2. yüzyıl dolaylarında icat edilen bu alet, çağının bir teknoloji harikası sayıldığından olacak, basitçe "the alet" diye adlandırılmış. İngilizce adı hala *organ*. Fransızcası kırpılıp *orgue* olmuş; dilimize de **org** olarak girmiş. Org çalan kimseye **organist**, organ çalan kişiye ise organ mafyası deniyor.

Eski Yunan tıbbında *órganon* aynı zamanda insan vücudunu oluşturan "aletleri" belirtmek için de kullanılmış. Tıp Latincesinde *organum* ve – çeşitli organlardan oluşan bütün anlamında – *organisma* sözcükleri Ortaçağ boyunca varlar. Ancak çeşitli organları bir araya getirip işleyen bir düzenek kurmak anlamında Fransızca *organiser* fiili ile *organisation* adı ancak 18. yüzyıl sonlarında icat edilmiş. Canlı varlıkların organlarında gerçekleşen kimyasal işlemlere *organique* (daha doğrusu *organisch)* sıfatının yakıştırılması ise 19. yüzyıl Alman kimyacılarının işi. Türkçeye Frengistan'dan ithal edilen **organizma**, **organ**, **organize** etmek, **organizasyon** ve **organik** sözcüklerinin kaynağı işte bunlar.

Yerli malı kullanmanın pek makbul bir şey sayıldığı 1930'lu yıllarda dilimizden bu tür gâvur kelimelerini temizlemek için Türk dilcileri vatanperverce bir gayret içine girmişler. Bu kutsal mücadelenin heyecanıyla Fransızca ve Latincenin – tıpkı Hititçe, Sümerce ve Aztek dili gibi – öz Türkçeden bozma diller olduğuna karar verilmiş. Orta Asyalı atalarımızın özbeöz malı olan 'örmek' fiilinin yabancı ellerde içine düştüğü içler acısı duruma bir son vermek için kollar sıvanmış. **Örgen, örgensel, örgüt** ve **örgütlemek** sözcükleri de, böylece, birer atmasyon şaheseri olarak Türkçedeki müstesna yerlerini almışlar.

Islak – Su

Ana Türkçe **sub* : su.

Bir kere H_2O'nun Türkçe en eski adı **su** değil *sub*. Köktürkçe ve Uygurca metinlerde böyle geçiyor. Hece sonundaki -b Türkçede sonradan genel kural gereği w'ye dönüştüğünden sub da *suw* olmuş. (Aynı kural gereği artık *eb, baştan sabma, sebgülüg* vs. demiyoruz.) Öteki Türki dillerin çoğunda halâ *suu* veya *suv* kullanılıyor. Türkiye Türkçesinde final sessiz yutulmuş, buna karşılık ekli biçimlerde eski sessizin izlerini görmek mümkün. Anadolu'da "sulamak" anlamında **suvarmak** kullanılıyor. Duvara sürülen sulu çamurun adı *suvağ* (**sıva**). Sulu şeylere *suvık* (**sıvık**) deniyor. Öztürkçeciler Frenkçe likit karşılığı **sıvı** sözcüğünü bundan ilhamla türetmişler.

Kaşgarlı'da geçen *sırımak* fiili, ses değişimini tam olarak anlamasam da, belli ki **suw-rımak* gibi bir yerden evrilmiş. Anlamı bazı kaynaklarda "erimek, sıvı hale gelmek", bazılarında "sulamak", hatta "işemek" olarak geçiyor. **Sırıl sıklam**'daki sırıl, daha çok ikinci anlama işaret eden bir türev. *Sırışğa* (**sırça**) ise kesinlikle eriyik demek: camın özgün Türkçe adı.

Moğolcada da metal veya buzu eritmek anlamında *sırı-* fiil kökü mevcut. Bu da haddizatında harika bir detay, çünkü – daha önce değinmiş miydim hatırlamıyorum – Moğolca hece sonunda *-ri-* sesi Türkçede istisnasız her zaman -*z* olarak karşımıza çıkıyor. Bakıyoruz **sızmak** fiiline, evet! Eski kaynaklarda onun da yaygın olan esas anlamı "erimek, akmak" imiş. Açılımı **suw-ızmak* olmalı.

Suyun Moğolcası *usu*. (Bildiğimden değil, Lessing'in sözlüğünden okudum.) *Usula-* da hayvana veya bitkiye su vermek, sulamak anlamına gelen fiil kökü. Peki bizde neden **sulamak** ve **ıslamak** diye bir ikizleme olmuş? Bunu tam çözebilmiş değilim.

İdeal – Vizyon

Hintavrupa anadili **weid-* : görmek, göstermek.

Hintavrupa dilinde w ile başlayan sözcükler sonradan çok çeşitli dönüşümlere uğramışlar. W sesi Yunancada kaybolmuş; Latince ve Eski İrancada v'ye dönüşmüş, Germencede w olarak kalmış. Eski İrancadaki v çağdaş Farsçada genellikle b haline gelmiş (bu yüzden mesela rüzgârın Latincesi *vent-*, Farsçası aynı kökten *bād*). Germence w ise Fransızca gu- kılığına bürünmüş.

Hintavrupaca hem görmek hem göstermek anlamlarını içeren **weid-* kökü güzel bir örnek. Bakın ne hallere girmiş.

Eski Yunanca *idéa*, daha eskiden *eidéa*. Esasen "göz önüne getirme" anlamına gelen bu sözcük sonradan Eflatun felsefesinin etkisiyle "soyut fikir" ya da "bir varlığın saf kavramsal modeli" anlamını kazanmış. **İdeal, ideoloji, idefiks** oradan geliyor. **İdol** yani *eídolon*, biçim ve görüntü, özellikle bir şeyi temsil eden heykel demek. **Kaleidoskop** ise güzel (*kalós*) görüntü (*eîdos*) gösteren (*skópos*) sözcüklerinden oluşan bir bileşik. İçine renkli kâğıt kırpıntılarıyla simetrik aynalar konulmuş dürbün şeklinde bir aletin adı. Çevridikçe değişen güzel görüntüler gösteriyor.

Latince uzun ī ile *videre* "görmek", *video* "görüyorum". Video kayıt cihazındaki **video** sanıyorum Latince pek bilmeyen birtakım Amerikalıların, sadece Yunanca kelimelerde kullanılan *-o-* ara sesini Latince *vid-* köküne beceriksizce ekleme çabasından doğmuş. **Vizyon** "görüş" ya da "gösteriş" anlamına gelen bir soyut isim, **televizyon** da "uzakgörüş" ya da "uzakgösteriş"in Grekoromencesi. **Vize** Fransızca "görüldü" demek. **Revize** etmek bir şeyi yeniden gözden geçirmenin, **provizyon** ise "hele bir görelim hesapta para var mı?" demenin başka yolu. Ortaçağ Latincesinde bir de "görüşmeye gitmek" anlamında *visitare* fiili türemiş. Doktor **vizite**si ile **kartvizit**in vizit'i oradan geliyor.

Germence **wīdan* "göstermek" anlamını korumuş. Bundan türeyen Fransızca *guide* sözcüğü "yol gösteren, rehber" demek. İngilizcesi de aynı

yazılıyor ama bambaşka telaffuz ediliyor. *Guidon* bisikletin yol gösterici dümeninin Fransızca adı. Türkçesi **gidon**, hatta **didon**.

Farsçaya gelince işler biraz karışıyor. Burada normal olarak **bīden* fiilini bekliyoruz. Oysa görmenin Farsçası başka bir kökten geldiği anlaşılan *dīden*, bunun da şimdiki zaman kökü büsbütün kuraldışı olarak *bīn*. Bir yerde belli ki kanallar karışmış, ama nasıl ve ne şekilde, onu bilmiyorum. **Bedbin** (*bedbīn*, kötü-gören), **hodbin** (*χodbīn*, kendini-gözeten ya da bencil), **dürbün** (*dūrbīn*, uzak-gören) bileşiklerinden tanıdığımız *bīn* eski bir **bīden* fiilinin kalıntısı olabilir mi? Bana sanki öyleymiş gibi geliyor, ama emin değilim.

Son soru: **istavrit**teki *weid*-'i bulabilir misiniz?

İnkılap - Kalpazan

Arapça kök *QLB* : bozma, başka hale sokma.

Arapça *qalb* “bir şeyin niteliğini bozma, aslından uzaklaştırma, başka bir hale sokma” anlamında. ‘Bir şeyi bir şeye **kalbetmek**‘ deyimi Türkçede hala arasıra kullanılıyor. ‘**Kalp** para’ sözünde söz konusu olan işlem de aslında büsbütün sahte para basmak değil, altın ve gümüş oranı düşürülerek niteliği bozulmuş ya da “kırpılmış” para basmak: eski deyimle parayı tağşiş etmek. Bu işi günümüzde şahıslarından çok hükümetler yapıyorlar. **Kalpazan**‘daki -zan ise, “vuran, darbeden” anlamına gelen Farsça *-zen.* Tıpkı Türkçe “çalmak” fiili gibi bu sözcük hem vurmak, hem müzik aleti çalmak anlamında kullanılıyor. ***Neyzen, zurnazen, borazan*** (boruzen), ***lafazan*** (lafzen) bileşiklerinde aynı -zen’i görüyoruz

İnqilāb (**inkılap**), *qalb* masdarının infiˁāl babındaki türevi. “Bozulma, altüst olma, tepetaklak olma” anlamına geliyor. Mesela Nil nehrinde giderken geminiz – allah göstermesin – ters dönüp batarsa inkılaba uğramış sayılıyorsunuz. 19. yüzyılda Fransızca *révolution* karşılığı olarak bu sözcüğü tercih eden Osmanlı ükelası da belli ki Fransız Devrimini bir tür yol kazası olarak görmüşler. İnkılabın iyi bir şeymiş gibi lanse edilmesi daha çok 20. yüzyılın eseri. Kimin haklı olduğunu zaman gösterecek.

İrtica - Müracaat

Arapça kök *RCˤ*: geri dönme.

Modern siyasi literatürün demirbaşlarından olan *réaction* kavramı da, tıpkı *révolution* gibi, Fransız ihtilalinin bir yan ürünü. 1794'te Robespierre ve hempaları idam edilip Fransa'da devrimin birinci perdesi sona erince, bu kez kim olduğu pek belli olmayan birtakım "gericilerin" devrim rejimine karşı komplolar içinde oldukları korkusu ortalığı sarmış. Birkaç yıl boyunca *réaction* geldi mi geliyor mu kavgasıyla ortalık çalkalanmış. Nihayet 1799'da General Bonaparte darbesini yapıp işi bitirmiş.

Fransızca *réaction*'a karşılık Osmanlıca **irtica** sözcüğünün icadı da 1908 ihtilalinin hemen sonrasına – tam söylemek gerekirse Ekim 1908'deki Taşkışla vakasına – denk geliyor. Bunu izleyen dört beş yıl boyunca irtica geldi gelecek tartışması Türk basınının en popüler konusu olmuş. 1913'te Enver'in darbesine kadar da gündemden düşmemiş. Cumhuriyet döneminde irtica muhabbetinin başlangıç tarihi ise tam olarak 1923'ün Ocak ayı.

İrticāˤ Arapça "geri dönme" anlamına gelen *rucūˤ* (**rücu**) masdarının sekizinci babda türevi. İftiˤāl veznine uyan bu türev genellikle "eder olma, ediş halinde olma" gibi bir anlam ifade ediyor. Türkçede benim hatırlayabildiğim seksen kadar örneği var. Bela'dan ***ibtila***, hırs'tan ***ihtiras***, hilaf'tan ***ihtilaf***, kesat'tan ***iktisat***, nizam'dan ***intizam***, nakil'den ***intikal***, şehvet'ten ***iştiha***, zahmet'ten ***izdiham*** bunlardan birkaçı. *İrticāˤ* bildiğim kadarıyla Arapçada kullanılan bir kelime değil. Ama Türkçede kazandığı anlam son derece net ve mantıklı. Arapçanın güzelliği de zaten burada: neredeyse matematiksel bir şıklıkla yeni sözcükler üretmeye imkân veren bir dil.

Arapça RCˤ kökünden bir başka masdar *ricˤa(t)* (**ricat**). Bu da "geri dönme" demek ama özellikle askeri bağlamda "geri çekilme" anlamında kullanılıyor. *Marciˤ* (**merci**), ism-i zaman ve mekân adı verilen mafˤil formunda: "geri dönülen yer" anlamına geliyor. Bir üst mercie geri dönme işleminin adı da doğal olarak *murācaˤa(t)* (**müracaat**). 'Geri dönmekle müracaat etmek arasında ne alaka var?' diyorsanız bir de İngilizce *to revert*

(geri dönmek, müracaat etmek) deyimini düşünün derim. Her halükârda Türkçe ‘baş vurmak’tan daha makul bir ifade olduğu kesin. ‘Üst mercie baş vurmak’ deyimini Türkçe bilmeyen birine nasıl açıklayacağınızı hiç düşündünüz mü? *To hit your head against an upper place of reversion?*

Jinekolog - Zampara

Hintavrupa anadili *$*g^w en$-* : kadın.

Eski Yunancada kadın anlamına gelen sözcük *gynē* veya *gynaikē.* Vaktiyle 'günéy' ve 'günaykéy' gibi söylenirmiş. Batı dillerinde olağan dönüşümlerden geçip bambaşka bir biçime bürünmüş. Yine eskisine benzer tarzda yazılmasına karşılık Fransızca 'jine-' İngilizce 'caynı-' şeklinde söyleniyor. Örneğin "kadın hastalıkları uzmanlığı" anlamına gelen *gynécologie* sözcüğünün Fransızca telaffuzu **jinekoloji**, İngilizcesi 'caynıkalıci'. *Mysogyne* (kadın düşmanı), *androgyne* (erkek gibi kadın) bileşiklerinin Türkçesinin de **misojin** ve **androjin** olması lazım, ama entelliğe niyetlenen çevrelerde son zamanlarda 'misojen' ve 'androjen' biçimleri daha çok revaç buldu. (Teorik olarak bu biçimler de tabii mümkün, ama anlamları başka: "düşmanlık doğuran" ve "erkek doğuran" demek.)

Kadının Farsçası doğal olarak *zen,* çünkü Hintavrupaca g^w sesi Farsçada daima z'ye dönüşüyor. Bu sözcükten türeyen **zenne** "kadın olmuş" anlamında: Türkçesi travesti. *Zenpāre* ise biraz problemli bir sözcük. Bu şekliyle anlamı açık değil ("kadın parçası?"), dolayısıyla aslında **zenperest* ("kadın seven") sözcüğünden bozma olduğu varsayılıyor. Türkçesi **zampara** diye söyleniyor.

Aynı Hintavrupa kökü eski Anglosaksoncada *gwen* (kadın) şekliyle karşımıza çıkıyor. *Gwendoline* ve ondan kırpma *Wendy* gibi kadın isimlerinde yaşıyan bu eski sözcük günümüz İngilizcesinde umulmadık bir evrim geçirmiş. Gwen'in modern şekli olan *queen*, a) kraliçe, ve b) kadın rolü üstlenen eşcinsel anlamlarına geliyor.

Kadayıf - Kadife

Arapça kök *QṬF* : kırpma, biçme, traşlama, sütün kaymağını alma.

Qaṭf masdarından gelen *qaṭāif*, "kırpıklar, kırpıntılar" gibi anlamı olan bir çoğul form. Kırpık iplik yumağına benzeyen bir tatlının adı olmuş: bildiğimiz **kadayıf**.

Qaṭīfa(t) aslında "kırpan şey" anlamına gelen aktif bir sıfat. **Kadife** yapılırken kumaşın havı keskin bir bıçakla traşlanıp perdahlandığına göre ismin de pasif olması gerekmez mi? Neden "kırpılmış şey" anlamında *makṭūfa(t)* değil de *qaṭīfa(t)*? Burada çözemediğim bir şey var.

Kadı - Kazın Ayağı

Arapça kök *QḌY* : yargılama.

Arapçada ض (zad veya dad) harfi ile belirtilen ses Arap olmayanlar için ciddi bir problem. Bu sesi çıkarmak için dilinizi ucundan yaklaşık 5 mm dışarıda kalacak şekilde hafifçe ısırarak fısırtılı bir ‘d’ söylemeniz gerekiyor. Arapçadan Türkçeye alınan kelimelerde ض genellikle z haline gelmiş. Ama bazen, bildiğim bir kuralı olmaksızın, d olduğu da olmuş. (Tüm dünyada Ramadan diye bilinen ayın bizde Ramazan olmasının nedeni de bu belalı harf.) Teknik ve akademik eserlerde dibi noktalı ḍ harfi ile gösteriliyor. Burada da öyle yaptım, inşallah okunaklı basılmıştır.

Arapça *qaḍā* yargı demek. Türkçeye **kaza** olarak girmiş. Soyut anlamda “yargı erki” anlamının yanısıra, “yargı çevresi” anlamıyla bir idari birimin adı olmuş. Daha geniş ve felsefi bir düzlemde, “ilahi takdir” anlamını da yüklenmiş. Kaza ve kader, kazaya uğramak, kaza sigortası, bir kazadır oldu gibi deyimlerdeki kaza bu üçüncü kaza.

Kaza erkini kullanan kişinin Arapça adı *qāḍī*. Türkçesi neden kazı değil **kadı** olmuş bilmiyorum. Belki öbür türlü Türkçede hayli gülünç bir çift anlamlılık ortaya çıkacağındandır. Buna karşılık ordu yargıcı anlamına gelen *qāḍi-ül ˁaskar* Türkçe **kazasker** olmuş. Bu da en azından öbürü kadar gülünç.

Sözünü ettiğim çift anlamlılığın Türkçede hayli eğlenceli bir örneği var. Konu, bir yargı cümlesi anlamına gelen *qaḍiyya* (**kaziye**) sözcüğü. Mantıkta bu sözcük “önerme” anlamında kullanılıyor. Bir akıl yürütmede, hepimizin bildiği gibi, varsayılan önermeler ve sonuç önermeleri olmak üzere iki çeşit önerme bulunuyor. Mesela ‘tüm eşekler ölümlüdür; Sokrates ölümlüdür; demek ki Sokrates eşektir’ akıl yürütmesinde ilk iki önerme varsayılan önermeler. Osmanlıcası *kaziye-i minha*, ya da -den önermesi. ‘Sokrates eşektir’ önermesi sonuç önermesi. Osmanlıcası *kaziye-i anha*, yani -e önermesi.

Yukarıdaki akılyürütmeyi eğer beğenmediyseniz belki ‘dur bir dakika yahu, kaziye-i anha öyle değil’ demek ihtiyacını duyabilirsiniz. ‘**Kazın ayağı** öyle

değil’ deyimi işte buradan geliyormuş. Herhalde. (Teşekkürler Mehmet Kaya.)

Türkçede eskiden “ben mantıktan anlamam, kısa kes” anlamında ‘anhası minhası yok’ deyimi vardı. Bu tüm akılsız insanların mantığa karşı duydukları korku ile karışık düşmanlığın ifadesi olmalı.

Kadim - Kadmiyum

Sami anadili **QDM* : ön.

Eski Yunan'daki Thebai kentini efsaneye göre Kadmos adlı bir Fenikeli kurmuş. Kahramanlar çağında kenti Kadmos'un soyundan gelen krallar yönetmiş. Ancak o soydan gelen Oidipos bilmeden babasını öldürüp anası Iokaste ile evlenince ailenin üzerine tanrıların laneti çökmüş. Oidipos'un oğulları birbirlerini öldürmüşler. Kızı Antigone kardeşlerinden birine yardım ettiği için diri diri gömülmeye mahkûm edilmiş. Atinalı Sophokles'in (MÖ 496-406) en çarpıcı trajedilerinden üçü, Kadmos hanedanının tüyler ürpertici öyküsünü anlatıyor.

Klasik Yunan eğitimi almış birinin aklından bile geçmez, ama Fenike dilinde gerçekten bir **qadm* sözcüğü var: anlamı "ön". Yunanca Kadmos şekline giren sözcük de muhtemelen özel bir isim değil, belki Öncü ya da Önder gibi bir unvan. Tabii bu sözcük bize de yabancı değil. Tıpkı Fenikece gibi bir Sami dili olan Arapçadan aldığımız **kıdem, kadem** ve **kadim** kelimelerinde aynı anlamın çeşitli nüanslarını kullanmaya devam ediyoruz.

Arapça *qidam* öncelik ya da eskilik anlamına geliyor. *Qadam* belki "öne atılan şey" gibi "ayak" anlamını kazanmış; bundan da adım ve basamak anlamında *qadama(t)* (**kademe**) türetilmiş. *Qadīm* sıfatı "zaman dizisinde önce olan" anlamında eski demek. *Qudūm* (**kudüm**) "adım atma, varış" anlamını taşıyor; önemli bir şahsiyetin gelişini haber vermek için çalınan protokol davuluna da aynı ad verilmiş. **Takdim** Arapça "öne sürme, öne geçirme," dolayısıyla "sunma" demek. Bir kitabı takdim eden yazıya ise önsöz anlamında **mukaddime** adı veriliyor.

Kral Kadmos'un adından gelen bir kelimemiz de var. Eski Yunanda Thebai kenti yakınında çıkarılan bir maden cevherine kentin kurucusuna izafeten *kadmeía* adı verilmiş. 20. yüzyılda keşfedilen **kadmiyum** elementinin adı oradan geliyor. Nikel-kadmiyum piller 15-20 senedir yaşamımıza girdi.

Kalamar - Kalem

Eski Yunanca *kálamos* : kamış.

Eski Yunanca *kálamos* hem kamış, hem kamıştan yapma kalem demek. Latinceye *calamus* olarak geçmiş. Yazı-çizi işlerine çok sonraları girişen Araplar, bu tuhaf icadı *qalam* adıyla benimsemişler. Bizim bildiğimiz **kalem** işte bu kalem.

“Kalemlik” ya da kalem torbası anlamına gelen *calamarium* antik Roma dünyasında gündelik hayatın son derece yaygın bir nesnesi imiş. Ancak mürekkep balığının bir türü olan **kalamar** için *calamarium* deyiminin kullanılmasına 1597 tarihli bir yazıdan önce rastlanmıyor. Bu adlandırmada kalamarın torbaya benzer şekli kadar, yazı mürekkebi yapımında kullanılan salgısı da bir rol oynamış olmalı diye düşünüyorum. Kökeni Yunanca olan *kalamár* sözcüğü, Ortaçağda Latinceden veya İtalyancadan tekrar Yunancaya girmiş. Türkçede eski bir alıntı. Bir ara neredeyse unutulmuştu. 1970’lerden sonra tekrar yaygınlaştı.

Kuşadası’na yakın milli parkın içindeki **Kalamaki** plajının adı Rumlardan kalma: “küçük kamışlık” demek. Fransızca *chalumeau* kelimesinden devşirdiğimiz **şalümo** ise bildiğimiz kamışın Frenkçesi. Latince **calamellum*’dan bozma. Meşrubat içerken kullanılan “içme kamışı” ve oksijen kaynaklarındaki gibi “ucunda alev yanan gaz kamışı” anlamlarında kullanılıyor. Latince kelime başında bulunan ‘ca-’ sesi, avam Fransızcasında hep olduğu gibi ‘cha-’ biçimini almış.

Kalori - Şoför

Latince *calere* : ısıtmak.

Calere fiilinden *calor* ısının Latince adı. Fizikte ısı birimine bu yüzden *calorie* adı verilmiş. Bir gıda maddesinde şu kadar **kalori** var demek, o gıda vücutta yandığında bu kadar ısı verir anlamına geliyor. Tabii eğer vücudumuzun o anda enerjiye gereksinimi yoksa kaloriler ileride kullanılmak üzere yağ halinde depolanıyor, kilomuza kilo katıyor.

Kalorifer, Latince *ferre* (taşımak) fiilinden "ısı taşır" anlamına gelen bir modern mühendislik tabiri. Kudret Emiroğlu'nun *Gündelik Hayatımızın Tarihi* isimli harikulade eserinden öğrendiğime göre 1807'de icat edildiğinde sıcak hava veya buhar dolaşımına dayanan bir ısıtma sisteminin adıymış. Sıcak suyla işleyen çeşidi sonradan çıkmış.

Her türlü kelimeye *facere* (etmek) ekleyip bileşik fiiller yapmak Ortaçağ avam Latincesinin kötü alışkanlıklarından biri. *Calefacere* ("ısı etmek" ya da ısıtmak) fiili böyle doğmuş. Doğduktan bir süre sonra da avam Fransızcasından üç ağır darbe yemiş. Birinci darbe baştaki k sesinin usulen ş'ye dönüşmesi; ikincisi l sesinin w'ya dönüşmesi; üçüncüsü ise vurgusuz ara k'nin düşüp gitmesi. Calefacere'nin Fransızcası böylece *chauffer* olup çıkmış. Okunuşu 'şofe' olan bu fiilden türeyen *chauffe-bain* "banyo ısıtır" demek: yani bildiğimiz **şofben**. *Chauffeur* ya da "ısıtıcı" eskiden buharlı trenlerde ocağa kömür atan ateşçinin adı iken, benzin motorlu otomobilin icadından sonra bu cehennem aletini kullanan kişilerin lakabı olmuş. Türkçesi şöfer değil **şoför**. *Echauffement* ise aslında sporcuların yaptığı ısınma hareketlerine verilen ad. Isınma hareketlerinden sonra vücudu sıcak tutmak amacıyla giyilen giysilere de **eşofman** adı veriliyor.

Bizde eskiden pijamayla pikniğe gitmek magandalığın en kesin belirtisi sayılırdı. Şimdi devir değişti, pijama yerine eşofman tercih ediliyor.

Kamera - Kemer

Eski Farsça *kamara-* : kemer, kavis

Kemer sözcüğünün neden hem pantolon kemeri hem tavan kemeri anlamına geldiğini hiç düşündünüz mü? Farsça *kemer* esas olarak "eğri" ya da "kavis" demek. **Kem-* kökünün kendisi modern Farsçada unutulmuş, ama aynı kökten **keman** yani "yay" ve **kemend** yani "kavis yapan" hala kullanılıyor. 'Kem gözlere şiş'teki **kem** aynı kem mi? Onu bilmiyorum. Kaşgarlı Mahmud bu sözcüğün Türkçe anlamını "hastalık" diye veriyor, ama sanki "kötü niyetli" anlamında eğri veya yamuk olması daha muhtemelmiş gibi.

Bunlar işin basit kısmı. Esas ilginç anlam sıçraması başka yerde.

Mimaride kemeri ilk kullanan ulus İranlılar olmuş. Yunanlılar da, her ne kadar itiraf etmeyi pek sevmeseler de, mimariye ilişkin kavramlarının pek çoğunu MÖ 5. yüzyıldan önce İran'dan almışlar. Eski Yunanca "kemer, tonoz" anlamına gelen *kámara* sözcüğü Eski Farsça *kamara-*'dan bire bir alıntı. Bu sözcük Yunancada yalnız kemerin kendisi için değil, örme taştan tonozlu kapalı mekânlar için de kullanılmış. Bizim Muğla ve Kapadokya yörelerinin tonozlu taş odalarını düşünürseniz bunda da şaşırtıcı bir şey yok.

Romalılar aynı kelimeyi *camara* veya *camera* biçiminde Yunanlılardan alıp düpedüz "oda" anlamında kullanmışlar. Batı dillerinde oda anlamına gelen kelimelerin çoğu (İtalyanca *camera,* Fransızca *chambre,* İngilizce *chamber,* Almanca *Kammer ve Zimmer)* bu Latince kökten geliyor. Bizim gemi odası anlamında, bir de ayrıca İngiliz parlamentosunun toplantı odası anlamında kullandığımız **kamara** ile otomobil lastiğinin iç odacığı anlamına gelen **şambrel** buradan. Oda sıcaklığında korunan kırmızı şaraba ise ükela zümre **şambre** diyor. (Latince ca- ile başlayan sözcüklerin Fransızca cha- ile yazılıp şa- okunduğunu artık öğrendik değil mi?)

Devam ediyoruz. Karanlık bir kutunun içine topluiğne büyüklüğündeki bir delikten görüntü yansıtmaya yarayan düzeneğe eskiden beri Latince *camera obscura* yani "karanlık oda" adı verilirmiş. Yansıtılan görüntüyü Niepce ve

Daguerre bir gümüş nitrat tabakası üzerinde zaptetmeyi başarınca ortaya fotoğraf dediğimiz nesne çıkmış. Fotoğraf kutusunun adı ilk önceleri *camera obscura* olarak geçiyor; zamanla *obscura* gitmiş, *camera* kalmış. 1970'lerde piyasaya çıkan video kayıt cihazlarına da aynı isim verilmiş. Şimdi Japonlar karanlık kutuyu ortadan kaldırıp işi tamamen elektronik hale getirseler de **kamera** deyimi yadigâr kaldı.

İşte pantolon kemerine taktığınız Sony'nin İsfahan'dan Atina'ya, oradan Roma'ya, Paris'e ve Tokyo'ya uzanan öyküsü.

Kampüs - Şampiyon

Latince *campus* : alan.

Campus'un esas anlamı düzlük ya da düz açık arazi, özellikle de savaş alanı: bildiğimiz adıyla "er meydanı". Roma kentinde eskiden savaş oyunları için kullanılan büyük meydanın adı, savaş tanrısı Mars onuruna *Campus Martius* imiş. Roma lejyonları da her gittikleri yerde önce geniş bir talim alanı yani *campus* seçip, dillere destan bir askeri disiplin içinde çevresine çadırlarını kurarlarmış.

Fransızcaya sözcük iki ayrı kanaldan gelmiş. *Champ* orijinal anlamını koruyor. 16. yüzyılda İtalyanca *campo* biçiminden Fransızcaya, sonra da İngilizceye aktarılan *camp* ise "açık arazide kurulan çadırlı ordugâh" anlamıyla askeri bir deyim olmuş. 20. yüzyıl başında 'izci **kamp**ı', daha sonra 'dağcı kampı', 1950'lerden itibaren 'tatil kampı' kavramlarına rastlanıyor. Bizdeki **kamping** deyimi İngilizceden alınma. Latince takılı *campus* ise 20. yüzyılda Amerikan ordusunun kurduğu nizami ordugâhların adı olarak yeniden dolaşıma girmiş. 1945'ten sonra şehir dışında ordu karargâhı modeline göre kurulan Amerikan üniversitelerine de **kampüs** deniliyor.

Kampanya esasen bir ordunun seferde geçirdiği sürenin adı. Sanırım ilk kez 30 Yıl Harpleri sırasında (1618-1648) İtalyanca *campania* şekli kullanılmış. Sonradan askeri strateji mantığıyla tasarlanıp yürütülen her türlü örgütlü çabaya kampanya adı verilmiş.

Roma ordularında paralı asker olarak yer alan eski Almanlar da *kamp* sözcüğünü benimsemişler. (Modern Almancada "savaş" anlamına gelen *Kampf* oradan.) Harpte teke tek vuruşma için ortaya çıkan cengâverin adı Germence **kampjon*. Bu sözcüğün Fransızcası olağan k-ch dönüşümüyle *champion* halini almış. Herhangi bir dava uğruna ön safta çarpışan yiğit kimse **şampiyon** lakabına hak kazanıyor. Spor alanında bu terimin kullanımı nisbeten yeni.

Latince *Campania*, günümüzde *Champagne* adı verilen düzlük ülke Fransa'da Lorraine bölgesinin güneyinde bulunuyor. **Şampanya** bu bölgeye

özgü olan bir tür köpüklü beyaz şarabın adı. *Fungus campaniolus* ise çayır mantarının Latincesi. Fransızcası *champignon* olmuş. Bizde **şampinyon** adıyla mahalle manavlarına kadar girdi.

Kançılarya - Şansölye

Latince *cancelli* : kafes.

Cancelli Latince parmaklık ve kafes demek. Nihai kökeni bilinmeyen bir kelime; belki Fenikece veya başka bir Sami dilinden alınmış. Antik çağda bu kelime karşımıza önce “hapishane” sonra da “mahkeme” anlamında çıkıyor. *Cancellarius* yani “kafesçi” sözcüğü, geç dönem imparatorluk Latincesinde mahkeme görevlisi demek. Ortaçağ Latincesinde ise “saray kalemi görevlisi”, yani mabeyinci anlamını kazanmış: tam tanımı, majesteleri adına halkla muhatap olan, dilekçeleri alan, gerekli gördüklerini yüksek makama ileten, lüzumsuzları sumen altı eden, kararları tebliğ eden, kral adına yazışmaları yürüten ve kralın yazmanlar ordusuna kumanda eden kişi. Fransız ağzında bu sözcük *chancelier* şeklini almış. 13. yüzyılda Fransa kralının mabeyincisi aynı zamanda hazineden yapılan her türlü ödeme işlerinin de sorumlusu olduğu için, kraldan sonra (hatta bazen kraldan önce) ülkenin en güçlü kişisi haline gelmiş. Günümüzde Almanya başbakanına ve İngiltere maliye bakanına verilen **şansölye** adı buradan geliyor. İtalyanca *cancelleria* ise herhangi bir devlet dairesinin kalem bölümünün adı. Dilimizde **kançılarya** sadece büyükelçilik kalemi anlamında kullanılıyor.

Bürokratik sistemlerde kalemin neden ve nasıl güç kazandığı konusunda benim okuduğum en aydınlatıcı eser Gore Vidal’in *Creation* isimli romanıydı. Aynı zamanda bugüne dek severek okuduğum galiba tek tarihi roman.

Kanser - Karides

Eski Yunanca *karís* : kabuk.

Eski Yunanca *karís* sert cinsinden bir kabuk anlamına geliyor. Kelimenin kökü *karid-*, çoğulu *karídes,* yani kabuklar. *Karkínos* bildiğimiz yengecin adı. *Karabís* ise sert kabuklu birkaç çeşit böceğin, özellikle boynuz böceği ile bok böceğinin Yunancası. Bunun da çoğulu *karabídes*. Günümüz Rumcasında bu sözcükler ufak tefek anlam kaymalarına uğramış. Bugünkü dilde *karída* (ya da tercih edilen yazılışıyla *garída*) bizim bildiğimiz **karides**in büyük cinsine deniyor. *Karavída* ise yalnız **kerevit** değil, genelde tüm deniz böceklerine verilen isim.

Karkínos sözcüğünü Latinler de almışlar, ama r – n harflerini birbirine karıştırıp *cancer* (okunuşu 'kanker') biçiminde karar kılmışlar. Yengeç anlamına gelen bu kelime, Eski ve Orta Çağ hekimlerinin dilinde, insan vücudundaki kapanmayan kabuklu yaralar ve ülserleri tarif etmek için kullanmış. Peki modern tıptaki anlamıyla **kanser**i kim ne zaman tanımlamış? Bir tıp tarihi kitabına bakmak lazım.

Kansere neden olan faktörlere Fransızlar *cancerogène* (**kanserojen**), Amerikalılar *carcinogen* diyorlar. Kitabî olmak gerekirse doğrusu ikincisi. Çünkü Latince isme Yunanca -*genēs* takısı eklemek, hakiki entellerin tasvip edeceği bir davranış değil.

Kantar - Santim

Latince *centum* : yüz.

Eski Roma'da *centenarium* ya da "yüzlük," 31 kilo değerinde bir tartı biriminin adıymış. Yaklaşık 310 gram olan Roma libra'sının tam yüz katı olduğu için böyle adlandırılmış. Araplar bu tartı birimini *qantār* adıyla benimsemişler. Bizde eskiden kullanılan **kantar**, herhalde arada bir yerlerde ayarı kaçmış olacak, 44 okka ya da yaklaşık 52 kilo eşdeğeri idi. Ağır yükleri tartmaya yarayan asimetrik kaldıraçlı teraziye hala kantar deniyor.

Klasik Latincede 'kentum' diye söylenen *centum* (yüz) sözcüğü sonraki çağlarda ses değişimine uğramış. Fransız lehçesinde c'nin değeri 's' olmuş; n önüne gelen e de 'aŋ' sesini kazanmış. Bu yüzden yakın devirlerde Fransızcadan aldığımız bazı kelimeler Türkçede kentim, kentigrad, kentilitre vb. değil **santim**, **santigrad**, **santilitre** vb. olarak geçiyorlar. Amerikan dolarının yüzde birinin adı ise, Fransızca değil İngilizce olduğu için, sant değil **sent** diye söyleniyor.

Kapitalizm - Kapuska

Latince *caput* : baş.

Yanılmıyorsam 1960'larda Sovyet lideri Kruşçev "herkesin tenceresinden lahananın eksik olmadığı" bir sosyalist düzenden söz etmişti. Sosyoekonomik açıyı bilmem ama, etimolojik açıdan lahana sosyalizmden çok kapitalizme yakın bir sebze.

Kapitalizmin kelle ile ilişkisi açık. Latincede tek başına durduğu zaman *caput*, herhangi bir ek aldığı zaman *capit*- biçimini alan kelime "baş" demek. *Capitale* sözcüğü en eski zamanlardan beri, ödenmesi gereken bir borcun veya faizle işletilen bir paranın ana parası anlamında kullanılmış. Fransızca ve İngilizceye *capital* olarak geçmiş. **Kapital** bunun Türkçesi. **Kapitalizm** ise Avrupa'nın sol çevrelerinde 19. yüzyıl ortalarında rağbet bulan bir terim. İcat eden değil, ama popülerleştiren Karl Marx. Peki bir işe para yatırıp işletme eylemi bütün bir sosyal sistemi, hatta bir düşünce tarzını tarif edebilir mi? 20 yaşındayken bana inandırıcı geliyordu da, bugün, doğrusu, hayret ediyorum.

Almanların Ortaçağda lahanaya verdikleri ad olan *kapuz* da aslında kelle demek ve Latince *caput*'dan alınmış bir sözcük. Doğu Avrupa ulusları lahanayı Almanlardan öğrenmişler. Ruslar lahanaya *kapústa*, Macarlar *káposzta* diyor. Çekçesiyle Polonyacası da buna benzer şeyler. **Kapuska** adını vediğimiz lahana yemeğini Ruslardan mı Macarlardan mı almışız? Bir yerde Rusça diye okudum, ama tam da emin değilim.

Kapitülasyon, kaptan ve **şef** aynı Latince kökten gelen kelimelerden. Ama ***kaput*** değil. O bir sonraki maddenin konusu.

Kapuçino - Şapka

Geç Latince *capa/capanna* : külahlı cübbe, kepenek.

Capa Eskiçağın sonlarına doğru ortaya çıkan Latince bir sözcük. Nereden geldiği meçhul, ama anlamı yeterince açık: Anadoluda çobanların giydiği cinsten, keçeden yapılma külahlı ve kolsuz kepeneğin adı. **Kepenek** sözcüğüyle bağlantısı var mı? Daha doğrusu Türkçe kepenek nereden geliyor? Sanırım bunları da bilen yok.

Fransızca *chape* ile İtalyanca *capuccio* "külahlı cübbe" anlamını korumuşlar. Aynı sözcüğün varyantı olan *capote* her türlü bol üstlük ve kalın palto anlamında kullanılıyor. Otomobilin motor kapağına da şaka yollu *capote* adı veriliyor. Nitekim bizdeki **kaput** da hem asker paltosu, hem otomobil kapağı demek. Sivri külahlı kahverengi cübbe giyen Fransisken rahiplerine verilen *capuccino* (Fransızca *capucin*) lakabı ise İtalyanca *capuccio*'dan türemiş. Espresso kahvenin üzerine sivri külah şeklinde krema oturtarak yapılan **kapuçino** sanırım İtalya'da 1945'ten sonra üretilmiş saygısızca bir benzetme.

Capa'nın küçüğü dişil *capella* veya nötr *capellum*. Bu iki sözcük Fransızcada o kadar ayrı iki anlam kazanmışlar ki hayret etmemek elde değil.

Capella'dan gelen *chapelle,* Fransa'nın en muhterem azizi olan Tours'lu Aziz Martin'in cübbesi ile özdeşleşmiş. Bu mucizevi cübbenin sergilendiği yer 4. yüzyıldan itibaren Fransa'nın en önemli ziyaretgâhı olmuş. İnsanlar akın akın Tours kentine hacca gitmişler. Hacca gitme imkânı olmayan müminler için cübbenin kenarından alınmış ipliklerle Fransanın her yerinde minyatür cübbehaneler kurulmuş. Bir süre sonra kiliseden küçük olan her türlü ibadet yerine de **şapel** adı verilir olmuş.

Capellum'dan gelen *chapeau* ise önce "küçük külah" sonra her çeşit şapka anlamını kazanmış. Bu sözcüğün Türkçeye geliş hikâyesi de az ilginç değil.

Bulgaristan'ın 1879'da kâğıt üzerinde Osmanlı devletine bağlı özerk bir prenslik, gerçekte bağımsız bir devlet haline geldiğini hatırlayın. Bu ikili durum 30 yıl boyunca dönem dönem alevlenen bir sıkıntı kaynağı olmuş; 1908'de Meşrutiyetin ilanından sonra ciddi bir siyasi krize dönüşmüş. Sorun şu: Bulgarlar Osmanlı tebaası olarak fes mi giyecekler, yoksa bağımsız bir ulus olarak Avrupai başlık mı takacaklar? İşte bu tartışma sayesindedir ki Türk kamuoyu Avrupai serpuşun Bulgarca adı olan **şapka** sözcüğü ile tanışmış. 17 yıl sonra Atatürk'ün tarihi Kastamonu söyleviyle bir kez daha hatırlama fırsatını bulmuş.[5]

Kargo - Şarj

Keltçe **karros* : yük arabası.

Fransa'nın eski halkı olan Galyalılar bugünkü İrlandaca, İskoçça ve Galler ülkesi dili ile akraba olan bir Kelt dili konuşmuşlar. İki tekerlekli kağnıya benzer bir yük arabası olan *carrus* Latinceye bugün unutulmuş olan Galya dilinden alınmış. "Araba" anlamına gelen İngilizce *car* ve Fransızca *char* sözcükleri de buradan geliyorlar.

"Araba ile yük taşımak" anlamında **carricare* ile "araba ile taşınan yük" anlamında **carricus* sözcüklerinin, yazılı örnekleri bulunmasa da, avam Latincesinde kullanılmış oldukları sanılıyor. Çünkü Fransızca *charger* (yüklemek) ve *charge* (yük), bu sözcüklerin Fransız fonetiğine evrilmiş hali. Cep telefonunuzun **şarj** aleti ile tabancaya taktığınız **şarjör**, demek ki Asteriks'in dilinden bize kalan iki yadigâr.

Carricus*'un İspanyolca biçimi *cargo*: çünkü sözcük başındaki 'ka-' sesi Fransızcada genellikle 'şa-' halini alırken İspanyolcada değişmeden korunuyor. Türkçede **kargo "nakil vasıtasıyla gönderilen yük," şarj ise genellikle "elektrik yükü" anlamında kullanılıyor. Ama bu anlam ayrışması Türkçeye özgü. Yoksa Fransızca *charge* gibi İspanyolca *cargo* da her çeşit "yük" demek. Mesela İspanyollar elektrik yüküne *cargo de electricidad* diyorlar.

Latince **carricare* İngilizceye *to carry* olarak gelmiş. Emniyet kuvvetlerinin kullandığı bir tür araç olan **kariyer,** "personel taşıyıcı" anlamına gelen *personnel carrier* deyiminin Türkçesi. "Meslek çizgisi" anlamına gelen öteki **kariyer** ise ayrı bir kelime. Ortaçağ Latincesinde "araba yolu" anlamına gelen *carriera*'dan İtalyanca veya Güney Fransa lehçesi yoluyla Fransızcaya girmiş. "Bir meslek edinmek veya meslekte ustalaşmak için izlenen yol" gibi bir mecazi anlam kazanmış. Fransızcası *carrière*.

Peki ***şarz*** ne oluyor? Cevap: dissimilasyon oluyor. Dilbilim lisanında dissimilasyon, bir sesin bir kelimede iki kez geçmesi halinde birinde keyfi olarak değiştirilmesine verilen ad. Her dilde rastlanan bu olgu özellikle l, m,

n, r seslerini etkiliyor. “Bir berber bir berbere...” derken dilin ‘bil berber’ veya ‘bir belber’e kayması dissimilasyon örneği. Gardroptan bozma ‘kardolap’ ise dünya çapında bir dissimilasyon şaheseri.

Karı - Kart

Eski Türkçe *karımak* : yaşlanmak.

İnsanlarda herhalde eşlerini olduklarından daha yaşlı görme eğilimi var. Koca sözcüğünün aslında “ihtiyar” anlamına geldiğini hepimiz biliyoruz. Enteresandır, **karı** da o anlama geliyor. Eski Türkçede yaşlanmak anlamına gelen *karımak* fiilinden sıfat olarak türemiş. Kaşgarlı Mahmud’a göre *karı er* “yaşlı adam” demek. Kutadgu Bilik’de ise “tecrübeli ihtiyar adam” anlamında *sınamış karı* deyimi geçiyor. ‘Karıcığım’ deyimi de hesapta “küçük ihtiyarcığım” demek oluyor.

Kart horozdaki **kart** da bir ihtimal aynı *karımak* fiilinin türevi, ama yapısını tatmin edici bir şekilde açıklayan bir kaynağa rastlamadım. (Türkçede bir -it eki var, ama bu ekle yapılan **kar(ı)t* sözcüğü olsa olsa “yaşlanma” veya “yaşlı olma” anlamına gelebilir. Yapıt, özüt ve dölüt’teki uydurmasyonca -it ekinden söz etmiyorum tabii.)

Kasaba - Kasap

Arapça kök *QṢB* : kesmek.

Kasap ve **kasaba** Arapça kalın s ile *qaṣb* fiilinden türeyen iki isim. Birincisinin aslı *qaṣṣāb,* meslek ve alışkanlık bildiren faˁˁāl formunda: "işi kesmek olan kimse" yani kesimci demek. İkincisinin aslı *qaṣaba(t),* faˁala(t) formunda bir masdar. Aslı "kesim" anlamına geliyor; "etrafı surla çevrili yerleşim" veya "iç kale" anlamında kullanılıyor.
Antik çağın sonlarına doğru bu tip yerleşimler tüm Akdeniz havzasında pıtrak gibi çoğalmışlar. Roma döneminin büyük boyutlu ve dağınık yapılı kentlerinin yerine, çoğu zaman onların içine, saldırganlara karşı surlarla korunan daha küçük müstahkem yerleşimler inşa edilmiş. Bu olgunun Latince adı *castrum,* Latince "kesmek" anlamına gelen *castrare* fiilinden. Arapça *qaṣaba(t)* sanırım bu sözcüğün direkt çevirisi yahut eş anlamlısı. Ama kesmek ne anlamda kesmek (saldırının önünü kesmek? kentin bir bölümünü kesmek?) onu tam olarak anladığımı söyleyemem.

Fidel Castro'nun adı da, evet, Sadık Kesme demek. İspanyolca.

Kaymakam - Kıyamet

Arapça kök *QWM* : ayağa kalkma, doğrulma.

Kıyamet gününde sur-ı İsrafil çalınca ölülerin mezarlarından doğrulacaklarını, sonra uykudan uyanırcasına bir gerinip hep beraber ayağa kalkacaklarını hepimiz biliyoruz. **Kıyamet** işte bu olayın adı: aslında "ayaklanma" demek. Aynı sözcüğün eril hali olan **kıyam** da Türkçede bir başka bağlamda "ayaklanma" anlamında kullanılıyor. Yeni Türk Ceza Kanunundaki karşılığı "kalkışma".

Arapça "ayağa kalkma, ayakta durma" anlamına gelen QWM / QYM kökü fevkalade geniş bir anlam yelpazesine sahip. Örneğin bir hamur topağının cıvıyıp yayılmadan "duruşunu" ifade eden **kıvam** da, bir şeyin veya kimsenin statüsünü, ya da değerler skalasındaki "duruşunu" ifade eden **kıymet** de aynı kökten gelen kelimeler. **Kaim** olmak deyimi bir başka şeyin veya kişinin "yerinde durmak" anlamında kullanılıyor. 1840'larda çıkarılan ilk Osmanlı kâğıt paralarına da bu yüzden "altın para yerine kaim olan belge" anlamında **kaime** adı verilmiş. *Kaim-i makam* ise esasında bir makamın asıl sahibi yokken onun "yerinde duran" vekili anlamına geliyor. Eskiden sadrazam sefere çıktığında yerine bir kaim-i makam tayin etmek usuldenmiş. Tanzimat döneminin idari reformlarıyla kazalara tayin edilen **kaymakam**lar da vilayet valisinin ilçedeki vekili olarak düşünülmüşler. Eskiden İsmet İnönü gibi devlet adamları kaymakam görünce ayağa kalkarmış. Şimdi artık kalkmıyorlar.

Kıyamın dördüncü babda türevi olan *iqāme(t)* Arapçada ayağa kaldırma, durdurma, doğrultma, düzenleme, bir şeyi başka bir şeyin yerine koyma, bir yerde kalıcı olarak durma ve yerleşme gibi birbirinden çok farklı anlamlar ifade ediyor. Türkçede bu anlamlardan sadece ikisi alınmış, o ikisi de ayrıştırılıp **ikame** etmek ve **ikamet** etmek şeklinde iki ayrı fiil yaratılmış. İkisi de qalın q ile söyleniyor; yani **ikâmet* gibi bir garabete asla icazet vermemek gerekiyor. Arapçada ikame ile ikamet ayrımı yok. *İqāme(t)*'in (t)'si kelimenin cümledeki durumuna göre bazen söylenip bazen söylenmeyen bir t. Anlamı etkilemiyor.

İkametin faili *muqīm* (**mukim**); bir şeye karşı durma ya da “durduruşma” anlamına gelem **mukavemet**in faili *muqāwim* (**mukavim**); **istikamet**in faili ise *müstaqīm* (**müstakim**). *İstiqāme(t)* sözcüğü Arapçada “dimdik durma, dosdoğru olma” gibi pekiştirmeli bir anlam taşıyor. Türkçede de uzun süre esas olarak bu anlamda kullanılmış; ‘istikamet sahibi adam’ deyiminde hala “ahlakından kuşku duyulmayacak kimse” anlamını koruyor. “Doğrultu” anlamı sonradan türemiş.

Kenef - Künefe

Arapça *kanaf* : kanat.

Arapça “kanadı altına aldı, korudu” anlamındaki *kanafa* fiili zannediyorum *kanaf* (kanat) adından türemiş bir fiil olmalı. *Kanīf* de bunun türevi, “korunak, sığınak” anlamına geliyor. Türkçede *kenif* sözcüğünün def-i hacet kulübesi anlamında kullanımına ilk kez Meninski’nin 1680 küsur tarihli sözlüğünde rastlıyoruz. Daha sonra söylene söylene **kenef** olmuş. Yoksa asıl *kenef* Osmanlıcada tıpkı Arapçadaki gibi ancak “kanat” anlamında kullanılıyor.

Künefe Türkçeye yakın yıllarda girmiş olan üç beş Arapça sözcükten biri. Antakya yerel ağzından alındı. Orada *kunāfe* diye söyleniyor galiba. Kadayıf tabakasını ikiye katlayıp, adeta kanat altına saklar gibi araya bir kat peynir katılarak yapılan tatlının adı.

Diğer taze Arapça alıntılar hangileri? Aklıma gelenler ***lahmacun, darbuka***, bir tür davul olan ***bendir*** ve Bermudanın otantik versiyonu olan ***haşema***. Vaktiyle Araplardan en soyut ve yüksek bilimsel kavramları alırmışız. Şimdi anlaşılan pek öyle değil.

Kentet - Pandik

Hintavrupa anadili **penk^{w}e* : beş.

Farsça **penç**'ten **pençe**, beşli olan herhangi bir şey, özellikle beş parmak, yani el demek. Rumca *pende*'den *pendíki* de esasen "beşli şey" anlamına geliyor. Elimin altında iyi bir Rumca argo sözlüğü olmadığından emin olamıyorum, ama bizde '**pandik** atmak' diye geçen eylemin asıl anlamı da herhalde "el atmak" olmalı.

Farsça "beş"li kelimelerden *pençşembe* (beşinci gün yani **perşembe**) anılmaya değer. Yunancalardan aklıma gelenler **Pentagon** (beş köşe) ile **pentatlon** (beşli yarışma). Ha bir de **pentagram** var, ayyıldızdaki beş köşeli yıldızın teknik adı.

Yunanca p- ile Latince qu- arasındaki akrabalığı daha önce 'Ciğer' maddesinde görmüştük. Nitekim beşin Latincesi de qu- ile *quinque,* arkasına bir takı alınca *quint-*. Bundan Fransızca *quintal* (beşyüz kiloluk ağırlık birimi) ve *quintette* (beş çalgılı müzik grubu) gelmiş. Türkçeleri **kental** ve **kentet**. Katrilyondan sonraki sayı da *quintillion*. Bakalım Süleyman beyin dediği gibi '**kentilyon**ları telaffuz etmeye' alışacak mıyız?

Kerata - Keratin

Eski Yunanca *kératon* : boynuz.

Eski Yunanca nötr eki olan -on yeni dilde kısalıp -o olduğu için boynuzun Yeni Yunancası *kérato* olmuş. Türkçede ayakkabı çekeceği anlamında kullanılan **kerata** sözcüğünün kökeni bu. (İngilizcesi de zaten *shoe horn,* yani ayakkabı boynuzu.) Yunanca *keratás* ise boynuzlu demek. Şeytanın sıfatlarından biri. Ayrıca karısı tarafından aldatılan erkeklere de *keratás* deniyor. Türkçede yaramaz insanlara verilen **kerata** adı herhalde şeytan anlamında. Şu zarif Karadeniz dörtlüğünde olduğu gibi:

Bahçesinde domata
Al yap oni salata
Vermedi seni boban
Turşi yapsun kerata

Batılılar da boynuzun Yunancasını alıp bilimsel terimlerde kullanmışlar. **Keratin** boynuzun hammaddesinin adı. Dilimize Fransızcadan girmiş. Ciltteki nasırlaşmanın sebep ve sonuçlarını inceleyen bilim dalının adı ise **keratoloji**. Güzelliğine dikkat eden hanımların **keratojen** faktörlerden uzak durmaları öneriliyor. Bir hizmetçi tutup bulaşığı ona yıkatmak en basiti.

Kıraathane - Kuran

Arapça kök *QR´* : okuma.

Bilirsiniz, memleket kurtarmanın en sevilen yöntemleridir: Taksim meydanında birkaç tane sallandırmak, bir de kahvehaneleri kapatıp okuma odası yapmak. Tam tarihini bulamıyorum, sanırım İttihat ve Terakki'nin veya tek parti rejiminin "vatan kurtarma" operasyonlarının birinde olmalı, bir gün yine ülkedeki bütün kahvehanelerin kapatılıp yerlerine okuma odaları yapılması emredilmiş. Esnaf ne yapsın, bir yerlerden apar topar üç-beş kitap bulup 'okuma odası' olarak kayıt yenilemişler. Anadolu'da eski kahvehanelerde bazen hala rastlarsınız: okey takımlarının arkasında kalmış tozlu bir vitrinde 1940 baskısı birkaç kitap: Arıcılık Rehberi, Çanakkale Harbi, Battal Gazi...

Kıraathane adı işte bu olaydan yadigâr. *Qırā´a(t)* (**kıraat**) Arapça "okuma" anlamına geliyor. Aynı kökten gelen eş anlamlı bir başka masdar da *qur´ān*, Türkçe yazımıyla **kur'an**. O da "okuma" demek.

Kiler - Selülit

Latince *cella* : hücre.

Latince *cella* sözcüğü "ambar, mahzen, odacık, hücre" anlamına geliyor. Klasik dönemde c harfi daima k okunduğu için 'kella' biçiminde telaffuz edilmiş. Ancak Ortaçağ Latincesinde e ve i seslilerinden önce gelen c harfi, s değerini kazandığından telaffuz 'sella' halini almış.
Ortaçağ Latincesinin bir başka özelliği de yer bildiren kelimelere olur olmaz -*arium* ekinin eklenmesi. Bundan dolayı Ortaçağda *cella* yerine *cellarium* kullanılmaya başlanmış. Bu kelime Rumcaya *kellárion* olarak geçmiş. Rumcadan Türkçeye geçerken -on eki usulen düşürüldüğü için **kilâr** şeklini almış. Son hecenin kısaltılması ise galiba 20. veya en erken 19. yüzyılın eseri. Aynı kelimeye İngilizcede *cellar,* Almancada *Keller* olarak rastlıyoruz.
Mikroskop icat edilip canlı dokuların minimini "odacıklardan" oluştuğu keşfedildiğinde, İngiliz fizikçi Robert Hook (1635-1703) söz konusu odacıklara *cellula* adını vermiş. *Cellula*, Latince *cella* kelimesinin küçültülmüş hali: "odacık" demek. Fransızcada *cellule*, İngilizcede ise (herhalde daha ekonomik olduğu için) *cell* şekli kullanılıyor. 1870'lerde İstanbul'da Tıbbiye mektebi kurulup Fransızca terimlere Türkçe karşılıklar bulunması gerekince, cellule'ün tam karşılığı olarak Arapça asıllı ***hücre*** kelimesi uygun görülmüş. Tıpkı *cella* gibi bu kelimenin de esas anlamı "erzak odası" ya da "depo".

Canlı hücrelerin dış zarını oluşturan ana hammaddenin adı Fransızca ve İngilizcede *cellulose.* Türkçesi **selüloz**. En bol bulunduğu yer, ağaçların gövdeleri. Selülozdan kimyasal yollarla elde edilen şeffaf polimerin tescilli ticari adı ise *Cellophane,* yani **selofan**. Fransızca *cellulose* ve *diaphane* (şeffaf) kelimelerinden kısaltma yoluyla türetilmiş uydurma bir sözcük..

Derialtı hücre dokusunun iltihaplanmasına tıpta **selülit** *(cellulite)* adı veriliyor. Hücresel telefon sisteminin İngilizce adı olan *cellular telephone* ise, **Türkcell** adlı şirket sayesinde günlük yaşamımıza girmiş bulunuyor.

Kitap - Mektep

Arapça kök *KTB* : yazmak.

Kitāb Arapça yazı demek. Aynı zamanda bizdeki **kitap** anlamında da kullanılıyor. Çoğulu *kütüb*. İranlılar buna ev anlamına gelen hane *(χāne)* sözcüğünü ekleyip **kütüphane** yapmışlar.
Kātib (**kâtip**) yazı yazan kişinin adı. Çoğulu *kataba(t)* veya *kuttāb*. Osmanlı devletinde divanın baş sekreterine **reīs-ül küttāb** adı verilirdi. 1836 tarihinde bu makam lağvedilip Hariciye Nezaretine dönüştürüldü.

Mektūb (**mektup**) bir edilgin sıfat, yani İngilizcesiyle passive participle: "yazılmış" demek. Çoğulu *mekātib*. Bazen *mektubat* da olabiliyor.

Mekteb (**mektep**) yazı yazılan yer demek. Çağdaş Arapçada "büro, yazıhane" anlamında kullanılıyor. "Yazı yazmayı öğrenme yeri" yani kısaca ilkokul anlamında kullanılışı Türkçeye mahsus. İşin kötüsü bunun da çoğulu *makātib*. **Mekâtib**-i Umumiye Nezareti, yani Kamu Okulları Bakanlığı, bizdeki Milli Eğitim Bakanlığının en eski adı.

Arapça çoğullar başlı başına bir uzmanlık dalı. Benim bildiğim kırk dolayında çoğul vezni bulunuyor ve hangi kelimenin hangi vezinde çoğul olacağını önceden tahmin etmenin katiyen imkânı yok. Mesela şeyin çoğulu ***eşya***, emrin çoğulu ***umur***, hakkın çoğulu ***hukuk***, hadisenin çoğulu ***havadis***, vasıtanın çoğulu ***vesait***, mülkün çoğulu ***emlak***, kısmın çoğulu ***aksam***, nefsin çoğulu ***nüfus***, tören anlamına gelen resmin çoğulu ***merasim***, harç anlamına gelen resmin çoğulu ***rüsum,*** çukur anlamına gelen kabrin çoğulu da, evet, ***kubur***.

Kolonya - Kültür

Latince *colere* : ekip biçmek, toprağı işlemek.

Türkçeye ideolojik bir önyargıyla "sömürge" diye çevirilen **koloni** aslında olumsuz anlamı olan bir sözcük değil. İlk anlamı "tarımsal işletme, çiftlik" gibi bir şey. Romalılar yaban bir yere kurulan yeni yerleşimlere de *colonia* adını vermişler. İmparatorluk lejyonlarında belli bir süre hizmet veren askerleri imparatorluğun dış sınırlarındaki boş arazilere topluca iskân ederek **kolonizasyon**u teşvik etmişler.

Koloniler genellikle kurucu lejyonun ya da kumandanın adıyla anılmışlar. Mesela Ren nehri üzerindeki *Colonia Claudia Agrippinensis* böyle bir koloni. Bu yer sonradan önemli bir kent haline gelmiş. Adı Fransızca *Cologne* ('kolony'), Almanca *Köln* olarak kalmış. 1710'lardan beri bu kentte imal edilen ünlü bir alkollü esans da Fransızca *eau de Cologne*, Almanca *Kölnisch Wasser* adıyla anılıyor. Türkçesi 'kolonya suyu'ndan kısaltma **kolonya**. Ya da en son haliyle 'kolan yağı'.

Enteresandır, galiba dünyada Türkiye dışında parfümeri uzmanları ve tek tük ihtiyar madamdan başka kolonyayı hatırlayan kimse kalmadı. İngiltere'de filan dükkâna girip kolonya istediğinizde bön bön yüzünüze bakıyorlar. Halbuki ne kadar faydalı bir icat!
Latince *colere* fiili ile onun mişli geçmişi olan *cult-* kökünden *incola* (toprağı işleyen), **rekolte**'den tanıdığımız *recolere* (hasat almak), *cultor* (çiftçi), *culter* (saban demiri) gibi türevler var. *Cultura* esasında ekip biçme yani tarımsal anlamda "işleme" demek; ama en eski çağdan beri mecazi anlamda bir insanı eğitme, terbiye etme, "yetiştirme" anlamında da kullanılmış. Bize Fransızcadan **kültür** olup gelmiş. **Kültivasyon** da aşağı yukarı aynı anlama geliyor.

Yeni dildeki ***ekin*** sözcüğü kültürün ikili anlamından esinlenen bir buluş.

Konteyner - Sutyen

Latince *tenere* : tutmak, kavramak, kapsamak.

Latin dilinin en belirgin özelliklerinden biri, basit fiillerin önüne yön bildiren edatlar ekleyerek bileşik fiiller üretmesi. Aynı özellik tabii İngilizcede de var, ama İngilizcede edatlar – *take out, set up, sit down, come through, piss off* gibi – fiilden ayrı yazılırken Latincede edat kelimenin başına ulanıyor. Tıpkı İngilizcede olduğu gibi Latince edatlar da genellikle az çok anlaşılır bir anlam taşımakla birlikte bazen umulmadık sonuçlar verebiliyorlar, ya da pek belirli bir anlam taşımayabiliyorlar.

Tenere gibi temel bir kavram, haliyle çok sayıda türeve kaynaklık etmiş. Örneğin *attinere* (ulaşmak, yakalamak), *continere* (bir arada tutmak), *detinere* (alıkoymak), *obtinere* (elde etmek), *retinere* (geri tutmak)... Bu fiiller Fransızcada *contenir, détenir, obtenir, rétenir* vb, İngilizcede ise Fransızcadan dolaylı olarak alınmış *attain, contain, detain, obtain, retain* vb. biçimiyle karşımıza çıkıyorlar. Klasik Latincede kullanılmayan bazı bileşikler de modern dillerde zuhur etmişler. Örneğin Latince **subtinere'*den Fransızca *soutenir* (alttan tutmak, desteklemek), ya da Latince **intertenere'*den İngilizce *entertain* (ilgisini çekmek, meşgul etmek) bu sonradan çıkma türevlerden.

Fransızca *soutien-gorge* deyiminin tam tercümesi "göğsü-alttan-tutan" ya da "göğüs desteği". Türkçede *gorge* atılmış, geriye **sutyen** kalmış. Halk arasında yaygın olan kanının aksine bu sözcüğün sütle, sütlemekle alakası yok. Daha doğrusu etimolojik alakası yok. İngilizce *container* ise büyükçe bir yükü tutabilen kabın veya nakil aracının adı. Türkçesi **konteyner**. Yukarıda belki farketmişsinizdir, çıplak hali *tenere* olan fiil, önüne bir ek alınca incelip *-tinere* haline giriyor. Bu olayın adı apofoni (Fr *apophonie*), yahut Alman ekolüne mensupsanız *Umlaut*: diğer birçok Hintavrupa dili gibi Latincenin bir özelliği. Daha önce gördüğümüz 'İskele' maddesinde de güzel apofoni örnekleri var.

Kova - Kovmak

Eski Türkçe *kov-* : boş.

Eski Türkçe *kovı* "boş" anlamına geliyor: bugün kullandığımız **kof** muhtemelen bu sözcüğün
devamı. "İçi boş yer, çukur" anlamına gelen **kovuk** çok eski bir kelime. İlk örneğine 11. yüzyılda rastladığımız *kovğa* (**kova**) ile daha sonra ortaya çıkan **kovan** sözcüklerinin de eş anlamlı olup belki "içi oyularak boşaltılmış mahfaza" anlamına geldiklerini varsayabiliriz.
Peki **kovmak** fiilinin asıl anlamı acaba "boşaltmak" olabilir mi? Yazılı kaynaklar bu konuda sessiz, ama bana pekala olabilirmiş gibi geliyor.

Buna karşılık ***koğuş*** hakkında kuşkularım var. Gerçi kov- kökünden kelimeler eskiden sık sık koğ- yazılmışlar. "Ortası delik veya çukur olan nesne" anlamında 16. yüzyıldan örnekleri bulunan bir *koğuz* sözcüğü de var. Ama koğuşun boşluk kavramıyla semantik ilişkisini kurmak bence güç. 'Bilmiyorum' demek herhalde daha sağlıklı.

Eski Yunanca "kof" anlamına gelen *koûphos* ayrı bir muamma. Bu sözcüğe, yer kaplama malzemesi olarak kullanılan hafif ve yumuşak bir taş çeşidi olan **küfeki** taşında (Yunancası *koupháki*) rastlıyoruz. Yunanca *koûphos* ile Türkçe kof'un bağlantısı olabilir mi? Tesadüf mü, yoksa Eski Türklerle Eski Yunanlıların bilmediğimiz ilişkileri mi var? Üzgünüm, yine cevap yok.

(Not: Yunancaya 15. yüzyıldan sonra çok sayıda Türkçe kelime girmiş. Türkiye Türkçesinde 11. yüzyıldan sonra Yunanca alıntılar olması doğal. 11. yüzyıldan önce Rumistandan Arap tüccarlar aracılığıyla *pamuk, bez* ve *kilit* gibi bazı ticaret ve teknoloji ürünlerinin Orta Asya'ya ulaşmış olmasında da şaşırtıcı bir şey yok. Fakat temel kavramlarda 11. yüzyıldan önce Türkçe ile Yunanca arasında alışveriş düşünemiyorum.)

(İkinci not: Birbiriyle akraba olmayan ve aralarında alışveriş ilişkisi bulunmayan iki dilde aynı sözcüğün aynı anlama gelme olasılığı, üç harfli sözcüklerde yaklaşık yüzelli milyonda bir, dört harfli sözcüklerde altı milyarda bir.)

Kovboy - Kösele

Hintavrupa anadili **gwou-* : sığır.

İneğin Farsçası *gâv*. *Gâvsāle* “bir yaşında inek”, yani dana anlamına geliyor (*sāl* yıl demek). Dana derisine bu yüzden Türkçe **kösele** denmiş. (Keza Farsça koyun anlamına gelen *mēş*’ten ***meşin*** de koyun derisi demek.) *Gâvmīş* ya da “çamur ineği” ise bizim manda diye bildiğimiz hayvanın Farsçası. Araplar ince g sesini söyleyemediğinden bu sözcüğü *cāmīs* haline sokmuşlar. Oradan Türkçeye **camız** olarak gelmiş.

Gâv çok yaygın bir Hintavrupa kökünün Farsça biçimi. Aynı sözcüğü Letonyaca *guovs,* Ermenice *gov,* Almanca *kuh*, İngilizce *cow* vb. biçimleriyle de görüyoruz. *Cowboy* adıyla anılan sığır güdücüler bir dönem yasa tanımayan davranışlarıyla Amerika’nın Vahşi Batısına damgalarını vurmuşlar. **Kovboy** efsanesi yanılmıyorsam 1900’lerin başında Buffalo Bill adlı şarlatanın gösterileri sayesinde Amerikan kültürüne maloldu.

Kuduz - Kutlu

Eski Türkçe *kut* : rahmet, kutsallık.

Tüm eski dillerde delilikle tanrısallık arasında tuhaf ve derin bir ilişkinin izlerini görmek mümkün. Mesela Eski Yunanca “gaipten haber veren, peygamber” anlamına gelen *mántis* ile “delilik” anlamına gelen *manía* aynı kökten kelimeler. Latince tapınak hizmetçilerine verilen *fanaticus* adı aynı zamanda “gözü dönmüş, kudurmuş” anlamına geliyor. Arapça *nebī* sözcüğünün masdarı “toplumdan ayrı durma, asosyal ve itici olma” anlamına gelen *nübuw*. Tanrıların kendisine göründüğü kişinin çıldırıp mecnun olacağı inancını hem Yunanlılarda hem Hintlilerde buluyoruz. Kuran’ın Müddesir suresinden anladığımız kadarıyla Hz Muhammed’in Arafat’taki deneyimi de bu genel çerçeveye çok yabancı değil.

Kut sözcüğü Eski Türkçede karşımıza “rahmet, talih” anlamıyla çıkıyor. Ama asıl anlamının Türklerin İslam-öncesi inançlarıyla ilgili olduğu açık. En eski metinlerde kut, daima tanrıların insana verdiği ya da “indirdiği” bir şey. Hatta Uygurca bir Budist metinde geçen ‘yer suv kutı irinür, ot suv kutı ığlayur, yığaç kutı uluyır’ (yersu kutu acı çeker, ateşsu kutu ağlar, ağaç kutu ulur) cümlesindeki gibi belki bir tür ruh veya cin. Kut alan ya da kut gören bir insan doğal olarak *kuturmuş* oluyor. Belki anlaşılmaz bir coşkuyla kendinden geçiyor, bilinmez dillerde konuşuyor, hatta ağzından köpük saçar hale geliyor. Normal insan zekâsının kavrayamayacağı hakikatlere eriyor.

Kutuz da aslında deli demek. Geniş zamanın -r’siyle eşdeğer olan ve bugün sadece gelmez, gitmez, yemez’deki olumsuz formunda koruduğumuz -z ekiyle yapılmış bir türev. Türkiye Türkçesinde t sesi yumuşamış, **kudurmak** ve **kuduz** sözcükleri doğmuş.

Kumanda - Manda

Latince *mandare* : emanet etmek, görevlendirmek.

Latince *mano dare* (eline vermek) deyiminden türediği tahmin edilen *mandare* fiili eski Roma döneminde "bir görevi veya sorumluluğu birine tevdi etmek" anlamında kullanılmış. *Con-* önekiyle yapılan bileşiklerin birçoğu gibi *commendare* fiilinin de bundan çok farklı bir anlamı yok. Fiilin her iki biçimi özellikle askeri bağlamda, bir birliğin yönetiminden birini sorumlu kılma eylemini ifade etmişler. Ancak kullanım alanları bununla sınırlı değil. Örneğin 'Allaha ısmarladık' deyiminin Latince tam karşılığı *commendo tibi ad Deum* – "seni tanrıya havale ediyorum".

İtalyanca *commandante* ve *commendatore*, Fransızca *commandant* ve *commandeur* deyimleri bir askeri birliğin (veya bahriyede bir geminin) sevk ve idaresini yüklenen kişi anlamına geliyor. Fransızca *commandant* sanıyorum II. Mahmut döneminin askeri reformları çerçevesinde 1830'larda Türkçeye girip **kumandan** biçimini almış. Dil devrimi yıllarında böyle Frenkçe kelimelerin şanlı Türk ordusuna yakışmayacağı tesbit edildiğinden, Divan-ı Lugat-it Türk'te "coşturmak, heyecana getirmek, gaz vermek" anlamına gelen bir *komıtmak* fiili keşfedilip tüm kumandanlar ***komutan*** edilmiş. Ardından ***komuta*** ve ***komut*** gibi türevler gelmiş.

İngiliz donanmasında amiralden sonra gelen bir rütbe olan *commodore* Fransızca *commandeur'*den veya onun Holandaca biçiminden alınmış. Geçmiş yaşamlarımdan birinde, **Commodore-64** bilgisayarlarını Türkiye'ye getiren şirketin kurucusu olduğumu belki bu vesileyle belirtmem gerekiyor. **Komando** sözcüğü ise ilk kez 1895-98 Boer Harbi vesilesiyle dünya sahnelerinde boy göstermiş. Sözcüğün aslı, Holandacanın bir lehçesi olan Afrikaans dilinde "Özel Kuvvetler Kumandanlığı" gibi anlamı olan bir deyim. Boer komandosunun savaşta İngiliz ordusunu hiç beklenmedik bir biçimde uğraştırdığı görülünce, İngilizler de 1914'te başlayan I. Dünya Savaşında kendi *commando* birliklerini kurmuşlar. Türk Silahlı Kuvvetlerinin ilk komando birliklerini ise 1950'lerde Amerikalılar eğittiler.

‘Amerikan mandası’ deyiminde geçen **manda**nın da sütünden kaymak yapılan öteki mandayla alakası yok. Fransızca *mandat* sözcüğü I. Dünya Savaşının sonunda kolonyalizmi peyderpey tasfiye etmeyi amaçlayan idealistçe bir fikir olarak ortaya atılmış. Savaş sonunda yıkılan imparatorluklardan arta kalan arazilerin, kendi kendilerini yönetme yeteneği kazanıncaya kadar Milletler Cemiyeti gözetiminde, sınırlı sürelerle, zengin devletlere “emanet edilmesi” kararlaştırılmış. Bu çerçevede Suriye, Filistin, Tanganika ve Nyassaland gibi birkaç manda tesis edilmiş. Ancak çok geçmeden Milletler Cemiyeti ciddiyetini yitirdiği için sistem çıkmaza girmiş. Türkiye dışında bugün manda sözcüğünü sanırım diplomasi tarihçilerinden başka hatırlayan kalmadı.

Kutu - Sitoplazma

Eski Yunanca *kýtos* : kutu.

Eski Yunanca sözcükler Türkçeye çok farklı iki kanaldan (hatta Arapçayı da sayarsak üç kanaldan) gelmişler. Bu kanallar arasındaki frekans farkı, bir bakıma Yunan ulusunun eskiçağdaki ihtişamından tepetaklak düşüşünün de hikâyesi. Yunanlılar bir zamanlar Avrupa ve Ortadoğuya medeniyeti öğretmişler: Batı dillerindeki en tumturaklı bilimsel ve felsefi kelimeler hala Eski Yunancadan türetiliyor. Aynı kelimelerin yeni çağda Rumcadan Türkçe konuşma diline geçmiş mütevazı yeğenlerine rastlamak insanı bazen şaşırtıyor.

Eski Yunanca *kýtos* "kapalı şey, kap, hazne, kutu" anlamına gelen bir sözcük. Antik telaffuzu uzun ü ile 'kütos'. Modern Rumcada ü normal olarak i'ye dönüşmesi gerekirken bilemediğim bir nedenle u olmuş; eril -os ekinin yerine de (sık sık olduğu gibi) nötr -i eki gelmiş. Böylece *kutí* haline gelen sözcüğü biz **kutu** diye almışız.

Aynı sözcük Latinceye *cytus* olarak girmiş: Klasik Latincede 'kütus' diye telaffuz edilmiş. Modern biyolojide "hücre" anlamına gelen oturaklı bir bilimsel terim bulmak gerektiğinde bu eski sözcük yeniden canlandırılmış. Ancak bu arada y harfinin değeri i'ye dönüştüğünden ve i'den önce gelen c harfi de s okunduğundan, telaffuz komple değişmiş. **Sitoloji** (hücrebilim) ve **sitoplazma** (hücre-içi sıvısı) buradan geliyor. İngilizce yazılışları *cytology* ve *cytoplasma*. Çağdaş bilimin öncüleri Batı Avrupalılar değil de Rumlar olsaydı belki Türkçeleri kutulogya ve kutuplazma olurdu, kimbilir.

Daha buna benzer neler var. Mesela Eski Yunanca kemik anlamına gelen *ostéon'*dan ***ıstakoz*** ve ***osteoporoz***, köşe anlamına gelen *gonía'*dan ***gönye*** ve ***diyagonal***, bitki anlamına gelen *phytón'*dan ***fide*** ve ***fitoloji***, yaprak anlamına gelen *phýllos'*tan ***filiz*** ve ***klorofil***, döndürme anlamına gelen *gýros'*tan ***kirizma*** ve ***jiroskop***, çalışma anlamına gelen *érgon'*dan ***ırgat*** ve ***ergonomi***, nişasta anlamına gelen *kólla'*dan gömlek ***kola***sı ve ***koloid***... İkişer ikişer verdiğim bu örneklerin ilki hep Rumcadan direkt, ikincisi Batı dillerinden endirekt alıntı. Birinciler Türkçeye ne kadar yakın ve sıcak duruyorsa, ikinciler o kadar uzak ve soğuk.

Aralarında sınıf farkı var.

Kürdan - Sigorta

Latince *cura* : özen, ihtimam, bakım.

Latince *cura* sözcüğünün "dikkat ve özen gösterme, endişe etme, birinin derdini ve sorumluluğunu üstlenme, hastanın baş ucunda durma, yaraya pansuman yapma" gibi geniş bir kullanım alanı var. İngilizce *care* bu anlam yelpazesini aynen korumuş. Buna karşılık Fransızca *cure* daha dar bir alana sıkışmış. Çağdaş kullanımda *cure* bir hastayı tedavi etme anlamına geliyor. Bir kaplıca veya sanatoryumda bir müddet dinlenerek tedavi görmenin adı da *cure*. 'Güzellik kürü'ndeki **kür** ile **manikür** ve **pedikür**'deki kür buradan. *Curer* fiili ise bedenin bir bölümünü ve özellikle bir yarayı kazıyarak temizlemek anlamını kazanmış. "Diş-temizler" anlamında *cure-dent* (**kürdan**) ile rahim içinin kazınarak temizlenmesi anlamında *curetage* (**kürtaj**) bu fiilin türevleri.

Yoksunluk bildiren se- önekiyle Latince *securus* "kaygısız, endişesiz", *securitas* ise "kaygısızlık, güvenlik" anlamına geliyor. Bu sözcükler Fransuzcada *sure* ve *sureté*, İtalyancada *sicuro* ve *sicurtà* halini almış. İngilizcede hem Latinceden direkt alınma *secure/security* hem Fransızcadan kopya *sure/surety* biçimleri kullanılıyor.

Ortaçağda Akdeniz ticaretini finanse eden İtalyan sermayedarları, geminin batması ya da Türklerin eline geçmesi olasılığına karşı bir kasada topladıkları güvenlik akçesine de *sicurtà* adını vermişler. Günümüzde Batı dillerinin her biri **sigorta** kavramı için Latince *securus*'tan türeyen ayrı bir sözcük kullanılıyor: İtalyanca *assecurazione*, Fransızca *assurance*, İngilizce *insurance*, Almanca *assekuranz*. Sigortacının sigortalanması anlamına gelen **reasürans** ise Türkçeye 19. yüzyıl sonunda giren bir kavram olduğu için, zamanın usulü gereğince, Fransızcadan alınmış. Bugün olsa ya **riinşurıns* olurdu, ya da daha enteresanı, İngilizce *reinsurance* sözcüğü alınıp 'Fransızlaştırılır', **reensürans* diye, Fransızca olmayan bir Fransızca kelime yaratılırdı.

Laçka - Relaks

Latince *laxus* : gevşek.

Venedik dili tarih çağları boyunca genellikle İtalyancadan ayrı bir dil sayılmış; hatta Venedik Cumhuriyetinin kanunları standart İtalyanca (yani Floransa İtalyancası) ve Venedikçe olmak üzere iki dilde yayınlanmış. Sonuçta bunların ikisi de Latinceden türeyen, birbirine yakın diller. Ancak Osmanlı zamanında batıdan alınan denizcilik terimlerinin pek çoğu bize İtalyancadan değil Venedikçeden gelmişler. Bunu bilmek bazen önemli olabiliyor.

Mesela **laçka** böyle bir kelime. Aslı Venedikçe *lasca*, "bırak!", "gevşet!", "sal!" anlamında bir emir. Türkçede 16. yüzyıldan itibaren hep *laşka* olarak kullanılmış, daha yakın dönemde laçka'laşmış. 'Yelkenler laşka!' komutu, 'yelkenler fora!'nın tersi. Fiilin aslı Venedikçe *lascar*, yani bırakmak, gevşetmek. Esas İtalyanca *lasciare* (okunuşu 'laşare') biçiminden Türkçe laşka'yı türetmek mümkün değil.

Biraz daha eskiye gidelim. Lascar'ın atası olan Latince *laxare* (gevşetmek, bırakmak) nisbeten geç bir tarihte *laxus* (gevşek) sıfatından türetilmiş sentetik bir fiil. *Laxus* ise daha güzel Latince olan *languire* (gevşemek) fiilinin mişli geçmiş sıfatı. İngilizce *languid* sözcüğünü bilenleriniz olabilir. Fransızca *laxatif*'ten aldığımız **laksatif**, malum, müshil demek: yani bağırsak gevşetici. Aynı kökten re- önekiyle yapılan *to relax* ise son zamanlarda şaşırtıcı bir hızla Türkçeye girdi. Fazla mesaiden strese giren bazı kentli hanımlar, şimdi artık fitnes sentırlara gidip **relaks** oluyorlar.

Levanten - Levye

Fransızca *lever* : kaldırmak, kalkmak

Levye'yi çözmek kolay. Fransızca *levier* "kaldırmak" anlamına gelen *lever* fiilinden geliyor: kaldıraç demek. Aynı fiilden *levée*, ya da Türkçe yazılışıyla **löve**, iskambil oyununda bir kerede masadan "kaldırılan şey", yani kısacası el anlamında kullanılıyor. Amerikalıların asansöre verdiği *elevator* adı da aynı kökten. Son yıllarda finans terimi olarak sık sık duyulmaya başlayan *leverage* kelimesi de Fransızca kökten İngilizcede üretilmiş bir tabir. Türkçesi herhalde "kaldıraçlama" gibi bir şey olmalı: küçük bir parayla büyük bir finansal imkânı harekete geçirme gücü anlamında kullanılıyor.

Lever fiilinin sıkça kullanıldığı bir bağlam güneşin "kalkması", yani gün doğumu. Dolayısıyla *levant* kelimesi "doğan (güneş)", ya da kısaca Doğu anlamına geliyor. Yunanca *anatolé*'nin Fransızca tam karşılığı. Geçmişte başta Türkiye olmak üzere Doğu Akdeniz ülkeleri için bu deyim kullanılmış. Bu ülkelere yerleşen Avrupalılara da *levantin*, yani Doğulu adı verilmiş. Türkçe doğru imlası herhalde **levanten** değil *lövanten* olmalı diye düşünüyorum.

Daha derine gidecek olursak Alman havayolu şirketi **Lufthansa**'nın adı da aynı kökten, ama şimdilik bu kadarıyla yetinelim. (Hayır, Levent Hamza değil!)

Leylak - Anilin

Sanskritçe *nīla*- : koyu mavi, çivit rengi.

Hintçenin atası olan Sanskrit dili ile İran'ın en eski dilleri olan Avestan ve Eski Farsça dilleri, İndo-Aryan anadili adı verilen ortak bir kökten gelişmişler. Aralarında ortak geçmişten kaynaklanan pek çok benzerlik var. Ancak Sanskritçe çivit anlamına gelen *nīlī*- sanırım Farsçada orijinal değil, tarihi dönemlerde Hindistan'dan İran'a ithal edilen bir sözcük.
Farsça *nīl* veya *nīlī*, mavi rengin çeşitli tonlarını ifade eden bir sıfat. Örneğin bizde bir kadın adı olarak kullanılan *nīlgûn* (**Nilgün**) Farsça "mavi renkli" anlamına geliyor. *Nīlüfer* (**Nilüfer**) Sanskritçesi *nīlutpala* olan mavi lotus çiçeğinin adı: Farsçada *nīlūper*, *nīlūpel*, *nīlüfel* olarak da geçiyor. Asıl adı *nīlak* olan çiçek ise belki Arapça *leyl* (gece) sözcüğünün etkisiyle *līlak* veya **leylak** halini almış. Araplar tarafından Avrupa'ya taşınan leylak ağacı İngilizce *lilac*, Fransızca *lilas* (**lila**) adıyla biliniyor. Fransızca sözcük 20. yüzyıl başlarında açık eflatun renginin adı olarak dönüp Türkçeye girmiş.

Hindistan kökenli çivitotu bitkisinden elde edilen renklendirici bir madde olan çiviti de Avrupa'ya Araplar tanıtmışlar. Çivitin Arapça harfi tarif (definite article) ekli hali olan *an-nīl* Avrupa dillerinde çeşitli doğal boyaların adı olmuş. Bulmacaların değişmez ögelerinden **anil** ve **anilin** oradan geliyor.

Nil nehrinin bunlarla ilgisi var mı? Sanmıyorum. Ama acaba Nil eski Mısırlıların kullandığı bir ad mıymış, yoksa Yunanlıların Mısır MÖ 6. yüzyılda İran işgalindeyken öğrendikleri bir ad mı, ona bir bakmak lazım.

Lira - Litre

Latince *libra,* Eski Yunanca *lítra* : bir tartı birimi.

İtalya'nın güneyindeki Sicilya adasını MÖ 6. yüzyılda Yunanlılar kolonize etmişler. Adanın daha önceki halkı olan Sikul'lar hakkında fazla bir bildiğimiz yok. Nece konuştukları meçhul. Ama Sikulcadan Yunanca ve Latinceye alındığını bildiğimiz tek kelime bir ölçü biriminin adı olduğuna göre, büsbütün ilkel insanlar olmadıkları açık.

Yunanca *lítra* veya *líthra* ile Latince *libra,* iki kefeli terazide kullanılan ve başlangıçta yaklaşık 310 grama muadil olduğu sanılan bir tartı biriminin adı. Erken antik çağda bu ölçü Sicilya'dan başlayarak tüm Akdeniz dünyasına yayılmış. t – b eşdeğerliği kuraldışı olduğundan kelimenin asıl biçimini tahmin etmek mümkün değil; ama iki sözcüğün kökende aynı olduğu uzmanlarca kabul ediliyor.

İki sözcükten *libra* daha yaygın kullanıma kavuşmuş. *Livre* adıyla Fransızcaya geçmiş. İngilizcede *libra* ve Anglosakson asıllı *pound* biçimleri eş anlamlı olarak kullanılmış (o yüzden günümüze dek pound'un kısaltması lb. yazılıyor). Ağırlık birimi olmanın yanısıra, 1 lb. gümüş içeren standart para biriminin de adı olmuş. Avrupa'da ilk gümüş **libre** 8. yüzyılda Şarlman zamanında tedavüle girmiş. İtalyanca **lira** adıyla Floransa şehir devletinin dünyaca ünlü parası olmuş. Osmanlı devletinde Galatalı İtalyan bankerlerin kullandığı bir muhasebe birimi iken, 19. yüzyıl sonlarında bilfiil dolaşıma girmiş. 1919-20 enflasyonunda kuruşu ezip geçmiş.

Lítra ise erken ortaçağdan itibaren daha çok sıvı ölçü birimi olarak karşımıza çıkıyor. Fransa'da yaklaşık 400-450 gram su veya şaraba eşdeğer kabul edilen *litra*'nın yanısıra, bunun iki katı olan *litron* diye bir ölçü de kullanılmış. 1791'de Fransa Kurucu Meclisi tüm ülke için geçerli metrik ölçü birimlerini belirlediğinde sıvı ölçümü için bu ikincisini esas almış. Bugün Amerikalılar dışında hemen tüm dünyanın kullandığı **litre**, 1000 gram saf suyun 4 derece sıcaklıktaki hacmine eşdeğer bir ölçü.

Marifet - Tarife

Arapça kök ˁ*RF* : bilmek.

Arapça *ˁirfān* (**irfan**) ile *maˁrifa(t)* (**marifet**) eş anlamlı ve yapı bakımından eşdeğer kelimeler. İkisi de ˁRF kökünün masdarları. İkisi de "bilme" demek. ˁLM kökü Arapçada teorik ve spekülatif bilgiyi, ˁRF kökü ise pratik ve yararlı bilgileri anlatıyor. Dolayısıyla *ˁālim* teorisyenin, *ˁārif* (**arif**) pratik yaşam bilgisine sahip olan kişinin adı.

Aynı kökten gelen *ˁurf* (**örf**) bir toplumda veya bir meslekte cari olan adap, usul ve pratikler demek. Bize özgü bir kurum olan **örfi idare**, yasal inceliklere pek bakılmaksızın pratik gereklere göre karar alınmasına olanak veren bir yönetim tarzının adı.

Osmanlı devletinde ilim medresede öğretilmiş. İrfan eğitimi uzun yüzyıllar boyunca ayrı bir kuruma ihtiyaç duyulmaksızın toplum içinde çözülürken, II. Mahmut döneminde reorganize edilen devlet bürokrasisine usul ve adap bilen adam yetiştirmek amacıyla yeni tip okullar kurulmasına karar verilmiş. 1836'da kurulan Maarif-i Umumiye Nezareti bu yeni okulların üst örgütüne verilen ad. *Maˁārif* (**maarif**), marifetin çoğulu. Bakanlığın adı "Kamusal pratik okulları bakanlığı" anlamına geliyor. Genel felsefesi bence bugüne dek değişmedi. Günümüzde de devlet okullarının esas hedefinin kamuya memur yetiştirmek olduğunu, gerek müfredatın, gerek ideoloji ve disiplin anlayışının temelde bu amaca yönelik olduğunu söylemek mümkün. Medreseler kapatıldığından bu yana Türkiye'de 'ilim' tahsili veren hiçbir müessese kalmadığını söylersem acaba abartmış olur muyum?

Taˁrīf (**tarif**) ve *taˁrīfa(t)* (**tarife**) de aynı kökten gelen kelimeler. 'Bildirgeme' ve 'bildirgeç' diye öztürkçeleştirilmeleri mümkün. *ˁArafa(t)* ise yeni ayın ya da ay takvimine bağlı özel bir günün bir gün önceden tellal ve davulla ahaliye bildirilmesine verilen ad. ("Bildik bilmedik demeyin ey ahali, yarın kurban kesile!") 'Arefe günü' deyimi Türkçede kestirmeden **arefe** olmuş.

Masaj - Mesih

Arapça kök *MSḤ* : yağla ovma.

Eski toplumlarda bir kimseyi okunmuş yağla ovmak büyük bir saygı işareti olarak kabul edilmiş. Krallar tahta geçtiğinde, taç giyme ya da kılıç kuşanma gibi, yağla ovma töreni yapılmış. Eski İbrani peygamberleri de kıyametten bir süre önce gelip günahkârı günahsızdan ayıracak olan büyük peygamberi "yağla ovulmuş" anlamında İbranice *māşiyaḥ* adıyla anmışlar. Sonradan İsa ortaya çıktığında müritleri onun eski peygamberlerce haber verilen hakiki *māşiyaḥ* olduğunu kanıtlamak için büyük çaba göstermişler. Yunanca *χristos* unvanı *māşiyaḥ* sözcüğünün direkt çevirisi. İbraniceyle yakın akraba bir dil olan Arapçada ise, "yağla ovma" anlamına gelen *masḥ* (**mesh**) kökünden *masīḥ* (**mesih**) sıfatı kullanılmış.

"Bedeni rahatlatmak amacıyla yağla ovmak" anlamına gelen *masser* fiili 1770'li yıllarda Hindistan ve Arabistan taraflarında seyahate çıkan Le Gentil adlı yazarın Fransızcaya kazandırdığı bir sözcük. Kökeni hakkında yazarın ne kadar bilgi verdiğini bilmiyorum, ama sözcüğün Arapça *masḥ*'ten geldiği genellikle kabul ediliyor. Sonradan *masser* eyleminde yağ ikinci plana düşmüş, ovma işlemi belirleyici hale gelmiş. *Massage* (**masaj**) ve *masseur* (**masör**) oradan geliyor.

Matiz - Meyhane

Hintavrupa anadili **medhu-* : bal, alkollü içki.

Hintavrupaca **medhu-* hem bal, hem balın mayalanmasıyla elde edilen bir tür sarhoş edici içkinin adı. Hintavrupa dillerinde alkole ilişkin tek ortak sözcük bu olduğu için, eski Hintavrupalıların bildiği tek alkollü içkinin bu olduğu anlaşılıyor. Hun kralı Attila'nın sarayında *médos* adlı bir sarhoş edici içki içildiği biliniyor: bu sözcük Hunca değil, muhtemelen eski bir Germen dili olan Gotça.

Sonradan darının ve üzüm suyunun mayalanmasıyla elde edilen çeşitli içkilere de aynı isim verilmiş. İngilizce *mead* eski edebiyatta adı geçen bir içki, belki bir çeşit bira veya ham viski: bir oturuşta yarım sığır yiyen eski zaman kahramanları etin yanında genellikle *mead* içmeyi tercih etmişler. *Methy,* Homeros'un destan kahramanlarının şaraba verdikleri antika bir isim. Bugün Eski Yunanca sözcük unutulmuş, ama bundan türeyen *methystos* ve *methysménos* sıfatları Rumcada "sarhoş" anlamında hala kullanlıyorlar. '**Matiz** olmak' deyimi Türk argosuna *methystos*'tan gelmiş. Olumsuzluk bildiren *a-* önekiyle "sarhoş etmez" manasında *amethystos* ise şarap kadehine konduğunda sarhoşluğa engel olduğuna inanılan bir tür değerli taş. Türkçesi Frenkçe *améthyste*'ten **ametist**. Burada daha önce değidiğim bir olguyu tekrar görüyoruz: Rumcadan direkt alıntı avam, Fransızcadan dolaylı alıntı kibar.

Sanskritçe ve Avesta dillerinde ortak olan *madha-* şarhoş edici bir içkinin, belki de soma bitkisinden elde edilen bir tür narkotik şurubun adı. Aynı sözcüğün devamı olan Farsça **mey** ise şarap anlamını kazanmış. **Meyhane** şarapevi demek. *Meyeste*'den kısaltma **mest** de sarhoşun Farsçası.

Mayalanmış içkilerin damıtılmasıyla elde edilen en basit alkol türüne kimyada **metil** (yani *methyl*) alkol adı veriliyor. Tek karbon atomu içeren bu nesnenin türevleri arasında havagazı ile LPG'nin esas bileşeni olan **metan** (*methane*) gazı da var.

Mehtap - Menopoz

Hintavrupa anadili **mēn-* : ay.

Farsça ay anlamına gelen *mah* ile ışık anlamına gelen *tāb* birleşip *mahtāb* (**mehtap**) olmuş. *Mah* sözcüğünü uzun a ile *māh* olarak söyleyip yazmak da mümkün; dolayısıyla *māhitāb* da aynı anlama geliyor. Sözcüğün bu ikinci biçimi III Murat zamanında (1578-1595) yapılan eğlencelerde atılan türlü çeşitli havai fişeklerden birinin adı olarak karşımıza çıkıyor. Türkçeye **maytap** olarak yerleşmiş. Ramazan ayında camilere asılan **mahya** ise Farsça *māhiya* yani "aylık" sözünden bozma.

Bir de **Mahinur** (ay ışığı), **Mahperi** (ay peri), **Mahpeyker** (ay yüzlü), **Mehlika** (ay yüzlü), **Mehpare** (ay parçası), **Mehru** (ay yanaklı), **Mehveş** (aya benzer)... gibi kadın isimleri var. Feminizmi henüz tanımamış olan kültürlerde kadının aya, erkeğin güneşe benzetilmesi yaygın bir alışkanlık.

Eski Yunancada *mēn* ay anlamına geliyor. Akıntı anlamına gelen *rhaía* sözcüğüyle *mēnorrhaía* kadınlarda aybaşı akıntısı; "durma, kesilme" anlamına gelen *paúsis* sözcüğüyle *mēnopaúsis* de sözkonusu halin belli bir yaştan sonra sona ermesi anlamında iki tıp terimi. Türkçede **menore** ve **menopoz** olarak kullanılıyorlar. *Mēniskós* ise Eski Yunancada hilal (daha doğrusu "ay haline gelmekte olan") demek. Çağdaş tıpta dizkapağı üzerindeki hilal şeklindeki kıkırdak parçasına bu isim veriliyor. **Meniskus** yırtılması daha çok futbolcuları vuran bir sağlık sorunu.

İngilizce *moon* ve *month* ile Latince *mens*, aynı Hintavrupa kökünden gelen kelimeler. "Altı aylık süre" anlamına gelen **sömestre** kelimesi Latince *se(x)* ve *me(n)stris* sözcüklerinden yapılmış bir bileşik isim. Fransızca *semestre* biçiminden millileştirilmiş. **Trimestre** bunun yarısı.

Mert - Morto

Hintavrupa anadili **mer-* : ölmek.

İran şahı Keykâvus, ya da Batı dillerinde tanındığı adıyla Pers kralı Kurus/Cyrus MÖ 529 yılında öldüğünde Pasargada kentinde bir türbeye gömülmüş, türbenin üzerine de “ey yolcu, bir zamanlar kraldım, ama hepimiz ölümlüyüz, işte bakın ben de öldüm, vb.” mealinde bir yazıt yazdırmış. Bu meşhur yazıttan burada bir-iki satır verebilmeyi ne kadar isterdim. Heyhat, Selçuk kütüphanelerinde her aranan bulunamıyor!

“Ölümlü” sözcüğünün Eski Farsçası *martiya-*. Bu sözcük Pehlevice *mart* ve Yeni Farsça *merd* şekillerine bürünerek günümüze dek gelmiş. Tıpkı Arapça *ādem* ve İngilizce *man* gibi, Farsça *merd* de hem genelde insan hem özellikle erkek anlamında kullanılıyor. Türkçeye gelince “erkek” anlamı biraz daha fazla vurgulanmış. Ortaya ‘**mert** adam’ ve ‘**Merter**‘ gibi, aslında aynı lafın tekrarından ibaret olan deyimler çıkmış. Farsça düpedüz “genç adam, delikanlı” anlamına gelen **civanmert** Türkçede daha maço bir tını kazanmış. Aslında “gayrı insanilik” demek olan **namert**lik de jiletle kazınması gereken bir suç haline gelmiş. Oysa çok değil 2500 yıl önce Keykâvus’un **namartiya-* olmaya itiraz edeceğini hiç sanmıyorum. (Hiç olmasa mezar masrafından kısardı.)

Farsça *mürden* fiili ölmek anlamını koruyor. *Mürdār* ise aslında ceset demek. Ceset sözcüğünün aynı zamanda “dokunulması tabu olan şey” anlamına gelmesi İranlıların İslamiyet-öncesi geleneklerine geri giden bir olay. Mesela çok eski bazı İran geleneklerini sürdüren Hindularda ceset ellemek hala çok ağır bir tabu sayılıyor. Ancak tüm kastların dışında olan, toplumun en alt katmanından insanlar ölüye dokunabiliyorlar. Kast-dışı sayılan bu insanlara dokunmak, onların yediği kaptan yemek, hatta kullandıkları suyu kullanmak bile dinibütün Hindularca **murdar** kabul ediliyor.

Ölmenin Latincesi *mori*, ölü ise *mortuus*. Bu sözcüğün İtalyancasından **mortoyu çekmek**, Fransızcasından ise **mort sezon** deyimlerini almışız. İngilizce “ölümlü” anlamına gelen *mortal* Latinceden geliyor. *Murder* (cinayet) ise aynı Hintavrupa kökünün Germence dalından gelen bir türev.

Murder in the Orient Express, Murder in the Cathedral, Dial M for Murder, Murder Inc. gibi filmlere konu olmuş.

Mesele - Sual

Arapça kök *S´L* : soru sorma.

Mes´ele, te´cil, rü´ya, cüz´i, hey´et gibi kelimelerde karşımıza çıkan zımbırtı Arapçanın ayrı bir cilvesi. Bu seferki ayın ع değil hemze ء . Hemze normal bir harf değil: sesli harfin altına veya üstüne yazılan bir simge. Gırtlağın orada bir an kapatılacağını gösteriyor, yani bir tür stop işareti. Oysa ***camiˁ, menbaˁ, menfaˁat, şuˁbe, şaˁşaˁa, taˁahhüt*** gibi kelimelerden tanıdığımız ayın, boğaz muˁayenesinde doktora "aa!" derken çıkardığımız ses gibi gayet belirgin bir ses. Türkçe konuşurken böyle sesler çıkarmak tuhaf sayıldığından, uygulamada ayın da Türkçede tıpkı hemze gibi telaffuz ediliyor. Ancak hemze kelime sonuna geldiğinde, ayının aksine, sesli harf sayılıyor. Bu yüzden -i eki eklendiğinde camiˁ camii, bayiˁ bayii olurken, Hıncal Uluç'un kulakları çınlasın, ima´ iması, veba´ vebası oluyor.

Arapça *sa´ala* fiilinin orta radikali hemze. *Su´āl* (**sual**) ve *mas´ala(t)* (**mesele**) bu fiilin eş anlamlı masdarlarından ikisi: ikisi de soru demek, anlamca ayrışmaları Türkçeye mahsus. Arapçada yine aynı anlamda *tas´āl* masdarı da kullanılıyor, ama o Türkçeye geçmemiş. *Mas´ūl* (**mesul**) ise *sa´ala* fiilin mefˁulü: soru sorulan kimse demek. Neo-Türkçesi ***sorumlu***. Neden sorunduruk, sorungaç, sorutsal ya da soruncak değil? Onu da Allah bilir.

Mevsim - Muson

Arapça *mewsim* : yağış mevsimi, ilkbahar.

İslamiyet öncesine ait en eski Arapça metinlerde *mawsim* her yıl bahar başlangıcında yapılan bir bayramın adı olarak karşımıza çıkıyor. Bu bayramda her yere panayırlar kurulduğunu, koyun, deve gibi sürü hayvanlarının bir araya toplanarak "damgalandığını" ya da bir tür işaretle işaretlendiğini okuyoruz. (Tabii aklımıza ister istemez Kurban Bayramında sur dibinin hali geliyor.) Sözcüğün kendisi de zaten "damgalamak, belirleyici bir işaretle işaretlemek" anlamına gelen WSM kökünden türemiş. Zamanla herhalde bayramın tarihinden dolayı *mawsim* "yağmurların başladığı zaman" ya da "ilkbahar" anlamını kazanmış. Çok daha sonraları, Araplar İran ve Anadolu gibi dört ayrı **mevsim**i olan ılıman kuşak ülkeleri ile tanıştıklarında bugün bildiğimiz anlamını üstlenmiş.

(İlginçtir, Latince *satio* sözcüğü de esasında ilkbaharın adı iken sonradan her tür mevsim demek olmuş; Fransızca *saison* biçiminden ***sezon*** olup Türkçeye girmiş.)

Hint Okyanusu çevresindeki ülkelerde her yıl belirli aylarda ortalığı suya boğan yağış döneminin Arapçası da doğal olarak *mewsim*. 15. yüzyıl sonlarında Portekizli gemiciler Hint Okyanusuna dadandıklarında, Avrupa'da eşi olmayan bu doğa hadisesine – herhalde Arap kılavuzlardan öğrendikleri – *mouçao* (okunuşu mūsāŋ) adını vermişler. Bu kelime Fransızca *mouson* biçiminden Türkçeye de geçmiş. '**Muson** yağmurlarından Bengladeş'te seksen bin kişi telef oldu' denildiğinde kastedilen şey bizim bildiğimiz mevsim yağmurları.

Milenyum - Milim

Latince *mille* : bin.

Latince *millennium* (yani *mille annum*) bin yıl, *millimus* binde bir demek. *Mille passus* yani bin adım ise Romalıların uzun mesafeleri ölçmekte kullandığı bir uzunluk biriminin adı. **Milenyum**, **milimetre** ve deniz milindeki **mil** dilimize bunlardan gelmiş. **Milyon** ise bir şeyin büyüğünü, kabasını ve okkalısını anlatan İtalyanca *-one* ekiyle yapılmış bir türev. "Binin büyüğü" anlamına gelen *millone* bütün dillere İtalyancadan geçmiş. Bizdeki biçimi **milyona* veya **milyone* olmadığına göre, direkt İtalyancadan değil Fransızcadan dolaylı bir alıntı olduğunu varsayabiliriz.

(Sırası gelmişken belirteyim. -cik, -ceğiz gibi küçültme eklerinin zıddı olan bir büyültme ekine, bellibaşlı dillerden sadece İtalyancada rastlanıyor. Bu o kadar kullanışlı bir icat ki, tüm komşu diller İtalyancadan -one'li sözcükler almak için adeta yarışmışlar. Fransızca veya Venedikçe üzerinden dilimize giren ***balon, biberon, karton, kordon, patron, salon, trombon*** sözcükleri bu zümreden. Yunanca üzerinden aldığımız ***barbunya*** ve ***takunya*** da öyle.)

Bir de Fransızca "bin yaprak" anlamına gelen *mille feuilles* var. İyi yapıldığında dünyanın en güzel şeyi olan bu tatlıyı St Petersburg aristokrasisi Fransızlardan öğrenmiş. 1878'lerden sonra Rusya'ya pastacılık yapmaya giden Hemşinli vatandaşlar sayesinde ülkemize de gelmiş. Karadeniz bölgesinde 'Laz böreği' adıyla tanınıyor. İstanbul'da vaktiyle **milföy**ün en iyisini Kınalıada'daki Bahar Pastanesi yapardı. Hala öyle midir bilmem.

Misafir - Safari

Arapça kök *SFR* : yolculuk yapma, seyahat etme.

Arapça SFR kökünün içerdiği iki anlam var: birincisi süpürmek, dağıtmak, tozutmak. Mesela “SFR etme aracı” anlamında *misfara(t),* süpürgenin Arapçası. İkinci anlam ise yolculuk yapmak. **Sefer** yolculuk demek. İki anlam arasındaki bağ nedir? Çölde dörtnala giden atlının ya da deve kervanının çıkardığı toz mu? Doğrusu emin değilim.[6]

Sefer eden kişinin sıfatı doğal olarak *musāfir* (**misafir**). Bu sözcük tıpkı Yunanca *ksenós* gibi Arapçada “yolcu” anlamının yanısıra konuk anlamını da içeriyor. *Sufra* ise aslında yol için alınan yemek, yani azık demek. Bunun yanısıra “üzerinde yemek yenen yer” ya da yemek için yere serilen örtü veya sini anlamlarını da kazanmış. Özetle, bildiğimiz **sofra**.

Geçiyoruz bir başka kıtaya. Swahili dili Doğu Afrika sahilinde kullanılan eski bir *lingua franca*, yani melez bir ticaret dili. Çeşitli yerli dilleri ile Arapçanın karışımından oluşuyor; adı da bizim bildiğimiz Arapça sahilî’nin çoğulu olan sevahilî’den geliyor. Halen Kenya ve Tanzanya’da resmi dil, Uganda ile Kongo’nun doğusunda da yaygın. **Safari** sözcüğü de bu dilde – evet, bildiniz! – sefer demek. Kolonyal dönemde buralara fil, aslan, gergedan vb. avlamaya gelen İngilizler tarafından benimsenmiş. İngilizceden de bize geçmiş. Sürek avı anlamında kullanılıyor.

Marmaris ve Antalya taraflarında son zamanlarda bir de cip safarisi diye bir şey yaygınlaştı. Yarı çıplak birtakım turistler ciplere doluşup dere tepe tozutuyorlar, vatandaşın keçisi ile tavuğunu ürkütüyorlar. Belki misafire uygun bir davranış türü değil, ama sefer sözcüğünün semantik geçmişine tam denk düştüğü kesin.

Monetarizm - Monitör

Latince *monere* : uyarmak, akıl vermek, yol göstermek.

Latince *monere* fiilinden *monitor* "uyarıcı, yol gösterici, akıl veren" demek. İngiliz okullarında sınıf abisi olan çocuğa eskiden *monitor* denirdi. Nil nehrinde timsah habercisi olduğu söylenen bir tür kertenkelenin adı *monitor lizard.* Son yıllarda Birleşmiş Milletlerin seçimlere hile karışmasın diye sefil ülkelere gönderdiği seçim *monitor'*ları var. Modern hastanelerde bip bip sesler çıkararak hayati fonksiyonları görüntüleyen ekranlı cihazların adı da *monitor.* 1980'lerin başında bu cihazlardan esinlenerek bilgisayar ekranlarına da **monitör** adı verildi.

Eski Roma dininde tanrıça Iuno'nun lakabı olan *moneta* da *monere* fiilinden türeyen bir sıfat. "Akıllı, bilge, uyanık" gibi bir anlamı var. Roma'nın ilk darphanesi Capitol tepesindeki Iuno Moneta tapınağı içinde kurulu olduğu için Romalılar darphaneye de *moneta* adını vermişler. Batı dillerinde bugün para anlamına gelen kelimelerin birçoğu bu kökten geliyor. Örneğin İtalyanca *moneta* (bozuk para), Fransızca *monnaie*, İngilizce *money* böyle. İktisadi bir teori olan **monetarizm** ise 1980'li yılların başında Milton Friedman sayesinde meşhur oldu. Makroekonomik dengeleri para politikalarıyla yönlendirmeye ilişkin bir şey galiba.

Muşamba - Şamdan

Arapça kök *ŞMʕ* : mum.

Arapça mum anlamına gelem *şamʕ* sözcüğünün Türkçede bir bileşiği, bir de türevi var. Farsça -*dān* bileşeniyle yapılan **şamdan**, “mum taşır” demek. *Muşammaʕ* ise Arapça “mumlanmış” anlamına geliyor. Türkçesi dissimilasyona uğrayıp **muşamba** olmuş. Plastik icat edilmeden önce mumlu bezden yapılırmış. (Dissimilasyon için bakınız ‘Kargo’ maddesi.)

Çam ağacının adının Arapça şamʕdan geldiğini düşünenler de var ama bana pek inandırıcı gelmiyor.

Müze - Mızıkçı

Eski Yunanca *Moúsa* : ilham perisi

Dokuz kızkardeş olan Mousa'lar eski Yunan mitolojisinde sanatın ve sanatçıların koruyucusu olarak kabul edilmişler. Aslında herhalde Yunanistan'daki Boiotia bölgesinin yerel inançlarından kaynaklanan bu efsane, Boiotia'lı şair Hesiodos sayesinde antik dünyaya yayılmış. *Mousa* adı Türkçede genellikle Fransızca *Muse* şeklinden **Müz** olarak geçiyor. Ressam İhap Hulusi'nin vaktiyle Kınalıada'da Şale Müz adlı bir köşkü vardı. Sonradan adı Poyrazlı Köşk'e çevirildi. Geçenlerde yıkılıp apartman yapıldı.

Mouseîon eski Atina'da Mousa'lara adanmış olan tapınağın adı. Helenistik çağda Atina'nın her şeyini taklit etmek moda olunca, Mısır kralı Ptolemaios Philadelphos İskenderiye'de çeşitli sanat dallarına adanmış büyük bir yapı kompleksi inşa ettirerek *Mouseîon* adını vermiş. 16. yüzyılda Floransa hakimi olan Medici'ler de onu izlemişler. Türkiye'deki ilk **müze** 1890'larda Osman Hamdi Bey'in girişimiyle kurulan Asar-ı Atika Müzesi. Yeni adıyla İstanbul Arkeoloji Müzesi.

Müz'lerin yakından ilgilendikleri bir sanat olan *mousikē* sanatı, Türkçeye üç ayrı kaynaktan üç ayrı telaffuzla girmiş. Doğrudan doğruya Yunancadan alınan en eski biçim **musikî**. II. Mahmut tarafından 1830'larda İtalya'dan çağrılan Donizetti'nin kurduğu saray orkestrasının adı, İtalyanca *musica*'dan bozma **Mızıka**-yı Hümayun olmuş. 1900'lerden sonra Fransızca *musique*'ten alınma **müzik** kelimesi popülerleşmiş. Oyunbozanlık anlamında **mızık** ise İtalyanca *fare musica* (tantana yapmak, sorun çıkarmak) deyimine şaşılacak kadar benziyor. Oradan alıntı mı, yoksa Türkçe mızmız, mızıldamak, mıymıntı zümresinden bir onomatope mi, emin değilim.

Mozaik kelimesi de kuvvetli olasılıkla dokuz kızkardeşden kaynaklanıyor. Yunancası *mousíon.* Geç klasik Latinceye *opus musaicus* olarak girmiş. İtalyancada *mosaico* şeklini alıp Fransızcaya geçmiş. Oradan da Akdeniz'i yine boydan boya aşıp Türkiye'ye geri dönmüş.

Neon - Nevruz

Hintavrupa anadili **newo-* : yeni.

“Yeni” sözcüğünün Yunancası *néos*, Latincesi *novus,* Fransızcası *neuf* veya *nouveau*, İngilizcesi *new,* Almancası *neu,* Eski Vikingcesi *nyr*, Ermenicesi *nor*, İsveççesi *ny,* Romencesi *nou*, Rusçası *novıy,* Lehçesi *nowy,* Litvancası *naujas,* Eski Hintçesi *navya-*, Farsçası *nev,* Kürtçesi de, Ceza Yasasının çeşitli maddelerine rağmen, *new.*

Bu tipik Hintavrupa sözcüğü birkaç ayrı kanaldan Türkçeye kol atmış. Farsça *nev* sıfatını **nevruz** (yeni gün), **Nevşehir** (yeni kent), **nevbahar** (yeni bahar), **nevresim** (yeni moda)**, nevzuhur** (yeni çıkan) gibi bileşiklerde görüyoruz. **Nevcivan** yeni genç demek: neo-Türkçesi teenager oluyor. **Nevzad** “yeni doğan”ın Farsçası: buradaki zad’ın Arapça kişi anlamına gelen zat’la alakası yok. **Nevber**‘i ise sözlükler “memeleri yeni gelişen kız” olarak tanımlıyorlar. İngilizcesi, kim bilir, belki *newberry* olabilir.

Daha çok bilimsel literatürde karşımıza çıkan neo- öneki Yunanca *néos*’un uyarlaması. Mesela **neolitik** yeni taş devrinin adı, **neoklasik** klasik stile özenen ama artık yeni sayılamayacak bir sanat akımı. **Neo-romantizm, neo-faşizm, neo-platonizm, neo-realizm** gibi örnekleri sonsuza kadar çoğaltmak mümkün. Hatta geçenlerde bir yerde **Neo-İttihatçılık** diye bir **neolojizm** bile gördüm. Néos’un nötr hali olan **neon** ise “yeni şey” anlamına geliyor. Argon ve kripton’dan sonra 1898’de keşfedilen ve yapısal özellikleri onlara benzeyen bir gazın adı olmuş. Elektrik verince renkli ışık salma özelliğinden ötürü 1912 yılından beri dekoratif aydınlatma işlerinde kullanılıyor.

Latince *novus* nedense çok türev vermemiş. “Yenileme” anlamına gelen **renovasyon** ile dişçilerin kullandığı bir ilaç olan **novokain** dışında aklıma örnek gelmiyor. (Oradaki -kain de meğer kokainin kaini imiş; bilmezdim.)

Nezle - Tenzilat

Arapça kök *NZL* : inme.

Rahmetli anneannem ‘soğukta durma ciğerine inecek’ derdi. ‘Boğazına inmek’ deyimini de hatırlıyorum. Üst solunum yolları iltihaplarının bir şekilde “indiği” fikri anlaşılan eskiden yaygın bir düşünce imiş. Arapçada bu tür rahatsızlıkların geneline “inme” anlamına gelen *nazla(t)* (**nezle**) adı veriliyor. *Nuzūl* (**nüzul**) de aynı anlama gelen bir söz.

Menzil uzun yolculuklarda attan ya da arabadan inilen yerin adı; Türkçesi konak, Frenkçesi de etap. *Manzil*, daha önce birkaç örneğini gördüğümüz mafˤil formunda bir ‘ism-i zaman ü mekân’: inme eyleminin yerini belirtiyor. **Tenezzül**, birinin düzeyine kendini indirme demek. **Tenzil** bunun geçişimli (transitif) hali: kendini değil birini veya bir şeyi indirme. Tenzil-i rütbe askeriyede ‘pırpır sökme’ diye bilinen cezanın diğer adı. **Tenzilat** da indirimin Arapçası.

Nişan - Nişasta

Farsça *nişastan* : oturmak, nişāstan : oturtmak.

Farsça fiillerin başına eklenen *ni*- eki "aşağı" anlamına gelen bir edat. Altlık anlamına gelen ***nihale'***de, boyun eğip yalvarma anlamına gelen ***niyaz'***da, gizlenmiş anlamına gelen ***nihan'***da hep bu ni- var. *Nişesten* ve *nişāsten* fiilleri ise, İngilizce *to sit down* ile *to set down* deyimlerinin tam karşılığı. "Aşağı oturmak" ve "aşağı oturtmak" diye çevirilebilirler.

Tıpkı İngilizce ve Latincede olduğu gibi Farsça fiillerin bir geniş zaman (muzari, present) bir de mişli geçmiş zaman (mazi, perfect) kökü bulunuyor. *Nişast*- ve *nişāst*- yukarıda anılan fiillerin mazisi. Birincinin muzarii *nişīn* (otur-); ikincininki *nişān* (oturt-). Her iki biçimin de Türkçe örnekleri mevcut. Mesela "oturmuş şey" ya da daha doğrusu çökelti anlamına gelen *nişasta* Türkçe **nişasta** olmuş. "Oturma (yeri)" anlamına gelen *nişīn*'e **şahnişin** bileşiğinde rastlıyoruz. Aslı şah tahtı demek; eski İstanbul evlerinde sedirli cumba anlamında kullanılırdı.

Nişān ise esasında "oturtma, yere koyma, sabitleme" anlamına geliyor: Türkilizcesi "set etme". Ok talimi için bir yere dikilen hedefin adı bu anlamda **nişan**. **Nişanlanmak** deyimi aynı Farsça sözcüğün "işaret, alamet, simge" demek olan mecazi anlamından türemiş. Evlenme vaadinde bulunulan kişiye bir simge ya da işaret vermek anlamına geliyor.

Nişanyan soyadına gelince, hayır, Oturtmacıyan demek değil. Husrevi Perviz ile Heraklios'un harplerinden Van'ın Varak dağına, oradan Kartal'a ve Sultan Abdülmecid'e uzanan bir hikâyesi var. Başka zaman anlatırım.

Nükleer - Ceviz

Hintavrupa anadili **kneus-* : ceviz.

Gawz cevizin Farsçası; *gûz* veya *gôz* olarak söylendiği de oluyor (her üç durumda da yazılışı گوز). Türkler daha Anadolu'ya gelmeden önceki bir devirde bu sözcük Türkçeye **koz** olarak girmiş. Koz helvası ve Beykoz'da hala karşımıza çıkıyor. Araplar ise ince g sesini usulen c'ye çevirdiklerinden *cawz* biçiminde karar kılmışlar. Bizim Araplardan aldığımız **ceviz** sözcüğü aynı Farsça kelimenin güneyden dolanarak Türkçeye gelmiş olan biçimi.

Arapların g'yi c'ye çevirip Türkçeye armağan ettikleri başka kelimeler de var. Mesela Hintçe *çāturranga* yahut Orta Farsça *şātrang* Arapçadan ***satranc*** olup gelmiş; Farsça *gâvmeş* (çamur ineği, yani manda), ***camız*** olup Aziz Nesin'in hikâyelerine girmiş; Farsça *gôhar* Arapçada ***cevher***, Farsça *pingân* ***fincan***, Farsça veya Hintçe *nārang* ***narenc(iye)*** halini almış. Yunanca *geographia* ***coğrafya*** *(cuġrafiyya)* kılığında okul müfredatımızdaki menfur yerini tutmuş. Yunanca *euangēlion*'un Aramice *engīl,* Arapça ***incil*** olması da aynı g alerjisinin ürünü.

Cevizin Ermenicesi *nkūz,* Latincesi *nūx*, Eski İrlanda dilindeki biçimi *knū,* Eski Almanca *knūz*'dan türeyen yeni Almancası *nuss*, İngilizcesi (Almanca çift s'nin İngilizce karşılığı daima t olduğu için) *nut*. Bütün bu biçimlerin ortak bir **kneus-* kökünden geldiği açık.[7] Kneus'un başındaki *kn-* düğümü, tabiatiyle bazı dillerde zorluk çıkarmış. İranlılar n'yi, Latinlerle Germenler k'yi atıp kurtulmuşlar. Ermeniler ise n ile k'yi birbirine karıştırmışlar. Yani metatez yapmışlar.

Latince *nucleus*, *nux*'un küçültülmüş hali: aslı cevizcik demek, ama Latinler bu sözcüğü erik, kayısı, zeytin, hurma gibi sert çekirdekli meyvelerin çekirdeği için kullanmışlar. 1920'lerde Ernest Rutherford adlı fizikçi atomun tıpkı erik gibi bir çekirdeği olduğunu keşfettiğinde, haliyle bu çekirdeğin adı da *nucleus* olmuş. (O zamanlar kültürlü Anglosaksonların Latince bilmesi usuldenmiş. Bugün olsa ya kısaca *pit* derlerdi, ya da *central elecromagnetic cluster* (cec) gibi iğrenç bir şey uydururlardı.) 1940'larda Amerikalılar atom çekirdeğini patlatıp Japonları kızartmanın yolunu

bulmuşlar. Atom çekirdeğinde gizli olan enerjiye de Latince *nuclearis*’ten bozma *nuclear* adını vermişler. Türkçesi **nükleer**. Çekirdeksel de deniyor. Kozcuksal denmemesi için bir sebep yok.

Oktan - Ahtapot

Yunanca *októ* : sekiz.

Benim çocukluğumda İstanbul'da her çocuk Rumca en azından ona kadar sayı saymasını bilirdi. O yüzden *októ* sözcüğünün Rumca sekiz anlamına geldiğini bilmeyenler olabileceğini düşünmek bana zor geliyor. Aynı sözcüğü matematik, fizik, müzik vb disiplinlerden de tanıyor olmamız lazım. Misal: **oktagon** (sekizgen), **oktet** (sekiz çalgı için oda müziği parçası), **oktuplet** (bir batında doğan sekiz çocuk)... Benzin reklamlarına konu olan **oktan**, sekiz karbon atomu içeren bir hidrokarbon bileşiği. **Oktav** ise müzikte sekiz notalık ses aralığının adı. Aslına bakarsanız do'dan do'ya ben yedi nota sayıyorum, ama neden bilinmez, müzikte nota aralıkları hep bir fazladan sayılıyorlar. Belki eski zaman müzikçileri sayı saymayı bilmediğindendir.

Oktopós Eski Yunanca "sekiz ayak" anlamına geliyor. Uzun o ile *pōs*, "ayak" sözcüğünün yalın (yani nominatif) hali. Kökü *pod-;* dolayısıyla ardına herhangi bir ek aldığında *pōdoi, pōdou, pōdon* gibi hallere giriyor. Nitekim kelime çağdaş Yunancaya *oktopódi* olarak gelmiş; konuşma dilinde k sesi de yumuşayıp *oχtopódi* halini almış. Benim tanıdığım Rum balıkçılar *χtapódi* gibi telaffuz ederlerdi. İstanbul ağzı mıdır, nedir, o kadarını bilmem. Türkçe **ahtapot** da zannediyorum bu son yazdığım şekilden devşirilmiş.

Bir de İngilizcede iddialı olanlara ufak tüyo: *octopus*'un doğru çoğulu herkesin zannettiği gibi *octopi* değil, *octopodes*. Günün birinde bilgi yarışmasında lazım olabilir.

Otomobil - Aftos

Eski Yunanca *autós* : kendi.

Yunanca *autós* zamiriyle daha önce 'Efendi' maddesinde tanışmış, *au* çiftseslisinin Yeni Yunancada 'av' veya 'af', Batı dillerinde ise 'o' halini aldığını görmüştük. *Autós*'un neo-Rumca telaffuzu *aftós;* anlamı da kaymış, eskiden "kendi" demekken yeni dilde eril üçüncü tekil şahıs zamiri olmuş. İngilizce he, she, it gibi Yunancada *aftós* (o erkek), *aftí* (o kadın) ve *aftó* (o nesne) ayrımı var. İstanbul argosunda **aftos** "çıkılan oğlan" anlamına geliyor. ('Hani bizim Tasula'nın geçen gün gördüğü çocuk var ya, o ayol!') Türkçesi boyfriend.

Batı dillerinde *auto*- antik çağdaki anlamını korumuş, çok sayıda bileşik isme meze olmuş. Misal: **otarşi** (*autarchie*) "kendi-yönetim" ya da özerklik, **otokritik** (*autocritique*) "kendi-yargılama" ya da özeleştiri, **otobiyografi** (*autobiographie*) "kendi-yaşam-yazımı" yani özyaşamöyküsü, **otomat** (*automate*) "kendi-düşünen nesne", **otopsi** (*autopsie*) "kendi gözüyle görme". *Rain Man* filmiyle meşhur olan **otistik** (İngilizcesi *autistic*) sözcüğü de aslında "kendici" ya da bencil demekken çağdaş psikolojide bir tür ruhsal bozukluğun adı olmuş.

Yunanca *auto*-'nun Latince *mobilis* (hareket eden) sözcüğüne eklenmesi, eski standartlara göre tam bir kültürel barbarlık örneği. Nitekim "kendi-gider" anlamında **otomobil** (*automobile*) deyimini de Amerikalılar icat etmişler. Üstelik bununla da yetinmemişler. Otomobil ile *omnibus* (kamu taşıt aracı) sözcüklerini çiftleştirip 1910 dolaylarında **otobüs** (*autobus*) tabirini de üretmişler. Buna karşılık **otoban** ve **otoyol**'un atası olan *Autobahn*'ı Amerikalılar değil Almanlar bulmuş. *Bahn* Almanca yol demek; buradaki *Auto* ise *Automobil*'in kısaltılmış hali. Bugün Almanya'yı saran otobanların büyük bir kısmı 1930'larda Adolf Hitler'in emriyle inşa edilmiş.

Bir de yüzde yüz Türk malı olan **otogar** var. Otomobil-omnibüs-gar'ın teleskop gibi katlanmış hali.

Öreke - Roket

İtalyanca *rocca* : öreke.

'Ananın örekesi' deyiminde sözkonusu edilen **öreke** kötü bir şey değil: yün eğirirken kullanılan, bir ucu sivri, bir ucu çatallı, tüp şeklindeki tahta parçanın adı. Türkçeye Rumca *róka* veya onun aslı olan İtalyanca *rocca'*dan geçmiş. R ile başlayan kelimeler Türkçeye aykırı geldiği için başına bir sesli harf eklenmiş. Aynı hadiseye ***arasta, erişte, oruç, orospu*** ve ***urba*** sözcüklerinde de rastlıyoruz. Teknik adı proklitik vokal.

İtalyanlar *rocca*'yı Almancadan almışlar. Modern Almancası *Rocken.* Eski Yüksek Almancada *rocco,* Viking'lerin konuştuğu Eski Nors dilinde *rokkr* biçimine rastlanıyor. Ama daha eski geçmişi karanlık. Nihai kökeni bilinmeyen bir kelime.

İtalyanlar havai fişek için de – şekil benzerliğinden ötürü – "örekecik" anlamına gelen *rocchetto* sözcüğünü uygun bulmuşlar. Bu sözcük İngilizceye *rocket* olarak girmiş. 1920'li yıllarda atmosferin üst katmanlarına, daha sonra da uzaya gönderilen daha büyük fişeklere de aynı ad verilmiş. Türkçesi **roket**.

Pabuç - Sehpa

Farsça *pā* veya *pāy*: ayak

“Eski dilde ayak” olan **pa** sadece bulmacalarda yaşayan bir sözcük değil. Günlük dilde belki farkına varmadan hep kullandığımız bir bileşen.

Örneğin *pāpūş:* Farsça “ayak giysisi” anlamına gelen bu bileşik isim Türkçede **pabuç** olmış. (*Serpūş* da haliyle “kafa giysisi” demek.) *Pāygāh* yani “ayak yeri, ayak koyacak yer” **peyke** kılığında karşımıza çıkıyor. **Paye** aslında “ayak yerine geçen şey” yani pedestal veya heykel kaidesi demek; Türkçede daha çok mecazi anlamları kullanılıyor. *Sepā* yani üçayak Türkçede **sehpa** olarak geçiyor. **Hempa** ise ayakdaşın Farsçası: aşağılık bir işte işbirliği edenler için kullanılan bir deyim.

Küçültme eki ile yapılan *pāçe* ayakçık, özellikle at, inek, koyun gibi hayvan ayağı demek. İki ayrı devirde iki ayrı şekilde Türkçeleşmiş. **Paça** belli. **Bacak** ise aynı sözcüğün, İslamiyet öncesi Fars dilinin belirgin bir özelliği olan -k ekini taşıyan hali. Sekizinci veya dokuzuncu yüzyıldan önce Türkçeleştiği anlaşılıyor.

Aynı şekilde “ayak askeri, yaya” anlamına gelen kelimenin hem Orta Farsça *pāytāk*, hem Yeni Farsça *piyāda* biçimleri Türkçeye alınmış. **Piyade** anlamını korumuş, eskiden satranççtaki piyade için kullanılan **paytak** ise sonradan alaycı bir anlam kazanmış.

(Bunları nereden biliyorsun diye soracak olursanız, Ermenice bilmek bazen büsbütün faydasız değil derim. Ermenicede sayısız Farsça alıntı var ve hemen hepsi İslamiyet öncesinde Orta Farsçadan alınmışlar. Türkçede Yeni Farsça biçimiyle tanıdığımız kelimelerin birçoğu Ermenicede çok daha eski biçimleriyle karşımıza çıkıyor.)

Şimdi ayakla yapılan işlere bir göz atalım. Farsça p*āyīden* fiili hem ayakta durmak hem ayakta durdurmak anlamını taşıyor. Yani hem geçişimsiz (intransitive) hem geçişimli (transitive) anlamı var. *Pāyanda* “ayakta duran veya durduran şey” demek. Türkçe **payanda** ikinci anlamda kullanılıyor *Pāyidār* da aynı şekilde hem ayakta kalan hem ayakta tutan diye

yorumlanabilecek bir söz. Bir başka deyimle ‘Türkiye Cumhuriyeti ilelebet **payidar** olacaktır’ diyebildiğimiz gibi, daha farklı bir yaklaşımla, ‘ilelebet *birilerini* payidar olacaktır’ demek de mümkün.

Pagoda - Put

Sanskritçe *buddha* : aydınlatılmış olan.

Sakyamuni prensi Gautama MÖ 5. yüzyılda yaşamış; tanrısal ışığa erdiği için müritleri tarafından *Buddha* olarak anılmış. Öğretisi Hindistan'dan iç ve doğu Asya'ya yayılmış; anıtsal heykelleri her yanı kaplamış. Afganistan'daki Bamiyan vadisinde birkaç yıl önce dinamitlenen ünlü Buddha heykelleri MS 5. yüzyıla tarihleniyor.

Uygur Türklerinin bir bölümü 9. yüzyılda Budist olduğunda, bu dinin kurucusunun adını *but* olarak Türkçeleştirmişler. Bu biçimin, o zamanlar Semerkant, Buhara, Taşkent gibi Orta Asya kentlerinin ticaretle uğraşan yerleşik halkının dili olan Soğdcadan geçmiş olması muhtemel gözüküyor. Çünkü İpek yolu üzerinden Çin'le ticareti esas olarak Soğdlar yürütmüşler. Budist literatürü Çin'den Orta ve Batı Asya'ya taşıyanlar da onlar. İran kökenli bir dil olan Soğdca 11. yüzyıldan sonra fazlaca yazılı belge bırakmadan unutulup gitmiş. Türkçenin özellikle Oğuz lehçesini bir hayli etkilemiş. Bugün fena halde ölmüş bir dil. İran'da B. Gharib adlı bir profesör hanımın hazırladığı muazzam Sogdca sözlüğü getirtebilmek için yaşadığım maceraları başka zaman anlatırım.

Buddha'nın Farsça adı da *pūt* veya *büt*. İslamiyetin etkisiyle bu sözcük, her türlü gayrımeşru ve zındıkça ibadetin konusu olan heykellerin genel modeli niteliğini kazanmış. Arapça *sanem* karşılığı olarak kullanılmış. Şimdi kullandığımız **put** belki eski Uygurcadan çok Farsçanın devamı.

İranlılar Buda tapınaklarına *pūtgede* adını vermişler. *Kede* veya *gede* Farsça ev demek; kelimenin bütünü ise, İran'da Zerdüşt tapınaklarına verilen *āteşgede* adını anımsatıyor. Peki 16. yüzyılda Hindistan'ın Batı kıyılarına dadanan Portekizli tüccarlar bu Farsça kelimeye nasıl rast gelmişler? Cevap: o devirde Batı Hindistan'da ve özellikle Bombay'da ticarete hakim olan İran kökenli Parsi'ler sayesinde. (Bugün bile İslamiyet-öncesi İran kültürü hakkında en önemli verilerimiz İran'dan değil Hindistan'daki Parsi cemaatinden kaynaklanıyor.) Sonuçta Farsça *pūtgede,* Portekizce **pagoda** kılığına bürünerek Avrupa sahnelerinde boy göstermiş. Muhtemelen İngilizce üzerinden Türkçeye geçmiş.

Palavra - Parlamento

Eski Yunanca *parábola* : mecaz.

Bazı kelimeler binlerce yıldan beri hiç anlam değiştirmeden kuşaktan kuşağa aktarılırken, bazılarının anlamı şaşırtıcı bir evrim izlemiş. *Parábola* bu ikincilerden.

Eski Yunanca *pará* (yan, yanyana) edatı ile *bállein* (atmak) fiilinden türeyen bu sözcük, önceleri, mecaz ya da teşbih gibi “iki anlamı bir araya getiren sanatlı bir söz” demek imiş. Latinceye alındığında kapsama alanını genişletip önce “vecize” ya da özlü söz, daha sonra da her türlü “söz” anlamını kazanmış. Latince *parabola*’nın İtalyanca şekli olan *parola* ile İspanyolca şekli olan *palabra* en genel anlamıyla “söz” anlamına geliyorlar (İspanyolcada l-r sesleri metatez geçirmiş). Türkçede ise her iki sözcük özel anlamlar kazanmış. **Parola** “gizli bir anlam ifade eden özel söz”, **palavra** ise “gerçek karşılığı olmayan salt söz” yerine kullanılıyor.

Fransızca *parole* söz, *parler* konuşmak. *Parlement* ise Ortaçağdan beri kralın yerel ileri gelenleri toplayıp onlarla “konuştuğu” bir tür danışma meclisinin adı. İngiliz soylu sınıfının Fransızca konuşup Fransız gibi düşündüğü 13. yüzyılda bu kurum İngiltere’de de benimsenmiş. Ancak bu ülkede, Fransa’da asla sahip olmadığı bir önem ve ağırlığa kavuşmuş. Kralla birlikte hükümranlık hakkının iki ayağından biri sayılmış. Tüm dünya parlamentolarına model oluşturmuş.

Türkçesi neden İtalyan ambalajıyla **parlamento**? Neden İngilizceden **parlament* veya Fransızcadan **parlaman* değil? Emin değilim. 1860’lardan önce Türkçeye Batıdan gelen kelimelerin genellikle İtalyancasının tercih edildiği göz önüne alınırsa belki o yönde bir açıklama mümkün olabilir diye düşünüyorum. Öte yandan 1860’larda İtalya’da parlamento ne arar diye soran olursa ona cevabım yok. Sözcüğün Türkçeye hangi tarihte girdiğini de tesbit edemedim.

Matematikteki **parabol** ise yanılmıyorsam 17. yüzyılda matematikçi ve yıldızbilimci Johannes Kepler’in meşhur ettiği bir terim. Yere paralel olarak

fırlatılan bir taşın çizdiği eğriye parabol adı veriliyor. Yine *pará* ve *bállein* sözcüklerinden, ama bu kez “yana atma” anlamında.

Panayır - Pantürkizm

Eski Yunanca *pân* : tüm, bütün.

Yunanca *pân* sıfatı 19. yüzyılda bir dizi siyasi harekete isim vermiş. Bunların ilki 1860'lı yıllarda doğup tüm Slav uluslarının Rusya önderliğinde bir araya gelmesini savunan **Panslavizm**. Panslavizm gazına gelen Ruslar, Bulgarları, Sırpları ve Karadağlıları da yanlarına alıp 1878-79'da Osmanlı Devletini feci bir yenilgiye uğratmışlar. Buna mukabil Osmanlı aydınları Rusya'ya karşı bir **Panislamizm** hareketi başlatmayı hayal etmişlerse de pek sonuç alamamışlar. **Pantürkizm**, 1900'lerin başında Rus yönetimi altındaki Türki aydınların önayak olduğu bir fikir. 1908'den sonra Türkiye'ye sıçrayıp bu ülkenin tarihindeki en büyük felaketlere sebep olmuş. Bir de **Panturanizm** adında daha afili biçimi türemiş.

Pân ve onun Yunanca takılı hali olan *pant(o)-* biriminin başka örnekleri de var. Mesela **pantograf** ("tüm-çizer") teknik çizimde kullanılan bir aletin adı. **Pantone** ("tüm-renk"), akla gelebilecek bütün renk tonlarını sınıflandıran bir kataloğun ticari ismi. **Panteizm** ("tüm-tanrıcılık"), varolan her şeyin Tanrı'nın bir görünümü olduğunu ileri süren felsefe ekolü. **Panteon** ("tüm-tanrılarınki") eski Roma tanrılarının tümüne adanmış olan büyük bir tapınağın adı. Roma'dakine cevap olarak Napoleon'un Paris'te yaptırdığı Panthéon ise tanrılara değil Fransa'nın tanrılara denk sayılan büyük yazarlarına, düşünürlerine, sanatçılarına ve devlet adamlarına adanmış.

Eski Yunanca bir terim olan *panegýris*, tüm halkı bir araya getiren büyük açık hava toplatılarına ve spor müsabakalarına verilen ad. Kırkpınar güreşleri ile bizim Selçuk'ta her yıl Ocak ayında yapılan deve güreşleri bu olayın günümüzdeki örnekleri sayılabilir. **Panayır** sözcüğü de bize Yunancadan geliyor.

"Tüm-manzara" anlamına gelen **panorama** 1788'de Robert Barker adlı İngilizin icat edip zamanın modası uyarınca Eski Yunanca bir isim verdiği görüntü makinasının adı. Dürbün gibi bir aletin içine konan resmin makarayla çevrilerek 360 derece görüntü seyredilmesini sağlayan bu cihaz,

sinemanın henüz bilinmediği devirde çok ilgi toplamış. Bir süre sonra her çeşit geniş açılı manzaraya panorama adı verilir olmuş. Şimdi panoramik pencereler, panoramik kameralar, hatta panoramik lokantalar bile var.

Pantalondaki panta- da aynı, ama onun hikâyesini daha önce anlattım.

Patron - Peder
Hintavrupa anadili **patēr* : baba.

Hemen tüm Hintavrupa dillerinde baba anlamına gelen sözcükler, Hintavrupa ana dilindeki **patēr* kökünden geliyor. Latince *pater*'den İtalyanca *padre* ile Fransızca *père* türemiş. Germen dilindeki **father* Almanca *vater,* Vikingce *fadhir* ve İngilizce *father* biçimlerini vermiş. Yunanca *patír*, Sanskritçe *pitar,* Farsça olup aynen Türkçeye giren **peder** aynı kökten. İlk bakışta yakıştırması güç gözükse de, Ermenice *hayr* ile İrlandaca *aír* de öyle.

Patriárχis ya da kh ile *patriárkhis* "pederbaş" ya da "başbaba" anlamında Yunanca bir bileşik. Türkçesi **patrik** olarak kullanılıyor. Yunancadan 19. yüzyılda türetilen Fransızca bir sosyoloji tabiri olan *patriarchie* ise, Osmanlı aydınlarınca Farsçadan türetilen **pederşahi** sözcüğüyle karşılanmış. Pederşahi aslında sıfat değil isim. 'Pederşahînin hüküm sürdüğü bir toplum' yerine 'pederşahi toplum' denilmesi, eski tabirle bir galat-ı meşhur: yani düzeltilme şansı kalmamış olan bir dil yanlışı.

Patron İtalyanca büyütme eki -one ile yapılmış bir söz. Aslı *padrone,* padre'nin büyüğü: yani ağababa, koca baba, en baba. Eskiden **patrona** şeklinde bahriyede kullanılan bir tabirmiş. A'sız **patron** biçimi bize ya Venedik ağzından ya da Fransızcadan gelme.

Pazen - Pembe

Eski Yunanca *bómbyks* : pamuk.

Bir tür pamuklu kumaş olan **pazen** Türkçeye Fransızca *basin* sözünden geçmiş. Fransızcada bu kelimeye çoğu zaman *bon basin* şeklinde rastlanıyor – bizdeki 'eyi muz' gibi kalıplaşmış bir tamlama bu. Fransızca *bon* "iyi" demek. Ama *bon basin* aslında "iyi pazen" demek değil: pazenin Ortaçağ'dan kalan eski adı. Fransızlar pazeni İtalya'dan almışlar ve İtalyanca genel surette "pamuklu kumaş" anlamına gelen *bambagine* adından isim uydurmuşlar.

Pamuğun Eski Yunancası *bómbyks*, yalın hali *bombyk*-. Bir ihtimal bilmediğimiz bir başka dilden Yunancaya alınmış bir kelime.[8] Dolayısıyla Orta Farsça *bambak* ve Arapça *bambūk* biçimlerinin doğrudan Yunanca alıntı mı, yoksa üçüncü bir kaynaktan alınmış paralel formlar mı olduklarını kesin olarak söylemek güç. Türkçede 11. yüzyıldan itibaren rastlanan *bamuk* sözcüğündeki -k sesi ise ya Farsçadan çok erken bir alıntıya, ya da Maveraünnehir taraflarına **pamuk**lu kumaş satmaya gelen Arap tüccarlarının ayak izlerine işaret ediyor. Çünkü Farsçada en geç 10. yüzyıldan itibaren pamuk k'sini kaybedip *panba* olmuş.

Bizde bir renk adı olan **pembe**nin pamukla ne alakası var? Bu sorunun kesin cevabını verebilen kimse bulamadım. Ama illa bir fikir yürüt derseniz, "pamuk şekeri" anlamına pembe şekerini bir düşünün derim.

Penis - Penisilin

Latince *penis* : kuyruk.

Serdar Turgut sayesinde milletçe daha yakından tanıma fırsatı bulduğumuz **penis**in Latince asıl anlamı “kuyruk”. Ama eski çağlardan beri başkaca sarkan organlar için de bu sözcük kullanılmış. *Penicillum* ise -cik, -ceğiz anlamına gelen -ill- partikülüyle yapılmış bir kelime: kuyrukçuk ve minyatür at kuyruğu şeklinde resim fırçası anlamına geliyor. İngilizce *pencil* (yazı kalemi) sözcüğü oradan. Kurşun kalem icat edilmeden önce en iyi kalemler at kuyruğu kılından yapılırmış.

1928’de Sir Alexander Fleming, kuyruk şeklindeki uzantılarından dolayı *penicillum* adı verilen bir mantar türünden elde ettiği mikrop öldürücü kimyasal maddeye *penicillin* adını vermiş. **Penisilin**, sonuçları itibariyle belki insanlık tarihinin en önemli keşiflerinden biri. Salgın hastalıkların kökünü kazıyarak dünya nüfusunun patlamasına yol açtı.

Petrol - Yağ

Bilinmeyen bir Yakındoğu dilinde **wyl* : zeytinyağı.

Zeytinyağı MÖ 4. binyılda Suriye, Anadolu veya Girit dolaylarında bir yerde keşfedilmiş. Keşfedenlerin kim olduğu, nece konuştukları belli değil. Ama bu kutsal yağa aşağı yukarı **wyl*, **wylā* ya da **welā* gibi bir ad verdikleri anlaşılıyor. Baştaki ses ya w gibi bir yarı-ünlü, ya da Arapça ayn veya Türkçe ı gibi, yabancı dillere kolay adapte edilemeyen 'problemli' bir ünlü. İkinci ses kesinlikle l.

Yunanlıların zeytinyağına verdikleri ad *élaia*. Ancak bunun MÖ 600'lerden önceki arkaik biçiminin **welaia* olduğu kesin. Çünkü çok erken bir devirde (belki Etrüskler yoluyla MÖ 500'lerden önce) sözcük Yunancadan Latinceye aktarıldığında, **elia* değil, baştaki w'nin etkisiyle *olia* veya *oleum* biçimini almış. Batı dillerinin tümünde sıvı yağ anlamına gelen sözcükler bu Latince biçimden türemişler. İngilizce *oil*, Fransızca *huile*, Almanca *Öl* böyle. Latince "taş yağı" anlamına gelen *petroleum* ise Fransızca *pétrole* biçiminden **petrol** olup bize gelmiş.

Sıvı yağın Ermenicesi *yüġ* veya *yeġ*. Her iki biçime 5. yüzyılda kaleme alınan klasik İncil çevirisinde bol bol rastlıyoruz; dolayısıyla Ermeni dilinde bu sözcüğün geçmişinin bundan çok daha eskilere dayandığını söyleyebiliriz. L sesinin ġ'ye dönüşmesi Ermenicenin tipik özelliklerinden biri. Baştaki çift ünlünün istikrarsızlığı da herhalde wy- ya da wı- gibi, Ermenicenin fonetiğine yabancı bir eski sesi asimile etme çabasının bir belirtisi. Yani Ermenice *yüġ/yeġ*, bildiğimiz *oil*'den başka bir şey değil.

Şimdi derin bir nefes alalım, kemerlerimizi bağlayalım. Soru: Türkçe **yağ** acaba bunlarla ilişikili olabilir mi?

İlk kez 9. veya 10. yüzyıl Uygurcasında rastladığımız bu sözcüğün anlamını Kaşgarlı gerçi "iç yağı ya da don yağı" olarak veriyor. Ama bu yorumun ne kadar doğru olduğu tartışmaya açık. Ermeni tacirlerin en az 6. yüzyıldan itibaren Orta Asya yollarında faal oldukları biliniyor. Zeytinyağının İç Asya için egzotik bir ithal malı olduğu da belli. Malazgirt'ten 200 yıl önce Türkçede Ermenice bir alıntı olası mı? Zor gözüküyor, ama Orta Asya

Türkçesinde Yunanca ve Aramice gibi başka Yakındoğu dillerinden üç-beş alıntı bulunduğu gözönüne alınırsa büsbütün imkânsız olmasa gerek.

Pilaki - Plasenta

Eski Yunanca *plakoús* : yufka.

Plakoús Eski Yunanda yufka ya da belki lavaş gibi bir tür yassı hamur işinin adı. Aynı kelime bugün *plakís* diye okunuyor. Bizdeki **pilaki**ye pek de benzemeyen bir tür güveç yemeğinin adı olmuş. Anlamı neden değişmiş, hangi mantıkla evrilmiş? Katkılı pide gibi bir şey mi düşünmek lazım? Yemeklerin tarihi nasıl araştırılır bilemediğim için hiçbir şey bulamadım.

Lavaşın Latincesi Yunancadan geçme *placoenta*. Eski telaffuzu ‘plakenta’ ama bugünkü Batı dillerinde *placenta* yazılıp **plasenta** okunuyor. Tıp dilinde ana rahminde embriyonun yanısıra büyüyen ve doğumdan kısa bir süre sonra düşen yumuşak bir tabaka şeklindeki organın adı olarak kullanılıyor. Türkçesi ***son***’muş; ben de yeni öğrendim.

Plak ve **plaka** da esasında aynı aileden, ama ailenin ayrı bir dalından gelmişler.

Polis - Politika

Eski Yunanca *pólis* : kent, devlet.

Pólis kavramını anlamak için antik çağın toplumsal yaşamı hakkında biraz fikir sahibi olmak gerekli. Sözcüğün asıl anlamı tabii “şehir”. Ama Yunanlıların şehirden anladığı sadece bir evler yığını değil: *pólis*, uygar yaşamın koşullarını oluşturmak üzere bir araya gelen insanların kurduğu kurumlar bütününün adı. Mesela Antik Efesi *pólis* yapan şey Belevi’nden Soğucak tepelerine kadar uzanan kırsal alanda yaşayan insanların, ortak bir yer seçip, orada tapınaklar, tiyatrolar, kütüphaneler, hamamlar, okullar yapmaları; bunları idare edecek görevliler seçmeleri; finanse edecek kamu fonlarını yaratmaları ve savunmak için gereken askeri tedbirleri almaları. *Pólis* bu anlamda uygarlıkla köylülük arasındaki farkın göstergesi sayılmış. Bu yüzden Aristoteles, *pólis*’te yaşamayan insanın alelade bir vahşi olduğunu düşünmüş.

Politiká, pólis’i kurmak ve yönetmek için yapılan işlerin tümüne verilen Yunanca ad. *Politikós* sıfatının nötr çoğul hali: yani esas anlamı “pólis’e ilişkin şeyler”. Batı dillerinde “devlet yönetme ilmi” anlamıyla felsefenin önemli bir dalı sayılmış. Türkçeye yanılmıyorsam 19. Yüzyıl ortalarından önce girmiş. O tarihte henüz Türkçenin batıya dönük yüzünde Fransızca standardı yerleşmemiş olduğundan, Yunanca/İtalyanca/Latince **politika** biçimi benimsenmiş. Oysa daha sonra gelen **politik, politize, politoloji** gibi biçimler Fransızca.

“Kamu düzenini korumak için idarenin gerekli gördüğü tedbirleri alma yetkisi” gibi bir anlamı olan *pouvoir de police* kavramı 18. yüzyılın ürünü. Bu yetkiyi hayata geçiren resmi bir **polis** teşkilatı da ilk kez Fransa’da 15. Louis (1715-1767) zamanında kurulmuş. Batı dillerinde *police* sadece teşkilatın adı: teşkilat mesuplarının *policier* (Fr), *policeman* (İng), *Polizist* (Alm) gibi ayrı adı var. Bizde ise tıpkı ‘esnaftan kimse’nin esnaf oluşu gibi, ‘polis memuru’ da kestirmeden **polis** olmuş.

Batıda bunlar olurken beri tarafta Yunanlılar *pólis*’i “şehir” anlamında kullanmaya devam etmişler. Doğu dünyasında yüzyıllar boyunca “şehir” deyince akla gelen ilk ve tek şehir ise, tabii Konstantin şehri olmuş.

Bizans’ın başkenti, ayrıca bir isim kullanmaya pek gerek duymadan asırlarca sadece *İ Pólis* – The Şehir – olarak anılmış. Esas kentin, yani surlarla çevrili tarihi yarımadanın Rumca adı da haliyle “şehiriçi” anlamında *stín Póli* (εις τήν πόλι’den kısaltma στήν πόλι) olmuş. Londra’nın City’si, Viyana’nın Innenstadt’ı, Antalya’nın Kaleiçi gibi **İstanbul** (daha doğrusu Stanbol) aslında şehrin değil İç Şehrin adı. Yirminci yüzyıl başına gelinceye kadar zaten kimse Galata ve Üsküdar’a İstanbul demeyi aklına getirmemiş.

İslambol filan da hikâye.

Portal - Portakal

Latince *porta* : kapı.

Latince *porta* kapı, *portus* liman anlamına geliyor. Fransızcaya bu sözcükler *la porte* ve *le port* olarak, anlam değişikliğine uğramadan gelmişler. Eril/dişil ayrımı tanımayan İngilizcede ise her iki sözcük de *port* şeklini almış. Saray kapısı gibi büyük ve gösterişli kapılara İngilizler *portal* adını veriyorlar. Son yıllarda çok sayıda internet sayfasına giriş veren genel nitelikteki sitelere de **portal** demek moda oldu.

Roma imparatorluğunun Atlantik üzerindeki en önemli limanlarından biri İber Yarımadasında bulunan Portus Cale imiş. Sonraları Porto, günümüzde ise Oporto adını taşıyan bu kent bizim de **porto** adıyla tanıdığımız tatlı ve yüksek alkollü şaraplarıyla ünlü olmuş. Daha da önemlisi Porto'lular Ortaçağda Araplara karşı verdikleri kahramanca mücadele sayesinde İber yarımadasının batı bölümünde bağımsız bir devlet kurmayı başarmışlar. Bugün **Portekiz** adıyla tanıdığımız bu ülkenin Osmanlıcası (İtalyanca Portogallo'dan) Portakal olarak geçiyor. 16. yüzyılda Asya deniz ticaretini ele geçiren Portekizlilerin Japonya'dan ithal ederek Avrupa'ya getirdikleri bir tür narenciye de bu nedenle, Malta eriği, Çengelköy hıyarı ya da Diyarbakır karpuzu gibi, 'Portakal turuncu' adıyla anılmış. Sonradan turunç atılmış, **portakal** kalmış.

Prezervatif - Şırfıntı

Latince *servare* : gözkulak olmak, korumak.

Evvela Latince *servare* fiili ile *servus* adı arasındaki ince anlam farkına işaret edeyim. Fiilin esas anlamı birine bakmak, korumak ya da gözkulak olmak. Oysa isim oradan hareketle hizmetkâr ve köle anlamını kazanmış. Bundan da Batı dillerinde *server* (Fr), *to serve* (İng) gibi "hizmet etmek" anlamına gelen ikincil biçimler türemiş. Bu yüzden *serv-* kökünden gelen modern sözcüklerin iki ayrı anlam sahası var. *Conserver'*den **konserve**, *préserver'*den **prezervatif**, *réserver'*den **rezervasyon** birinci sahanın örnekleri: bahsi geçen Fransızca fiillerin üçü de korumak-saklamak kavramının çeşitli nüanslarını ifade ediyor. **Servis** (hizmet) ve **serf** (toprak kölesi) ikinci sahanın örnekleri. "Hizmet edici"nin İngilizcesi olan **server** sözcüğü de son zamanlarda bilgisayarcıların dilinde özel bir anlam kazandı.

Paris'teki ünlü *Conservatoire Nationale de Musique* (Ulusal Müzik **Konservatuarı**) Napoleon zamanında esasen müzik arşivi – bir tür müzik konservehanesi – olarak kurulmuş. Sonradan okul niteliği ağır basmış.

Bir de **şırfıntı** var. Türkçe yazılı örneklerine 1930'lardan itibaren rastladığım bu sözcüğü "alt tabakadan saygısız veya ahlaksız genç kadın" diye tanımlamak mümkün. Etimolojisi muamma olan bu sözcüğün çözümünü televizyonda Rozalinda dizisini seyrederken keşfettim sanıyorum. Basit: *servante* "hizmetçi kız"ın İtalyancası (ve ayrıca Fransızcası ve İspanyolcası). Meşrutiyet İstanbul'unun İtalyanca/Fransızca konuşan lövanten ailelerinden 1930'ların romanlarına giden yol da çok uzak bir yol değil.

Radika - Radikal

Latince *radix* : kök.

Latince *radix, radicis, radicem, radice, radices..*. diye halden hale giren sözcüğün manası "kök". Rumca *radíki*, İtalyanca *radicchio* adı verilen bitki de kalınca kökü olan bir tür yabani hindiba. İyi meyhanelerde salatası, mezesi oluyor. Türkçesi son zamanlarda **radika** adıyla geçiyor, ki doğrusu **radikya** olmalı.

Radikal köktenci demek. Aslen Fransa'da 1860'lı yıllarda Georges Clemenceau önderliğine ortaya çıkmış bir siyasi akımın adı. Sonradan her konuda kökten çözümleri savunan siyasi görüşlere radikal adı verilmiş.

İleride yeni bir entel gazete çıkacak olursa Şalgam adını da önerebiliriz.

Raund - Rol

Latince *rota* : tekerlek.

Tekerleğin Latincesi *rota*. Bu sözcük günümüz İtalyancasına *ruota*, Fransızcaya ise *roue* olarak gelmiş. Ruota'nın eski Venedik lehçesindeki biçimi olan **roda**, Türkçede halat makarası anlamında hala kullanılıyor. (Ama güzergâh anlamına gelen *rota* bu aileden değil.) Tekerlek gibi döndürmenin Latincesi ise *rotare*. **Rotasyon**, **rotatif**, **rotor** bu fiilin dilimize giren Fransızca türevleri arasında.

Rotundus sözcüğü isim olarak kullanıldığında "döngü, devre", sıfat olarak kullanıldığında ise "yuvarlak" anlamını taşıyor. İngilizcesi *round* ile İtalyancası *rondo*, bu ikili anlamı aynen sürdürüyorlar. İngilizcesinin isim halinden bir boks terimi olan **raund**u, İtalyancasının sıfat halinin küçültülmüş biçiminden ise halkacık anlamına gelen **rondela**yı almışız. **Rondo** döne döne yapılan bir İtalyan dansının adı.

"Yuvarlamak" anlamına gelen *rotulare* ile "yuvarlak" anlamında *rotulus* sözcükleri geç dönem avam Latincesi'nde ortaya çıkmışlar. Birincisi *rouler* olarak Fransızcalaşmış; Türkçeye **rulet**, **rulman** ve **rulo**yu kazandırmış. Aynı fiilin İngilizcesi olan *to roll* ise, tipik bir Amerikan kestirmecesi olan *roll on-roll off* deyimini ve ondan biçilmiş **ro-ro** kısaltmasını çağdaş uygarlığa armağan etmiş. Denizaşırı nakliyecilikte bir konteynerin kamyonuyla beraber feribota binip feribottan inmesini ifade ediyor. Türkçesi belki teker on-teker off olabilir.

Rotulus Fransızcada *rôle* halini almış ve çok şaşırtıcı bir evrim izlemiş. *Rôle* sözcüğünün esas anlamı tomar, yani yuvarlanıp rulo haline getirilmiş evrak. Tiyatroda bir oyuncunun söyleyeceği tüm replikleri içeren kâğıt tomarına da 16. yüzyıldan beri *rôle* adı veriliyor. Bir oyuncunun **rol**ünü ezberlemesi demek, sahnede söyleyeceği replikleri iyice öğrenmesi demek. Rol oynamak, hatta rol kesmek ve rol biçmek, kabul edilebilir deyimler: ama 'rol yapmak' bence yanlış. (İngilizler *rôle* sözcüğünün iki anlamı için iki ayrı kelime – *roll* ve *role* – kullanıyorlar. Birincisi tomar, ikincisi tiyatroda oynanan şey demek. Yazım farklı, söyleniş aynı.)

Son bir not ^ işareti hakkında. Fransızların *accent circonflèxe* adını verdiği şapka işareti, bu dilde, sonradan kaybedilmiş bir sessiz harfin sözkonusu olduğu durumlarda kullanılıyor. *Rôle* sözcüğündeki ^, *rotulus*'un kaybolmuş t'sinin ruhu. *Hôtel*, aslının *hostel* olduğunu hatırlatıyor. Latince *depositum* Fransızca *depôt* olmuş. Pasta'nın Fransızcası *pâte*.

Sabuk - Savcı

Eski Türkçe *sav* : söz.

Çoluk çocuk, ev bark, yorgun argın, sersem sepelek, çalmak çırpmak gibi kalıplaşmış kelime çiftlerindeki anlamsız kelimelerin birçoğunun gerçekte bugün unutulmuş olan bir anlamı var. Örneğin abuk sabuk'taki **sabuk**, büyük bir olasılıkla Eski Uygurca metinlerde görülen *savıklamak* (boş konuşmak, saçmalamak) fiiliyle ilişkili bir sözcük. Savıklamak ise, besbelli, Eski Türkçe **sav** (söz) ve **savlamak** (konuşmak, söylemek) sözcükleriyle akraba; muhtemelen pekiştirme ifade eden -k ekiyle bir türev. (Buna karşılık bugün kullandığımız ***sayıklamak*** fiilini savıklamaktan türetmek zor. Sayıklamanın eski metinlerdeki anlamı daha çok "bilincini kaybetmek" gibi bir şeye benziyor; üstelik v/y dönüşümünün benim bildiğim başka örneği yok.)

Orta Asya Türkçesinde sav'dan türeme "sözcü, haberci, elçi" anlamına gelen bir *savçı* var. (Osmanlı Beyliğini kuran Osman Beyin oğullarından birinin adının da Savcı olduğu sanılıyor.) Ama bugün bildiğimiz **savcı**nın hikâyesi daha eksantrik. Tarih 1930'lar. Ankara'da hemen herkesin Atatürk'ün direktifleriyle dilci olduğu bu yıllarda, kimin fikri bilinmez, Arapça *daˁwā* (dava) sözcüğünün öz Türkçe **sava*'dan geldiği inancı doğmuş. Eski dilde *müddei* ("dava eden") karşılığı olarak da **savacı*'dan bozma savcı sözcüğü önerilmiş. Bir müddet sonra savcının esas anlamının başka olduğu farkedilince ne yapmışlar dersiniz? Basit: sav sözcüğünün anlamını kurul kararıyla değiştirmişler; 1200 yıldan beri "söz" anlamını koruyan bu eski kelime, 1935 itibariyle "tez, iddia" olarak Yeni Türkçenin dağarcığına eklenmiş.

Sahte - Saz

Farsça *sāχten, sāz-* : düzmek, yapmak.

İran'da **sahtekâr** olmak sakıncalı bir durum değil. Farsça *sāχtan,* az sonra göreceğimiz Arapça *sun*ʕ gibi "işlemek, tanzim etmek, düzenlemek, uydurmak" anlamına gelen bir fiil. **Sahte**, daha doğrusu kh sesiyle *sāχta*, bundan türeyen meful-i mazi sıfatı. "Yapan" anlamına gelen *-kâr* takısıyla birleşince ortaya "işlenmiş eşya yapan" ya da "düzenleyen" anlamı çıkıyor. Tabii istenirse "düzenbaz" anlamına da çekilmesi mümkün.

Sāχtan fiilinin şimdiki hali *sāzam*, aktif sıfatı ise *sāz.* Farsçada bu sözcük "düzen, intizam, takım düzme, düzenek" anlamlarında kullanılıyor. Sofra kurma anlamında "ziyafet", kumpas kurma anlamında "hile", harp araç gereci düzme anlamında "donanım" manaları da var. Bir başka anlamı ise, tıpkı Latince *instrumentum* gibi, her çeşit müzik düzeneği. Bu **saz**ın durgun sularda yetişen Türkçe ***saz*** ile hiçbir alakası yok. Ney adlı çalgının iki anlamda saz olması ise sadece bir tesadüf.

Sakarin - Şeker

Prakritçe *sakχara* : şeker.

Şeker bir Hint icadı. MÖ 500'lerden önce keşfedilmiş; Sanskritçe "çakıltaşı" anlamına gelen *śarkara* adı verilmiş. Şimdiki toz şekerler çıkmadan önceki şeker, kırık akide şekeri gibi, kahverengimtrak, taş gibi bir nesneydi; görmüş olanınız vardır. (Oradaki o vurgulu s, bizim s ile ş arası telaffuz edilen tıslamalı bir s sesi.)

Batı dünyasının şekerle ilk tanışma tarihini tam olarak biliyoruz. MÖ 326 yılında Büyük İskender'le birlikte Hindistan seferine çıkıp deniz yoluyla geri dönen komutan Nearkhos, sefer raporunda Hintlilerin *sákχaron* adını verdiği her derde deva ürününden söz ediyor. Sözcüğün bu şekli Sanskritçenin devamı sayılan ve topluca Prakrit adı verilen Hint dillerinden birine, muhtemelen Pali'ceye ait olmalı. Ancak Avrupalıların şekerle ciddi bir şekilde tanışması çok daha sonraları, 10. yüzyıla doğru, Arap tüccarlar vasıtasıyla olmuş. Modern Avrupa'nın tüm dillerinde şeker anlamına gelen sözcük Yunancadan değil, Arapça *sukkar*'dan geliyor. Fransızca *sucre*, İngilizce *sugar,* İtalyanca *zucchero* ve Almanca *Zucker*'de karşımıza çıkan u sesi Arapların çağdaş uygarlığa bir armağanı. Türkler ise şekeri İranlılardan öğrenmişler. Farsça **şeker** sözcüğünü 11. yüzyılda veya ondan kısa bir süre sonra benimsemişler. Yoksa şekerin asıl Türkçesi de var: *süçi*.

19. yüzyılda bilim adamları şekerin kimyasal yapısını ortaya çıkardıklarında Nearkhos'un çoktan unutulmuş sözcüğü yeniden işe yaramış. Önce *saccharine,* sonra *saccharose* böylece sözlüklere girmiş. Birincisi Türkçede tek k ile **sakarin**, ikincisi çift k ile **sakkaroz** olarak geçiyor.

Sanat - Tersane

Arapça kök *ṢNʿ* : imal etme.

El becerisine dayalı sanatları “yüksek” sanatlardan ayırma düşüncesi 19. yüzyılda Avrupa’da revaç bulmuş. Osmanlı ükelası geri durur mu? 1850 ve 60’larda Fransızlar *art* ve *métier,* İngilizler *art* ve *craft* ayrımını harıl harıl tartışadursun, bizimkiler de Arapça *ṢNʿ* kökünden gelen eş anlamlı iki sözcüğü ayırıp işi çözmüşler. *Ṣanāʿa(t)* ve *ṣanʿa(t)* Arapça gramer açısından eşdeğer kelimeler. Her ikisi de, el becerisi ile bir şey imal etme – Frenkçesi fabrikasyon – anlamına geliyor. Ancak sınıfsal statüleri Türkçede faklılaşmış: **sanat** entel işi olmuş, sanaat da esnaf. Sanaat’ın z ile **zanaat** yazılışına da ancak 1928 alfabe reformundan sonra rastlıyoruz. Türkçede eskiden beri öyle mi telaffuz edilirmiş, yoksa sanʿattan farkını iyice belirginleştirmek için mi öyle yapmışlar, bilmiyorum.

Arapçada aynı kökten aşağı yukarı eş anlamlı olan bir başka masdar da *ṣunʿ*. Bu sözcük Türkçede kendi başına kullanılmıyor. Ama nisbet ī’siyle yapılmış türevi **sunʿi** tanıdık. *ṣanāʿa(t)*’ın çoğulu da “imalat işleri” anlamında **sanayiʿ**.

Dār-üṣ-ṣanāʿa(t) ya da “imalat evi” fabrikanın Arapçası. Arapların sanayide Avrupalılara birkaç şey öğretecek durumda oldukları Ortaçağda bu terim Avrupa dillerine de girmiş. Özellikle donanma için gemi ve mühimmat imal edilen atölyelere bu ad verilmiş. 15. yüzyılda Avrupa’nın en ünlü gemi imalathaneleri, Cenova’daki *tersanà* ile Venedik’te halen yapıları ayakta duran *darsenale* imiş. 1462 yılında Haliç’teki gemi tezgâhlarını kurduran Fatih Sultan Mehmet neden Venedikçeyi değil de Cenevizce **tersane** biçimini tercih etmiş? Acaba bu tarihten bir yıl önce Amasra’daki Ceneviz kolonisinin teslim alınmasıyla bu hadisenin bir ilgisi var mı? Bir fikrim yok. (Oysa İngilizler *Arsenal* adını verdikleri Londra’daki ünlü gemi imalathanelerini kurarken Venedik’i model almışlar. Meşhur futbol takımının adı da oradan geliyor: yani Tersanespor.)

Sandalye - Seans

Latince *sedere* : oturmak.

“Oturmak” anlamına gelen İngilizce *to sit* fiilinin Latince kuzeni *sedēre,* bunun da mişli geçmiş hali *sessum.* Bildiğimiz **sandalye** galiba bu fiilden geliyor. *Sedile,* yani “oturulabilen şey” Latincede yaygın bir nesne. (İngilizce **sitible* diye bir kelime yok, ama olsaydı aynı anlama gelirdi.) İtalyancada bu sözcüğün çoğul hali olan *sedilia* kullanılmış. Türk ev düzenine sandalye tipik bir gâvur icadı olarak girmiş. Aslı herhalde **sadalya* olmalı; aradaki n sesi sonradan çıkma.

İtalyanca oturak anlamına gelen bir başka kelime *sedia*. Bu sözcüğü İstanbul ahalisi kentteki Avrupa’lı elçilerin kullandığı, iki ya da dört uşak tarafından taşınan üstü kapalı tahtırevanlar sayesinde tanımış. Tahtırevan modası geçince aynı ad yine dört saplı bir başka manüel taşıma aracına aktarılmış. Şimdiki **sedye**lerde oturulmuyor, yatılıyor. Latince *sella* (aslı **sed-la*) biçiminden türeyen **sele** ise esasen hayvan semeri demekken bugün bisikletin oturak yeri anlamında kullanılıyor.

Latince *sedimentum* “(dibe) oturan şey” demek: Fransızcadan *sédiment* (**sediman**) kılığında Türkçeye girmiş. İdrar tahlilinde sediman fazla çıkarsa durumunuz iyi değil.

“Oturum” anlamına gelen **sedentia’*nın Fransızcalaşmış hali *séance* (**seans**). Aslında bir meclisin, konferansın veya mahkemenin oturumu anlamındayken, daha sonra benzetme yoluyla “tiyatro gösterimi” anlamını kazanmış. Seansın öbür anlamı da, ruh çağırma amacıyla bir grup insanın bir masa etrafına oturması. İngilizcede *seance* sadece bu anlamda kullanılıyor; meclis vb. oturumu için *session* tercih ediliyor. Amerika’ya filan gidip sakın sekizbuçuk *seance’*ına bilet istemeyin, tuhaf tepkiler alabilirsiniz.

Latince *praesidere* bir şeyin, mesela bir meclisin “önünde oturmak”, *residere* ikamet etmek anlamında “bir yerde oturmak”, *obsidere* ise bir şeyi basıp “tepesine oturmak” anlamına geliyor. (Sedere/sidere dönüşümü, daha önce de bir yerlerde belirttim galiba, güzel bir apofoni örneği.) Birinci

fiilden Turgut Özal’ın dostu olan **prezidan** Buş’u, ikincisinden fiyakalı bir konut anlamına gelen **rezidans** sözcüğünü almışız. Üçüncüsü zaman içinde evrilmiş. Önce “bir şehri veya kaleyi muhasara etmek”, daha sonra “sıkıntı ve korku basmak” anlamını kazanmış. Psikolojide “saplantı, sebepsiz korku” anlamına gelen **obsesyon** sözcüğü bu fiilin perfekt kökünden geliyor.

Sarhoş - Sermaye

Farsça *ser* : baş.

Baş kavramı her dilde çok sayıda deyim ve bileşiğin kaynağı olmuş. Farsça da bu açıdan başka dillerden farklı değil. İşte size Türkçede kullanılan ser'li bileşiklerden bir demet.

Özgür anlamına gelen *āzād'*dan **serazat**, "başıboş" veya "başına buyruk" anlamına geliyor. **Serdar** ya da "başçı" önder ve başkomutan. **Sergerde** "başı dönmüş"; yasalara meydan okuyan haddini bilmezlere deniyor. **Serseri** ya da "başı kaymış" onun bir başka türü. Aşağı yukarı aynı anlama gelen **serkeş**, *keşīden* (çekmek) fiilinden "başı çeken". **Sarhoş**u da unutmayalım: bu sözcüğün aslı, başı şarapla ya da başka keyif verici maddelerle hoş olmuş anlamında *serχoş*.

Sergüzeşt Farsçada "kellesinden vazgeçmiş" maceracı demek; ama bizde nasıl olmuş bilmem, maceracı değil macera anlamında kullanılıyor. **Serdengeçti** aynı kelimenin Türkçeleşmiş melezi. Ser Farsça, geçti Türkçe.

Sermaye faize verilen bir paranın faiz çıkarıldıktan sonra kalan ana bölümü, yani Frenkçe kapital sözcüğünün tam karşılığı. Sözcük anlamı "baş para".

Sersām ya da Türkçe şekliyle **sersem** kafası sağlıklı olmayan bir kimse, çünkü *sām* hasta, daha doğrusu ilaçla kafayı bulmuş anlamına geliyor: sam yeli ve susam'daki *sām*'la akraba bir sözcük. **Serzeniş** ise "vurmak, kakmak" anlamına gelen *zenīden* fiilinden "başa kakma". Farsça fiillerden isim yapan -iş eki, Türkçede aynı işi gören -iş ekinin eşi.

Serdengeçti dışında yukarıdakilerin hepsi safkan Farsça bileşikler. Bir de **serasker, serhat, serdümen, serkamarot** gibi karma dilde bileşikler var ki onları saysak sonu gelmez.

Sebze - Zevzek

Farsça *sabz* : yeşil.

Farsça *sabz*'den *sabza* (yeşil olan şey, yeşillik) Türkçede çok eski zamandan beri bugünkü anlamıyla kullanılan bir sözcük. Argoda ise **sebze** deyince – tıpkı İngilizce *grass* gibi – bilhassa cannabis sativa bitkisi anlaşılıyor. (Selçuk Cezaevinde bulunduğum günlerde haftanın belirli günleri cezaevine manav gelir, bazı arkadaşlarımızın sebze ihtiyacını karşılardı.)

16. yüzyıl İstanbul halk ağzında aynı anlamla boy gösteren **zevzek** sözcüğünün de Farsça sebzenin küçüğü olan *sabzak*'ten geldiği kesin. **Zevzeklenmek** fiili İstanbul Türkçesinde 19. yüzyıl sonuna dek özellikle İngilizce *to be stoned* deyimiyle anlatılan durum için kullanılmış. Zevzeğin çağdaş anlamı sanırım zevzeklenmek fiilinden geri-türetme: ipe sapa gelmez sözlerle konuşan ve olur olmaz gülen insanlara zevzek deniyor.

Bilmeyenler için belirteyim, Osmanlı devrinde bu işler çok daha yaygınmış. Daha kahvehaneler icat edilmeden Galata'da sıra sıra zevzekçi tekkeleri varmış. Amerikalılar DEA'yı başımıza musallat ettiğinden beri öyle şeyler artık kalmadı.

Seks - İnsektisit

Hintavrupa anadili **sek-* : kesmek, ayırmak.

Eskiler **seks** deyince birleşmeyi değil daha çok ayrışmayı anlarmış. Osmanlıca *cinsiyet*, Almanca *Geschlecht* sözcüklerinde aynı fikir sözkonusu: kapalı kapılar ardında yapılan bir şey değil, daha çok nüfus kâğıdında yazılı bir hane. Latince *sexus*'tan kastedilen şey de pek *sex on the beach* değil, insanların kadın ve erkek olarak iki cinse ayrılması. Hatta belki çok eskiden toplumda kadınla erkeğin ayrı ayrı oturmasını öngören bir tür haremlik-selamlık düzeninin adı. Amerikan kültüründe *sex*'in 1950'lerden bu yana kazandığı anlamı – *to make sex, sex appeal, sexy, sexomania, Sex Pistols* – tam olarak karşılayan bir söz, ilginçtir, daha eski dillerin hiç birinde yok. Ya da ben bilmiyorum.

Latin dilinde *sexus* (**sec-s-os*) ile *secare* fiili arasındaki ilişki yapısal olarak açıklanabilmiş değil, ama bir ilişki olduğu kesin. "Kesmek, bölmek, ayırmak" anlamına gelen bu fiilden, hepsi Fransızca yoluyla yarım düzine türev edinmişiz. Mesela **seksiyon** (*section:* dilim, bölüm), **sektör** (*secteur:* kesim), **segman** (*segment:* kısım, parça), **sekant** (*secante:* bir daireyi kesen çizgi). *Insecte*, "bölmelere ayrılmış" anlamında eklembacaklıların bilimsel adı. Böcek öldüren ilaçlara bu yüzden **insektisit** - daha doğrusu **ensektisid** – deniyor.

Sepya - Sübye

Latince *sepia* : mürekkep balığı.

Mürekkep balığının Latincesi olan *sepia*, İtalyan dilinde aynen korunmuş; Yunancada ise *soúbia* olarak geçiyor. Türkçe **sübye**, Yunancadan alınma.

Mürekkep balığının kendine özgü morumsu bir tonu olan mürekkebinin adı da *sepia*, ya da Türkçe yazılışıyla **sepya**. Bu mürekkep yakın zamanlara kadar resim sanatında kullanılmış – bildiğim konu değil, belki de hala kullanılıyordur. 1920'lerden önceki fotoğraflarda sepya renginin hakim olmasının nedeni ise o dönemde kullanılan kimyasal maddeler.

Venedik'e gidenler bilir, bu kentin spesiyalitesi olan mürekkep balığı mürekkebinde pişirilmiş nefis pilavın adı da *sepia*.

Sevda - Soda

Arapça kök *SWD* : siyah.

Bir kere **sevda**nın sevmekle, sevgiyle alakası yok. Arapça *sawdā* daha önce 'Hülya' maddesinde gördüğümüz kara safranın bir adı. Diğer adı malihülya, Fransızcası melankoli: İbni Sina ekolünden hekimlerin insanı kara kara düşüncelere sevkettiğini söyledikleri bir vücut salgısı. Belki Müslüm Gürses'in şarkılarına rengini veren nesne.

Arapçada *sawād* kara rengin adı, Kâbe'deki **hacer-i esved**'den tenıdığımız *eswed* de bunun sıfat hali. *As-sūdān* Arapların Kara Afrika'ya verdikleri genel isim: Mısır'ın güneyindeki **Sudan** ülkesiyle sınırlı bir kavram değil. **Müsvedde** ise "karalama" anlamına gelen *musawwada(t)'*den bozma bir Türkçe kelime. SWD kökünden ikinci babın ism-i mefulü.

*Sawdā, aswad'*in dişil biçimi. Esasen "kara şey" veya "kara kadın" demek. (Evet, Arapların gözünde "şey" ve kadın, en azından gramer bakımından, bir.) Kara safradan başka, *sawdā* bizde Şam çöveni adıyla bilinen kara renkli bitkinin adı olarak da kullanılıyor. Latincesi chenopodium, İngilizcesi soapwort olan bu bitki meğer marifetli bir bitkiymiş. Baş ağrısına, mide fesadına iyi gelirmiş. Köpürme özelliğinden ötürü eski zamanlardan beri sabun yapımında kullanılmış. Ortaçağda Araplar tarafından Avrupa'ya da ihraç edilmiş. Ortaçağ Latincesinde *soda*, Fransızcada *soude* adıyla anılmış. Çok sonraları İngiliz kimyacı Humphrey Davy bu bitkiden elde edilen **soda** maddesini analiz edip Na_2CO_3 diye formülünü çıkarmış. Bu formülün kilit unsuru olan kimyasal maddeye de neo-Latince **sodyum** adını vermiş. Bu sodyum aslında eskiden beri *natron* adıyla bilinen sodyum nitrat ya da güherçilenin de hammaddesi. Bundan dolayı, bulmaca meraklılarının iyi bildiği gibi, sodyumun kimyada kullanılan simgesi So değil Na.

Sıfır - Şifre

Arapça *Ṣifr* : boşluk, sıfır.

Matematikte **sıfır** kavramını Araplar keşfetmiş. Bu buluşun önemi rakamlara yeni bir rakam katmaktan ibaret değil. Bugün kullandığımız basamaklı sayı sisteminin kilit taşı sıfır. Düşünün ki eski sayı sistemlerinde on sayısı hep ilk dokuz rakamdan sonraki bir rakam olarak algılanmış; on sayısı için ayrı bir işaret, aynı şekilde yüz ve bin sayıları için ayrı birer işaret – örneğin Latin sisteminde X, C, M – kullanmak gerekmiş. Bu yüzden üç-beş binden büyük olan sayıları ifade ederken çözümü güç karışıklıklar ortaya çıkmış. Arap sisteminde devrimci olan fikir, on sayısının, kendisini izleyen dizinin "sıfırıncı" basamağı olarak kavranması. 10 ifadesi bu anlama geliyor. 100 ve 1000 de öyle. Sıfırsız yazılmaları mümkün değil.

Batılılardan sıfırlı sistemi ilk benimseyenler İtalyanlar olmuş. 12. yüzyıldan itibaren İtalya'da *zifro* veya *zefiro* hem sıfır, hem de sıfırlı sisteme dayanan yeni rakamlar anlamında kullanılmış. Daha sonra yeni sistem yaygınlaşınca, "sıfır" ile "rakam" kavramlarını birbirinden ayırdetmek gerekmiş. Mesela Fransızca *zéro* sıfır, *chiffre* rakam anlamını yüklenmiş. Oysa iki sözcük de ayrı İtalyan lehçeleri yoluyla Arapça *Ṣifr*'dan geliyor.

(İzah edelim. Kelime başındaki z sesi galiba 13. yüzyıl dolayında Floransa İtalyancasında 'ts' diye telaffuz edilmeye başlamış, ama Venedik lehçesinde aynen Zonguldağın z'si gibi kalmış. Zero Venedikçeden diğer Avrupa dillerine geçen bir kelime. Öte yandan İtalyanca 'ts' Fransızcada varolmayan bir ses olduğundan bu dile Çanakkalenin ç'si gibi aktarılmış. Fransızlar da bu sefer 16. yüzyıl dolayında tüm ç'leri Şanlıurfanın ş'si gibi söylemeye başlamışlar. Bu yüzden chiffre yazılıyor ama 'şifr' okunuyor.)

Zéro'yu herkes biliyor, ama *chiffre* Türkçeye çok özel bir anlamda alınmış. Fransızca *chiffrer*, yani "rakamlandırmak" ya da "rakamlaştırmak" özellikle bir yazıyı yabancı kişiler anlamasın diye bazı rakamsal işlemlerden geçirmek anlamında kullanılıyor. *Chiffré* de bu anlamda "rakamlaştırılmış" demek.

Buyurun size **şifre** edilmiş bir yazı. Yirmi saniyede **deşifre** etmeniz gerekiyor.

2 25 16 25 28 1 29 1 16 24 17 22 25 16
17 14 25 28 1 16 11 14 25 24 15 25 28 17 21

Sınır - Aforoz

Eski Yunanca *(h)óros* : uç.

Sınır bildiğimiz sınır. **Aforoz** da bir tür "sınırdışı etme". Birincisinin Yunancası *synoría;* "beraber, bitişik" anlamına gelen *syn*- önekiyle yapılmış bir bileşik isim, aslında sınır bölgesi ya da serhat, 'uç beyi'ndeki gibi "uç" anlamına geliyor. İkinci sözcüğün Yunancası *áphoros;* "-den, dışarı" anlamına gelen apo- önekini taşıyor. Esas kelime Eski Yunancada zayıf bir h ile söylenen *(h)óros*, yani sınır. *Apo*- önekinin p'sinin f'ye dönüşmesine yolaçan şey o baştaki h sesi.

Aynı kökten gelen bir sözcük olan *(h)orízōn* ufuk demek: yani görüş sahasının limiti. Bu sözcük anlamını aynen koruyarak Batı dillerine alınmış. İngilizcesi ve Fransızcası *horizon* olmuş. Bundan türetilen **horizontal** sözcüğü Türkçede de çok sık olmamakla birlikte kullanılıyor. Eskiden ufkî denirdi. Şimdi Atatürk'ün bizzat yarattığı bir kelime olan 'yatay'ı tercih ediyoruz.

Sperm - Sprey

Hintavrupa Anadili **sper*- : saçmak, özellikle tohum saçmak.

Bu kolay. İngilizce *to spray* püskürtmek, saçmak, özellikle ağzını büzüp ‘prfff’ diye bir şey püskürtmek. Oradan isim hali *spray*, saç **spreyi** filan gibi her çeşit püskürtünün adı olmuş. **Sperm** de esasen “saçıntı” ya da “saçınım” demek. Bu seferki Eski Yunanca, “saçmak” anlamına gelen *speírō* fiilinden basit bir fiil adı, *spérma*. Aynı fiil kökünden *spóros* tohum, *sporás* da tohum gibi bir şeyleri avucuyla saçma eylemi oluyor. **Spor**lu mantarlar diye bir garabeti lise ders kitaplarından hayal meyal hatırlıyorum. “Bir uçtan bir uca, her tarafa” gibi bir anlam taşıyan dia- önekiyle **diyaspora** da şimdiki dilde bir halkın ufak zerreler gibi bütün dünyaya saçılması anlamında kullanılıyor. Mesela bütün dünyada döner kebap işiyle uğraşan bir Türk diyasporası oluştu, kimse henüz tam farkında değil.

Buna benzer bir anlamlar kümesiyle (kümes değil küme, pardon) Arapçada da karşılaşıyoruz. Dhis iz a buk’taki dh sesiyle *dharra(t)* tohum demek. Bizde ***zerre*** diye geçiyor. Aynı kökten ***zürriyet***, bir kişinin saçtığı tohumdan türeyen insanların toplu adı. Arapça yazımı farklı olmakla birlikte sanırım aynı Sami ana kökünden gelen *zirāˁa(t)* (***ziraat***) toprağa tohum saçma eyleminin adı. Bu işlemin yapıldığı yer de haliyle “tarım yapılan yer” anlamında *mazraˁa* oluyor, yani çağdaş yazımıyla ***mezra***.

Bizdeki ***tarım*** da ***darmadağın***‘daki *darmak* (saçmak) eylemiyle akraba tabii. Ama bir entry altında bu kadar konu yeter artık herhalde.

Tadilat - Adliye

Arapça kök *ʿDL* : dengeli olma, hak gözetme.

Arapça *ʿadl* (**adl**) ve *ʿadāla(t)* (**adalet**) tastamam aynı anlama gelen iki masdar, yani eylem adı. İkisinde de dengeleme ve hak gözetme kavramı var. Bu özellikleri kişiliğinde toplayan bilge kişiye *ʿādil* (**adil**) deniyor. *Taʿdīl* (**tadil**) bozulmuş bir şeyi düzeltmenin ya da bir dengesizliği dengelemenin Arapçası; çoğulu *taʿdīlāt* (**tadilat**). Birbiriyle karşılıklı denge veya eşdeğerlik içinde olan iki şey *muʿādil* (**muadil**) sayılıyorlar. Genel olarak denge gözetir olma alışkanlığının adı ise *iʿtidāl* (**itidal**), yani Frankçesiyle moderasyon. İtidal sahibi olan kişi ve nesnelere Frenkler modere, Araplar *muʿtedil* (**mutedil**) diyorlar. Deniz mutedil dalgalı demek, işin tadını kaçırmıyor demek.

Arzu ederseniz *taʿaddul, mustaʿdal, muʿdil, maʿdūl, aʿdal*, hatta *ʿudayl* da var, ama Türkçede kullanılan sözcükler değiller. Arapçada kullanılıp kullanılmadıklarını da bilmiyorum. Ama anlamlarını söyleyebilirim.

Arapçada bizim bildiğimiz anlamda kelime ekleri de var, ama bunlar çok fazla kullanılmıyor. Hepimizin bildiği ya da bildiğini zannettiği *-iyya(t)* eki bunlardan biri. Bu ekle yapılan ve halen kullandığımız kelimelerin birçoğu Arapça değil psödo-Arapça, yani Osmanlıca uydurmasyon. Hürriyet, cumhuriyet, milliyet, hakkaniyet, cemiyet, emniyet, bevliye, intaniye, bakkaliye böyle.

Adliye de öyle. Türk usulü “adalet müessesesi” demek.

Tapu - Ütopya

Eski Yunanca tópos : yer.

Eski Türkçede "kulluk etmek" alamına gelen *tapmak*, "kaybolan bir şeyi bulmak" anlamına gelen bir başka *tapmak*, razı olmak anlamında *taplamak*, karşılıklı vekâlet vermek anlamında *tapşırmak*, ve ayrıca "hizmet" anlamına gelen *tapığ* sözcükleri varmış. Ama **tapu** bunların hiç biriyle alakalı değil: su katılmamış Bizans mirası.[9] Ortaçağ Yunancasında "toprak parçası, arazı, gayrımenkul mülk" anlamına gelen *tópion'*dan alınmış. Osmanlı kullanımına nasıl girmiş, ayrıntısından emin değilim. Ama Cumhuriyetin ilanından seksen küsur yıl sonra hala mahkeme konusu olan Osmanlı tapuları gibi, bir zamanlar Bizans tapularının da kuşaklar boyu nasıl başa bela olduklarını tahmin etmek güç olmasa gerek. Haydi diyelim ki Osmanlı fethettiği her yeri tutup tımara çevirdi. Peki köylü Niko ile köylü Yorgo'nun arazi ihtilafı nasıl çözüldü?

*Tópion'*un kökü *tópos:* en genel anlamıyla "yer" demek. Yunancadan Batı dillerine giren **topografi** ya da **topografya**, doğal olarak, yerin yüzey şekillerini betimleme anlamına geliyor. **Topoloji** bunun matematiksel bir şeysi, **toponimi** ise şehir, kasaba, dağ, dere, tepe gibi yer isimlerinin genel adı. Etimolojik sözlüğümü hayırlısıyla bitirirsem, ileride belki bir toponimi sözlüğü yazmayı düşünüyorum.

Kimyada elementler tablosunda aynı kutuyu paylaşan iki elemente "aynı yer" anlamında **izotop** deniyor. **Ütopya** ise eski Yunanca *oú tópos*, yani "yer değil" ya da "hiçbir yer" deyiminden bir türev. 1519'da Londra Kulesinde idam edilmeyi beklerken *Utopia* adlı muhteşem eseri yazan Sir Thomas More'un hayalindeki ideal ülkenin adı. Yokistan diye çevirilebilir belki.

Tabela - Taverna

Latince *tabula* : masa.

Masada oturarak yemek yeme adetini de Romalılar çıkarmışlar. Eski Yunanlılar yer sofrasında yemek yermiş. Asya ve Orta Doğu kültürlerinde de sandalye, masa gibi şeyler yok. Bizde masada yeme usulünü ilk 19. yüzyılda İstanbul seçkinleri benimsemişler. Kırsal kesimde hala yaygın alışkanlık değil.

Tabula yemek masasının Latincesi. Kelimenin yan anlamlarına baktığınız zaman akla bir tür taşınabilir tezgâh, ya da üzerinde iş yapılan herhangi bir düz satıh gibi bir şey geliyor. **Tabla, tabliye, tablet, tabela** ve **tablo** bu temel kavramın çeşitli uygulamaları. (İngilizce çok kullanışlı bir kelime olan *board* galiba bu anlamların hepsini içeren bir başka sözcük.) Yunanca *tavlí* ise, tıpkı İngilizce *game board* gibi, oyun tablası anlamını kazanmış. Satranç ve dama tahtası için kullanılması da caiz, ama özellikle bizim **tavla** diye bildiğimiz oyunu ifade ediyor. Latince b, her zamanki gibi modern Yunancada v olmuş.

Yalnız masayı değil, masaları ve sandalyeleri olan cinsten halka açık lokantayı da Romalılar icat etmişler. Tarihi filmlerin vazgeçilmez dekoru olan yemekli ve içkili hanların Latince adı *taberna* veya *tabernae*. (Tabula'nın *-ula*'sı gibi buradaki *-erna*'nın işlevi de meçhul; belki Latin-öncesi bir Akdeniz dilinin kalıntısı.) Yunanistan'da *tavérna*, fazla bir iddiası olmayan herhangi bir lokanta anlamında kullanılıyor. Bizde ise **taverna**, Yunan tarzına özenen içkili lokanta demek.

Tela - Tuvalet

Latince *tela* : seyrek dokunmuş kumaş.

Doğal ihtiyaçları giderme işleminin ve bu işlemin yapıldığı mekânların adını açıkça söylemek nedense insanlara hep zor gelmiş. Bu iş için en dolaylı deyimler, en tuhaf anlam kaydırmaları tercih edilmiş. Amerikaya ilk gittiğimde *restroom* (“istirahat odası”) deyimine takıldığımı hatırlıyorum. Oysa Türkçe ***ayakyolu*** daha az şaşırtıcı değil. ***Abdesthane*** Farsça “el yıkama yeri” anlamına geliyor. Arapça *kenīf* (***kenef***) “kulübe, sığınak”; *χelā* (***hela***) ise “boş yer, tenhalık” demek – bundan, Arapların boş buldukları yere şey yaptıkları sonucu çıkar mı, bilmem (aynı XLY kökünden “boşaltma” anlamında ***tahliye*** sözcüğünü kullanıyoruz). ***Yüz numara*** Fransızcadan alınmış saçma sapan bir kelime oyunu. Eskiden otellerde kat tuvaletine “numarasız oda” anlamında *sans numéro* denirmiş. *Cent numéro* yani “yüz numara” bunun sesdeşi: her ikisi de ‘san nümero’ okunuyor.

Tuvalet sözcüğünün de aslı “çul çaput”. 17. yüzyılda zamanın modası uyarınca giyilmesi saatler süren inanılmaz karmaşıklıkta kadın giysilerine Fransızlar alay yollu *toilette* adını vermişler. Daha sonra kadınların süslenip püslenme işlemlerini anlatmak için *faire la toilette*, giyinip süslendikleri yer için de “çul çaput odası” anlamında *cabine de toilette* deyimi kullanılmış. 19. yüzyılda tren istasyonlarındaki umumi helalar için de aynı terbiyeli deyim uygun görülmüş. İnsanlar bir yandan makyaj tazeleyip giysilerini düzeltirken bir yandan da başka işlerini görmüşler. Sözcüğü yazı dilinde ilk kullanan kişilerden biri 1842’de meşhur romancı Balzac.

Latince *tela* çuval bezi ya da kanaviçe gibi seyrek dokunmuş kumaş anlamına geliyor. Sözcüğün en eski şekli muhtemelen **teks-lā* ve **tekstil** sözcüğüyle akraba. İtalyancaya aynen aktarılmış, oradan da hiç değişmeden **tela** olarak Türkçeye gelmiş. Aynı sözcüğün Fransızcası ise, kelimelerin Fransızcada u sesine kayması kuralı uyarınca *toile* (okunuşu ‘tual’) halini almış. Yağlıboya resim yapmak için kullanılan kaba dokulu keten kumaş için bu sözcük kullanılıyor; Türkçede daha çok **tuval** olarak yazılıyor. *Toilette* bu sözcüğün -*ette* ekiyle küçültülmüş hali. Esas anlamı “çulcuk”.

Terör - Tırsmak

Hintavrupa anadili **tres-* : korkmak.

Terrere Latince “korkmak, korkudan titremek” demek. (En eski hali *tersere* iken, erken Latincenin en tipik ses dönüşümü olan *s* > *r* kuralı uyarınca biçim değiştirmiş.) Farsça *tersīden* ile onun eşdeğeri olan Kürtçe *tırsin* de aynı anlama geliyor. Birincisinden “korku, dehşet” anlamına gelen **terör** (Fr *terreur*) ve “dehşet saçan, tedhişçi” anlamında **terorist** (Fr *terroriste*) kelimelerini almışız. Kürtçe sözcük ise, galiba 1960 veya 70’lerde argomuza giren **tırsmak** deyiminin kaynağı.

Terorist yerine tırsıtan desek nasıl olur acaba?

Traktör - Tren

Latince *trahere* : çekmek.

Mişli geçmişi *tractus* olan Latince *trahere* fiilinden şaşılacak kadar çok sayıda türev almışız. Örneğin **traktör** (Fransızca *tracteur*'den "çekici"), ya da **traksiyon** (Fransızca *traction*'dan "çekiş"). İkincisi fizik tedavide omurga ezilmelerini düzeltmekte kullanılan bir çekiş cihazının adı. **Atraksiyon** (*ad*- önekiyle *attraction*) cazibenin Frenkçesi. Aslında "beri çekim" anlamında bir eylem adıyken Fransız sahne argosunda "müşteri çekme potansiyeli olan gösteri" anlamını kazanmış.

Abs- önekiyle *abstractus* bir bütünden çekilip çıkarılan şey demek iken Ortaçağda bir kitabın "özeti", bir kavramın "özü", bir konunun "püf noktası" gibi anlamlar kazanmış. Fransızca *abstrait* biçiminden **abstre** sözcüğü Türkçede iki ayrı anlamda kullanılıyor: Biri özet ('kitabın abstresi'), öbürü soyut ('abstre sanat'). *Ex*- önekiyle *extractus*'tan yine Fransızca yoluyla gelen **ekstre**'nin de iki anlamı var: birincisi bir bitkiden damıtma yoluyla "çekilen" özsuyu, ikincisi bankacılıkta bir hesaptan "çekilen" özet. Frenkçe *contraction* (vücutta kasılma), *retraction* (geri çekme), *subtraction* (aritmetikte çıkarma işlemi), *detraction* (yolundan alıkoyma), *protraction* (çekip uzatma) biçimleri Türkçe'ye gelmemişler; gelmişlerse de tutunamamışlar.

Trahere'nin harbi Fransızcası olan *tirer* fiilinden **tiraj** (*tirage*, matbaadan bir defada çekilen baskı adedi), **tirad** (*tirade*, tiyatroda "nutuk çekme") ve **tirbuşon** (*tire-bouchon*, "tıpa-çeker") sözcüklerini almışız.

Ortaçağ halk Latincesinde ayrıca "çekerek götürme, sürükleme" anlamında **tragulare* ve **traginare* biçimlerinin ortaya çıktığı anlaşılıyor. Bunlardan birincisi İngiliz diline *to trail* ve *to trawl* fiillerini vermiş. **Treyler** (*trailer*, çekici) ve **trol** (*trawl*, sürükleme ağı) oradan geliyor. Traginare'den *train* ise esasında sürüklenerek çekilen herhangi bir şeyin, mesela gelinlik kuyruğunun ya da nehir nakliyatında bir römorkörün çektiği zincirleme teknelerin adı iken, 1830'lardan itibaren buharlı bir lokomotifin çektiği katar için kullanılmış. Türkiye'de ilk **tren** yolunu birtakım İngilizler 1850'lerde İzmir-Turgutlu arasına inşa etmişler.

Travesti - Vestiyer

Latince *vestis* : giysi.

Vestiyer (*vestiaire*) giysi bırakılan yerin Fransızcası. Latince giysi anlamına gelen *vestis*'ten türeyen bu sözcük Fransızcada normal olarak **vêtiaire* olması gerekirken neden s'sini korumuş? Doğrusu bilmiyorum.

"Aşma, öbür tarafa geçme" ima eden trans- önekiyle **transvestitus* da "giysi değiştirmiş kimse" anlamına geliyor. 17. yüzyılda opera ve tiyatroda kadın rolü oynayan erkek oyunculara İtalyanca *travestito* denirmiş. Oradan *travesti* şeklinde Fransızcaya, sonra da değişmeden Türkçeye alınmış. Özet: **travesti** olmak için tıbbi müdahaleye gerek yok, giysi değiştirmek yeterli. (İngilizcede *transvestite* de kullanılıyor ama aynı şeyin tercümesi olan *cross-dresser* – çapraz kılıklı – deyimi daha yaygın.)

Ulus - Ülke

Eski Türkçe *ülemek* : bölmek, paylaştırmak.

Üleşmek hala var, ama Bilge Han zamanında kullanılan *ülemek* fiili artık yalın haliyle pek geçmiyor. Padişah ölünce memleketi oğulları arasında pay etme adeti de ortadan kalktı. Oysa eskiden, belki vatanın bölünmez bütünlüğü ilkesi daha henüz bilinmediği için, Bilge Handa Parkinson'un ilk belirtileri ortaya çıkar çıkmaz oğullarını toplar, sağ kol İl Tutmış, sol kol Tengri Bermiş hesabıyla ülkesini ülüş ülüş ülermiş. Eski Asya Türkçesinde "şehir, ülke" anlamına gelen *uluş* ile ülüş aynı sözcük mü? Kesin bir şey söylemek mümkün değil ama olasılık kuvvetli.

Türklerin komşusu ve uzun süre bağımlısı olan Moğollarda da aynı bölüşme adeti var. Ancak Moğolların ş sesleriyle araları hoş olmadığından, *ülüş* veya *uluş* yerine *ulus* demişler. Cengiz Han öldüğünde devletini oğulları Çağadey, Ögedey, Toluy ve Çocı arasında dört **ulus**'a bölmüşler. Daha sonra Toluy'un oğlu Hülegü'nün ulusuna düşen Anadolu Türkleri, aslı Türkçe olan bu kelimeyi Moğollardan öğrenmişler. Türkiye'de ulus yüzyıllarca "aşiretler konfederasyonu" gibi bir anlamda kullanılmış. Cumhuriyetten sonra Arapça *millet* sözcüğünün Türkçe karşılığı olduğuna karar verilmiş.

Moğolcadan aldığımız *ölke* (**ülke**) sözcüğü de besbelli bunlarla bağlantılı, ama o konuda kaynak bulamadım.

Ufak - Uşak

Eski Türkçe *uvmak* : ufalamak.

11. yüzyılda Türkçe sözlük yazan Kaşgarlı Mahmut, *uvmak* fiilini "ufalamak" diye tanımlamış; örnek olarak 'ol etmek (ekmek) uvdı' cümlesini vermiş. *Uvşamak* da anlaşılan aynı şey demek. *Uvunmak* fiiline verilen örnekler ise 'ol öziŋe etmek uvundı' (o kendine ekmek ufaladı) ve 'ol eligin uvundı' (o, kendine yapılan bir fenalık ya da acı bir haber veya bir ağrı yüzünden elini ovuşturdu). Bundan da anlıyoruz ki günümüz Türkçesi'nde birbiriyle bağını kolay algılayamadığımız iki fiil, **ovmak/ovuşturmak** ve **ufalamak**, aslında aynı yerden geliyorlar.

Uvulmuş olan bir şeye **uvak*, uvşanmış olan bir şeye de *uvşak* denileceği belli. Birinci sözcük ne yazık ki Kaşgarlı'da yok; ancak 13. yüzyıldan itibaren **ufak** biçiminde bol bol karşımıza çıkıyor. *Uvşak* 9. veya 10. yüzyıla ait Uygurca metinlerde geçiyor. Kaşgarlı'da ise aynı sözcük **uşak** şeklinde boy gösteriyor. Böylece eski Türkçede her şeyin küçüğüne uşak denildiğini, örneğin küçük çocuklara *uşak oğlan*, küçük tahta parçalarına ise *uşak otuŋ* dendiğini öğreniyoruz. Günümüzde gerek Karadeniz gerek Rumeli ağızlarında uşak, küçük çocuk anlamında kullanılıyor. Tıpkı esas anlamı "oğlan çocuğu" olan Fransızca *garçon* gibi, "yardımcı çocuk, çırak" anlamından hareketle İstanbul Türkçesinde "hizmetkâr" anlamını kazanmış.

Yukarıda iki kez kullandığım ŋ harfi günümüz standart Türkçesinden düşmüş olan bir sesi gösteriyor. Eski Türkçede n'den ayrı bağımsız bir ses. Nasıl söylendiğini duymak için Nevşehirli veya Yozgatlı biriŋi bulup 'yeni yılıŋız kutlu olsun' dedirtmeniz lazım.

Vajina - Vanilya

Latince *vagina* : kılıç kını.

Latince kın anlamına gelen *vagina* kelimesinin akla (daha doğrusu erkeklerin aklına) çeşitli fikirler getirmesi herhalde kaçınılmaz bir şey. Ancak bildiğim kadarıyla bu sözcük “vulvayı uterus ile birleştiren kanal” anlamında bir anatomi terimi olarak 17. yüzyıldan önce kullanılmamış. Türkçeye yanılmıyorsam 1980’lerden sonra girdi. Üstelik henüz **vajina** yazılışı kesinleşmiş değil. İngilizceden çok Fransızcaya yatkın olanlar **vajen**’i tercih ediyorlar.
Kının İspanyolcası *vaina* – çünkü İspanyollar genel kural olarak iki sesli arasına gelen ötümlü ünsüzleri (g, b, d filan) yutuyorlar. 16. yüzyıl başında Meksika’yı fetheden Hernan Cortès’in adamları, ilk kez bu ülkede gördükleri, güzel kokulu, yassı uzun tüp şeklindeki meyveyi – herhalde akılları fikirleri savaş ve silah olduğundan – minyatür bir kılıç kınına benzetmişler. “Minyatür kın” anlamında *vainilla* adını vermişler. Avrupa’ya yaymışlar. Bu egzotik ürün bize İtalyan tüccarlar aracılığıyla ulaşmış olmalı ki Türkçesi (İspanyolcadan) *vayniya* veya (Fransızcadan) *vaniy* veya (İngilizceden) *vanila* değil **vanilya** olmuş. Son zamanlarda kolan yağı familyasından ‘vanil yağı’ da sık sık duyulur oldu.

Yakmak - Yarın

Eski Türkçe **yamak* : yakmak.

Yakmak, yalmak, yanmak ve yarımak Eski Türkçede ateş ve ışıkla ilgili olup *ya*- ile başlayan dört fiil. **Yanmak** ve **yakmak** malum. “Işımak” anlamına gelen *yarımak*’tan **yarın** yadigâr kalmış. Bu sözcüğün esas anlamı tan ağarması, ya da sabah. *Yalmak* ise günümüz Türkçesine **yalım** ve **yalaz** gibi türevler bırakmış. Eskiden kullanılan *yalap* sözcüğünün Farsçaya geçip oradan **alev** şeklinde geri gelmiş olması da mümkün görünüyor. **Yaldız** ve **yıldırım** ise yalmanın türevi olan *yaldrımak*’tan. Dil Devrimi yıllarında elektriğin “öz” Türkçe karşılığı olarak bu fiilden bir **yaltırık** türetilmişti. Nedense tutmadı. Ancak o devrin ileri gelenlerinden olan bir ailenin soyadı olarak kaldı.

Dört fiili altalta koyduğumuzda, hepsinde ortak olan **yamak* kökünü kolayca görebiliyoruz. Sesli harfle biten başka tek heceli fiiller gibi bu fiil de Türkçenin yazılı hale gelmesinden önceki bir devirde kullanımdan kalkmış; dolayısıyla yazılı örneği elimizde yok. Ama belli ki yanmak’taki -n, sanmak, konmak, dövünmek ve kaşınmaktaki gibi bir refleksif eki: “kendi kendine yamak” ya da “yaınmak” anlamını veriyor. Yakmanın -k’sinde burmak/burkmak, kırmak/kırkmak ikililerindeki gibi bir pekiştirme anlamı var. Yarımanın -rı’sı geçişli fiil yapan bir transitif eki. Yalmaktaki -l ise edilgen anlamı veren -l değil, kovalamak, şaşalamak, itelemek örneklerinde gördüğümüz -ele- eki: bir işi süreğen ama kararsız bir şekilde yapmayı ifade eden nefis, ama ne yazık ki unutulmaya yüz tutmuş bir ek. Yalmak da öyleyse “cayır cayır yanma”nın aksine, “epil epil yanmak” ya da “pır pır ederek yanmak” gibi bir şey ifade ediyor.

Vida gibi şeylerin başına gelen **yalama** olma durumu ayrı bir problem. Belki 16. yüzyıldan örnekleri olan “güneşten ya da hastalıktan dudakta beliren yara, yanık” anlamındaki yalama’nın devamı. Belki de ***yalan, yaman, yavuz, yazık*** gibi bazı kötülük belirten sözcüklerde bulunan ayrı bir **ya*- kökünden. Ama her halükârda dilini çıkarıp yalamakla ilgisi yok.

Yar - Yarak

Farsça *yār* : kol, dost, yardımcı.

Yaruk veya **yarak** olarak yazılan sözcük, yüzyıllar boyunca Türkçe silah ve zırh anlamına gelen esas sözcük olmuş. Eski metinlerde 'yaraklanmak, yarak kuşanmak, yarak yasak takınmak, yarak yimek (giymek)' gibi deyimler sık sık karşımıza çıkıyor. Hatta 1429 tarihli Enfes-ül Cevahir'de şöyle bir cümleye rastlıyoruz: 'Resul aleyhisselam çeri yarağıŋ yidi, ashab dahi yaraklandı' (Hz Muhammed asker zırhını giydi; yoldaşları da silahlandı). 18. yüzyıl başında bu sözcüğün aniden ortadan kalkması, herhalde farklı bir anlamın bu tarihten itibaren yaygınlık kazanmasına bağlanabilir. Daha doğrusu şöyle diyelim: eğer 1429'da kelimenin başka bir anlamı olsaydı Enfes-ül Cevahir yazarı o yazdığı cümleyi kolay kolay yazamazdı.

Yeni anlam doğal bir mecazi kullanımdan türemiş olabilir tabii. Ama bana sanki Farsçanın da bir etkisi varmış gibi geliyor. Farsça kol (özellikle havan kolu) anlamına gelen *yār* sözcüğünün küçültülmüş hali olan *yārak* "kolcuk" demek: Farsça sözlüklerde özel bir anlamına rastlanmıyor, ama bazı anlamlara sözlüklerde rastlanmaması herhalde doğal. Türkçeye nasıl gelmiş? Belki de 17. yüzyılın bitmez tükenmez İran harplerinde asker arasında espri olarak yayılmış ('silahı yidin mi hemşo, kah kah kah!').

Farsça *yār* sözünün öteki (ve daha yaygın) anlamı "dost, yardımcı". İki anlam aynı kökten mi geliyorlar, ondan da emin değilim. Eski metinlerde, örneğin Firdevsi'nin 11. yüzyılda kaleme aldığı Şehname'de bu sözcüğe sadece bir kahramanın emrindeki silahlı yiğitler anlamında rastlanıyor. Farsçadan alınan **yaver** ve Farsçadan türetilmiş olan Türkçe **yardakçı** sözcüklerinde aynı anlam var. **Yarenlik etmek** deyiminde de aynı erkek-erkeğe yardımlaşma havasını sezmek mümkün. Bu maço aleme kadınlar ne zaman sızmış? 13. yüzyılda yazan Sa'di ile 14. yüzyılda yazan Hafız *yār* deyince kimi anlıyorlarmış? Ne yazık ki elimin altında bu sorulara cevap veren kaynak yok. Türkçede ise öteden beri **yar** sözcüğü daha çok silahsız (ve başka şeysiz) dostlar için kullanılıyor.

***

İyice cıvımadan şu kitabı bitirsek iyi olacak, ne dersiniz?

Meraklısı için Notlar

Kuşbakışı bir değerlendirme yapmadan kitabı noktalamak doğru olmayacak. Önceki sayfalarda akla gelmiş olabilecek sorulardan birkaçına bu bölümde kısaca değinmeye çalışacağım.

Sayısal

Türkçede halen *genel kullanımda* olduğunu tahmin ettiğim 25 ila 30,000 dolayında kelime bulunuyor. Genel kullanım deyimini isterseniz şöyle açayım: “kültürlü bir insanın, teknik olmayan bir konuda kamuoyuna hitap ederken açıklama gereği duymadan kullanacağı kelimeler.” Bu tanıma eski ve unutulmuş kelimeler (*sebükmağz, iltisaki, mükâvaha*), genel kullanıma girmemiş alıntılar (*front-desk süpervizörü*), teknik terimler (*beta-laktamaz inhibitörü*), yerel tabirler (*ıladanaz, imbir, endeme*) ve cins adı olarak kullanılan özel adların çoğu (*Vaşington portakalı, Diyarbakır karpuzu*) dahil değil.

Bu sınırlamalara rağmen kelime hazinemizin boyutlarını belirlemek çok kolay değil. Çünkü bu kez karşımıza türevler sorunu çıkıyor. Örnek: *sormak* bir kelime. *Soru* ve *sorun* da öyle. Ya *sorgulamak?* O da ayrı bir kelime olsun diyelim. *Sordurmak? Sordurtmak? Soruşturulmak? Sorunsuz?* Ya *sorunsuzca* ve *sorunsuzluk?* Çizgiyi bir yerde çizmek gerekiyor, ve tutarlı bir çizgi bulmak sanıldığından daha zor bir iş. Bu yüzden yukarıdakine ek olarak ikinci bir kriter daha önerip, “Türkçede yaygın olarak kullanılan eklerle yapılan kurallı türevleri” sayım dışı bırakacağım. Bu ölçüte göre *sorun* ve *sorgulamak* bağımsız birer kelime sayılabilir. Çünkü *sormak* fiilini bilen birisinin, bu sözcüklerin anlamını salt biçimsel analizle tahmin etmesine bence imkân yok. Buna karşılık *sordurmak* ve *sorunsuzluk* bağımsız kelimeler değiller, çünkü -dur, -suz, -luk ekleri burada tamamen kurallı olarak kullanılmışlar.

‘Genel kullanım’ ve ‘bağımsızlık’ kriterlerine uyan Türkçe kelime sayısı, benim sayabildiğim kadarıyla 13,000’i buluyor. İşte bu sayının,

1200 kadarı Eski Türkçeden, yani 1071 yılından önce Orta Asya'da kullanılan Türkçeden alıntı,

300 kadarı Eski Türkçe köklerden Türkiye'de türetilmiş;[10]

3300 kadarı Arapçadan

3200 kadarı Fransızca ve Latinceden

1000 kadarı Farsçadan

500 kadarı İngilizceden

400 kadarı İtalyancadan

300 kadarı Yunancadan

250 kadarı başka dillerden alınmış.

Ayrıca Dil Devriminden sonra yaratılmış olan "öz Türkçe" kelimelerin 600 kadarı halen kullanımda. Bunlar dışında 250 dolayında onomatope (*zırt, bırt, çat, şapır*...) ve 250 dolayında kökeni bilinmeyen sözcük saymak mümkün.

Yerli Malı Yurdun Malı

Yani Türkçeyi "yabancı kelimelerden temizleme" çabasına girenlerin işi hiç kolay değil. Bir fikir vermek için, temizlenmesi gereken deyimlerden küçük bir demet sunayım.

Gazete bayii (İtalyanca Arapça), *limited şirket* (İngilizce Arapça), *betonarme bina* (Fransızca Arapça), *tahta kurusu* (Farsça Yunanca), *yasal haklar* (Moğolca Arapça), *tepsi böreği* (Çince Farsça), *davul zurna* (Arapça Farsça), *haydut herif* (Macarca Arapça), *salaş lokanta* (Macarca İtalyanca), *çölde çay* (Moğolca Çince), *motorize tümen* (Fransızca Toharca), *domates peynir* (Aztekçe Farsça), *şampiyon Fenerbahçe* (Fransızca Yunanca Farsça), *İstanbul Belediyesi Park ve Bahçeler Müdürlüğü* (Yunanca Arapça İngilizce

Arapça Farsça Arapça), *Osmaniye Valiliği Lüzumsuz Mesai Dairesi Amirliği* (altı kez Arapça).

Olaya farklı bir açıdan bakmak da bence mümkün. Böyle inanılmaz bir kültür sentezinin yeryüzünde başka örneği acaba var mıdır? Başka hangi dil 'Çin Seddinden Atlantiğe kadar' hemen her dilin izlerini taşır? Bir kavramın Fransızcasını, Yunancasını ve Arapçasını aynı rahatlıkla bir cümleye sığdırabilmek bir zenginlik değil midir?

Kozmopolitliğiyle övünen İngiliz dilinin kelime hazinesinin %25 kadarı eski Anglosaksoncadan, %60 kadarı Fransızca ve Latinceden geliyor. Fransızca kelimelerin %70'e yakın bölümü Latinceden devşirme. Doğrusunu söylemek gerekirse, az çok inceleme fırsatını bulduğum 25 kadar dil arasında Türkçenin rekoruna yaklaşan başka dil yok.

Zarzavat

Yabancı dillerden kelime alınmasının en belirgin nedeni, şüphesiz, adlandırılan şeyin yeni veya yabancı olması. Dolayısıyla alıcı dilde henüz adının olmaması.

Türkçede bildiğimiz en eski alıntılardan ikisi olan *bitimek* (yazmak) ve *bitik* (yazı) sözcükleri bu sınıfa giriyorlar. Göktürk kağanı Bilge Han yaklaşık 730 yıllarında Çin'den uzmanını çağırıp ilk Türk yazısını icat ettirmiş. Doğal olarak bu yeni icadın Türkçe bir adı bulunmadığından, isim de Çinceden alınmış. Çince *pi-ti* yazı kalemi anlamına geliyor. Yeni çağda *bitik/bitimek* az çok unutulmuş sözcükler iken, Dil Devriminden sonra *betik, betilemek, betimlemek* gibi türevlerle canlandırılır gibi oldular.

Uluslararası ticarete konu olan mallar ve teknolojik yenilikler yabancı adların en doğal adayları. *Troleybüs, televizyon, lazer, ciklet, usturlap, tüfek, kantar, kalem* böyle. Hemen akla gelmeyen bir başka ithalat alanı ise tarım konusu olan bitkiler. Yabani bitkilerin aksine, kültive bitkilerin hemen hepsi bir tarihte Türk toplumuna dışarıdan gelmişler. Hemen hepsinin adı yabancı.

En eskilerden *elma* ve *arpa* muhtemelen yabancı asıllı kelimeler, fakat nereden geldikleri tartışma konusu. *Alıç, armut, ayva, çavdar, çay, dut, havuç, hıyar, incir, karnabahar, karpuz, kayısı, kereviz, mercimek, nar, nohut, pamuk, patlıcan, pirinç, şalgam, şeftali, turp, turunç* Farsçadan alınmış. Çoğu Malazgirt savaşından çok önce, Türkler henüz Orta Asya'da at koştururken Türkçeleşmişler. Anadolu'da Rumlardan *bezelye, enginar, fasulye, ıspanak, kiraz, lahana, mantar, marul, maydanoz, muşmula, pırasa, roka,* Ermenilerden *pancar* ve belki *pazı*, Balkan Slavlarından *vişne* gelmiş. Araplar *afyon, bakla, bamya, limon, muz, safran* gibi birkaç egzotik ürünle Türk tarımına katkıda bulunmuşlar. 16. yüzyılda Amerika'dan İspanyollar aracılığıyla *domates* ve *patates,* Doğu Asya'dan Portekizliler vasıtasıyla *mandalina* ve *portakal* alınmış. Yakın yıllarda bunlara *ananas, avokado, brokoli, greypfrut, kivi, mango, nektarin, soya* ve daha neler eklendi.

Pencüse

Yabancı dillerden alıntının tek nedeni ürün ve teknoloji alışverişi değil tabii. Bazı kelimeler yabancı bir ulusa ait bir adet, davranış veya özelliği ifade ettikleri için benimsenmişler. Örneğin İngiliz *centilmeni*, Hint *racası*, Rum *palikaryası*, Sovyet *politbürosu,* Arabın *yalellisi*, Almanın *hanzosu* bu türden kelimeler.

Bazı meslek ve faaliyet dallarının özel terminolojileri de yabancı dillerden alıntılar üzerine inşa edilmiş. Teknik kavramları ifade etmek için günlük dilden ayrı bir terimler sistemi kurmanın en kolay ve kestirme yolu olarak topyekün ithalat yoluna gidilmiş. Çok gelişkin terminolojileri olan tıp, kimya, hukuk gibi bilim dalları bunun en tipik örneği. Mesela hukukta *şufa* hakkı*, irtifak, intifa, izalei şüyu, tebliğ* ve *tebellüğ, temyiz* ve *mürafaa, müzekkere* ve *müddetname* gibi sözcüklerin varolmasının gerekçesi (sadece) avukatlara iş sahası açmak değil: kavramların saflığını korumak. Çeşitli gerekçelerle bu kelimeler kullanımdan kaldırılsa, bir süre sonra yerlerini bir başka dilden teknik terimlerin alması, ya da Türkçeden türetilmiş bile olsa en az onlar kadar yabancı bir özel terminolojinin oluşması bence kaçınılmaz bir şey.

Spor dalları teknik terminolojinin bir başka örneği: mesela 'top dışarı gitti' ile 'top *auta* gitti', 'yumrukla yere serildi' ile *'nakavt* oldu' arasında

belirgin bir fark var. Öte yandan tavla gibi bir oyunun neden özel bir terminolojiye ihtiyaç gösterdiğini anlayabilmiş değilim. Neden beş-üç değil de *pencüse*? Demek ki o da bir ihtiyaç.

Klas

Türkçede asıl tartışma konusu olan alıntılar yukarıda saydığım üç kategoriye (ithal ürün, yabancı kültür simgeleri, teknik terminoloji) girenler değil. Bir de sınıf faktörü var.

Hemen her toplumda, belli dönemlerde, belli bir yabancı bir dili bilmek ve kullanmak sosyal bir statü simgesi olmuş. Örneğin İngiltere'de Fransızca ve Latince uzun süre bu işlevi yüklenmişler. Tamamen işlevsel Anglosakson kelimeleri varken, yanısıra daha şık, daha 'kültürlü' durduğu için Fransızca ve Latince sözcükler benimsenmiş. *Shit* yerine *excrement* demek kibarlığın gereği sayılmış. Şatonun çiftliğinde *cow, pig* ve *sheep* rahatça dolaşırken, kesilip sofraya geldiklerinde Fransız sosuyla terbiye edilip *beef, pork* ve *mutton* adını almışlar.

Türkiye'de 800 yıl boyunca Arapça ve Farsça, sonra 1830'lardan 1950'lere kadar 120 yıl Fransızca statü dilleri olmuşlar. Bu dilleri bilmek ve kullanmak, kültürlü sayılmanın vazgeçilmez koşulu yerine geçmiş. Bu dilleri bilmeyenler ve bildiğini kanıtlayamayanlar 'kıro' zümresine layık görülmüşler. Cumhuriyetin ilk yıllarında Arapça ve Farsça sözcükleri dilden ayıklama kararı verilince, sosyal ve sınıfsal alışkanlıklar emirle kolay değişmediğinden, yeni icat edilen "öz" Türkçe de avam kesiminin bilmediği bir seçkinler dili olmaya yüz tutmuş. Öz Türkçe macerası 1980'lerde çökünce bu kez İngilizce, Türkçenin sınıfsal referans dili olarak öne çıkmış bulunuyor.

Prestij dilinin ufacık bir dokundurması bazen iki sınıf, iki statü, iki dünya arasındaki farkı inanılmaz bir netlikle ifade etmeye yetiyor. Çarpıcı bir örnek: *eskici* ile *Eskidji* arasındaki fark. Birincisi ne kadar sefil, bitli ve alaturka ise ikincisi o kadar cool. Çünkü İngilizce değmiş.

Osmaniye valisinin İngilizce kelimeleri yasaklaması da bence ilk bakışta gözüktüğü kadar anlamsız bir davranış değil. Belki doğru olarak algılanan

bir sınıfsal tehdidin reaksiyonu: kaybedenlerin isyanı!

Şakak

Yukarıda söylenenlerden ne sonuç çıkıyor?

Mesela *şakak* sözcüğünün – Türk Dil Kurumu'nun saygıdeğer bir başkanı öyle zannetse de – **Moğolca**dan alınmış olamayacağı sonucu çıkıyor.

Şakak, nereden geldiği pek anlaşılamayan bir sözcük.[11] Öte yandan Moğolcada buna benzer bir kelime olduğunu Moğolca bilenler söylüyor. Bundan şakağın Moğolca olduğu sonucu çıkmıyor. Çünkü:

a) şakak Türklerin bilmediği veya sonradan öğrendiği bir nesne değil;

b) Moğollara özgü belirgin bir şakak türü yok;

c) teknik bir terim değil;

d) Moğolca Türkler için hiçbir devirde prestij dili olmadı.

Cengiz Han zamanında Anadolu dahil tüm Doğu alemine egemen olan Moğollardan *ulus, ülke, oymak, yasa, kurultay, karakol, cephane, ağa, şölen* gibi siyasi ve askeri örgütlenmeye ilişkin sözcükleri almış olmamız doğal. Moğol para biriminin *mangiz* ve *mangır* şeklinde Türkçeye girmesi de doğal. Ama şakak?

Sözde Komşuluk

Türkçedeki **Ermenice** alıntılar başlıca iki gruba giriyor. Birincisi, geçmişte özellikle Ermenilerin uzmanlık alanı olan yapı ustalığı, kuyumculuk, arıcılık gibi sanatlara ait terimler. *Kama, kârgir, murç,hızar, mertek, mıcır, petek* böyle. Aslı ince çekilmiş altın ve gümüş teli anlamına gelen *tel* de böyle. *Hanut, kepenk, örnek* gibi esnaflık ve dükkâncılıkla ilgili terimleri de bu gruba koyabiliriz. İkinci grup ise, yine bir tür teknik terminoloji sayabileceğimiz argo kelimeler. *Madik, moruk, godoş, angut, avanak, araklamak, zıbarmak, kaknem, pinti, bızdık, pezevenk* bu zümreden.

Anadolu yerel ağızlarında Ermenice alıntılar hatırı sayılır bir yer tutuyorlar. Buna karşılık standart edebi Türkçede Ermenicenin payı bir hayli düşük. Neden? Çünkü Ermenice, Türkler için bir statü dili niteliğini kazanmamış. Ve belki de – Asya içlerinden gelen Türklere denizcilik, balıkçılık, tarım ve devlet yönetimi gibi konularda yepyeni ufuklar sunan Rumların aksine – Ermenilerin sunduğu farklı bir yaşam tarzı ve farklı bir teknoloji olmamış. Bu unsurlar olmayınca, iki toplum isterse bin yıl yanyana yaşasınlar, kelime alışverişi olmuyor.

Bisküvi Denince Akla...

Hititçe – eski adıyla Eti dili – MÖ 2. binyılda Anadolu'nun egemen dili olmuş, MÖ 1. binyılın ortalarına dek Kuzey Suriye ile Hatay ve Maraş dolaylarında kullanılmaya devam etmiş. Hititçe ile akraba bir dil olan **Luvice** aynı dönemde Anadolu'nun batısında konuşulmuş. Bu dillerin ikisi de Türkçe ile alakası olmayan, Hintavrupa kökenli diller. İkisinden de günümüz Türkçesine geldiğine emin olduğumuz tek kelime yok.

Nedeni basit. a) Hititlerle Türkler karşılaşmamışlar, b) Türkçenin kelime aldığı diller arasında da – belki Ermenice hariç – Hititçe ile doğrudan teması olan yok. c) Luvicenin devamı olan eski Anadolu dillerinden Yunanca yoluyla Türkçeye bazı kelimelerin geçmiş olması teorik olarak mümkün, ama Türkçedeki 300 küsur Rumca alıntı arasında Luvice veya Hititçe kökenli olduğu gösterilebilen kelime yok. d) Suriye'nin eski dili olan Aramiceden Arapça veya Farsça yoluyla alınmış bazı Hititçe kelimeler olması daha muhtemel, ama eldeki Aramice araştırmaları yetersiz kaldığı için bu konuda da kesin bir şey söyleyemiyoruz.
Kıssadan hisse: alıntılar zincirini açıkça kuramadığımız hiçbir kelimenin etimolojisini bildiğimizi ileri süremeyiz.

Malkoçoğlu Meksikada

Aynı nedenle Meksika Azteklerinin dilinde *tépetl* sözcüğünün "tepe" anlamına gelmesi de bir şey ifade etmiyor. Tabii ki Aztekler, Bering boğazından geçip Amerika'yı fetheden Asya Türklerinin soyu olabilir. Bu mümkün. Ama eğer öyleyse, bunu sistemli bir dil analiziyle kanıtlamak

gerekiyor. Çok değil, 50 ila 100 ortak kelime bulunursa bence ortada kuvvetli bir tez var demektir. Ama bu yapılmadığı sürece, Meksika'yı Türklerin fethetmiş olma ihtimali, Meksika'yı Rumların fethetmiş olması ihtimalinden daha kuvvetli değil. Çünkü Aztek dilinde *teo* sözcüğü tıpkı Yunanca *théos* gibi "tanrı" anlamına geliyor.

Tabi Azteklerin atalarının Bering Boğazını geçip Türkleri fethetmiş olması ihtimali de ayrı.
(Antrparantez belirteyim, Azteklerin dili olan **Nahuatl** dili Meksika'da halen birkaç milyon kişinin konuştuğu yaşayan bir dil. Dilimize ***domates, çikolata, kakao*** ve ***avokado*** sözcüklerini vermiş. Asılları *tomatl, xocolatl, cacauatl* ve tabii *ahuacatl.)*

Korna, Torna

Bir dilden başkasına geçen kelimeler neden bozulur? Bellibaşlı üç nedenden burada sadece biri üzerinde duracağım.

Her dilin *fonetik repertuarı* farklı: yani bir dilde kullanılan seslerin bazıları diğer dilde bulunmuyor. Mesela çağdaş standart Türkçede ts, dz, th, dh, gh, χ, w sesleri yok[12]. Arapçada p, ç, j, o ve ince g yok, buna karşılık Türkçede hiç olmayan başka sesler var. İngilizcedeki yirmiyi aşkın farklı vokal (ör. *bun, ban, ben, bin, been, boon, bone, bane, bound, bind, barn, burn...*) arasında bizde olan seslilerden ı, ö ve ü yok. Türkçe c sesini bazı Almanlar ne kadar çabalasalar söyleyemiyorlar. Dolayısıyla bu seslerden birini içeren yabancı bir kelime alınırken önce alıcı dilin fonetik sistemine uydurulması, bazı seslerin eşdeğer seslere 'tercüme edilmesi' gerekiyor.

Bu işlemin her zaman belirli ve son derece katı kuralları var. Mesela İngilizce dh sesi Türkçede daima d oluyor ('Vat iz dis?') Oysa aynı ses Almancaya z olarak geçiyor ('Zis is a buk'). Daha da ilginci, Türk dili İngilizce dh'yi d'ye çevirdiği halde, ona çok yakın bir değeri olan Arapça dh'yi z yapmayı tercih ediyor. Arapça *dhekī, dhewq, dherre* ve *dhihn*, bu yüzden Türkçede ***zeki, zevk, zerre*** ve ***zihin*** olmuşlar.

Olmayan seslerin yanısıra, olmayan ses bileşimleri de var. Mesela kelime başında çift sessiz Türkçenin doğasına aykırı bir bileşim. Bu durum

geçmişte çoğu zaman başa eklenen bir sesliyle telafi edilmiş; böylece Fransızca *station* ***istasyon***, İtalyanca *scala* ***iskele***, Rumca *spínos* ***ispinoz*** olmuş. Sözcük başında r sesi de eskiden Türkçeye yabancı sayıldığından İtalyanca *roba* ***urba***, Farsça *rospī* ***orospu***, belki de Arapça *rubā'* ***araba*** haline gelmiş. (Rahmetli Aşık Veysel de *renk* yerine *irenk, rahmet* yerine *ırahmet* derdi.)

Yabancı dilin fonetik değerlerinin alıcı dilde nasıl algılandığı da ayrı bir konu. Mesela İtalyancada o harfiyle gösterilen ses, en azından 18. yüzyıla dek Türkler tarafından 'a' olarak algılanmış. İtalyanca *banco, numero, commando, caramello, giuoco, scarto, sigar(r)o, corno, torno* sözcükleri bu nedenle dilimizde ***banka, numara, kumanda, karamela, cuka, ıskarta, sigara, korna*** ve ***torna*** olarak boy gösteriyorlar. (Oysa aynı *corno* sözcüğü, 19. yüzyılda Fransızca üzerinden ikinci kez ithal edildiğinde o'sunu koruyup ***korno*** olarak Türkçeleşmiş.) Kelime başında bulunan Farsça d ise, kimbilir hangi nedenle, Türkçede genellikle 't' sesine dönüşüyor. *Desti, dāne, dūlbend, dürde, dārçīn* ve *desterre* bu yüzden ***testi, tane, tülbent, tortu, tarçın*** ve ***testere*** olmuşlar.

Bu tür kuralları aslında matematiksel bir kesinlikle ve kronolojik devirlere göre formüle edebilmek gerekiyor. Ama tabii burası Türkiye, kim uğraşacak diyorsanız başka.
Türk Dil Kurumuna üye olursunuz, hayat boyu bir iş yapmanız gerekmez.

Öksüz

Türk dili yazılı tarih sahnesine 8. yüzyılın ikinci çeyreğinde çıkmış. Bugünkü Moğolistan'da bulunan **Orhun Yazıtları** Türkçenin en eski yazılı belgesini oluşturuyorlar.

Üze kök teŋri asra yağız yer kılındukda ekin ara kişi oğlı kılınmış kişi oğlında üze eçüm apam bumın kağan istemi kağan olurmış olurıpan türk budunıŋ törüsin tuta birmiş iti birmiş tört bulın kop yağı ermiş sü sülepen tört buluŋdaki budunığ kop almış kop baz kılmış başlığığ yükündürmiş tizligig sökürmiş...

(Yukarıda mavi gök aşağıda kara toprak yaratıldıkta ikisi arasında kişi oğlu yaratılmış, kişi oğlu üzerine babam amcam Bumın Kağan [ve] İstemi Kağan [tahta] oturmuş, oturunca Türk budunun ülkesini töresini tutuvermiş, itivermiş. Dört taraf hep düşman imiş, asker salıp dört taraftaki budunları hep almış, hep altetmiş, başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş.)

Doğal olarak Türkçe 8. yüzyıldan çok önce de konuşulmuş. Örneğin 4.-6. yüzyıllarda Kuzey Çin'e hakim olan Tabgaç/Topa halkının bir çeşit Türkçe konuştuğunu, Çin belgelerinde aktarılan birkaç kelimeden anlıyoruz. MÖ 2. yüzyılda Asya'nın büyük bölümüne hakim olan Hsiung-nu devletinin dili de bir ihtimal Türkçeymiş. Ama Orhun Yazıtlarından önceki Türkçe hakkında bildiklerimiz yok denecek kadar az. Çünkü a) yazılı belge yok. Daha önemlisi, b) kıyaslama yoluyla birtakım sonuçlar çıkarmamıza imkân verecek nitelikte akraba diller yok.

Türkçenin en yakın hısımları, bir yandan **Ural dilleri** adı verilen Macarca, Fince, Lapça, Estçe, Samoyedce ve diğerleri, öbür yandan **Altay dilleri** adı verilen Moğolca, Tunguzca ve diğerleri. Ancak bu dillerle Türkçe arasındaki akrabalık bağı uzak ve tartışmalı bir bağ. Yüz yılı aşkın akademik araştırmadan sonra böyle bir bağın olup olmadığı dahi kesin olarak kanıtlanabilmiş değil. Ural-Altay akrabalığı tezi 1940'lardan bu yana çok taraftar bulmuyor. Ciddi Türkologlar arasında Türkçe ile Moğolca arasındaki genetik ilişkiyi sorgulayanlar da var.

Yani Türkologların işi zor. Yedibin yıl önce ölmüş bir dili müthiş bir ayrıntı ve kesinlikle yeniden kuran Hintavrupacılara bakıp gıpta etmemeleri elde değil.

Kalktı Göç Eyledi Oğuz illeri

8.-10. yüzyıllar arasında altın dönemlerini yaşayan **Uygur** Türkleri bir hayli bol yazılı malzeme üretmişler. 11. yüzyılda parlayan **Karahanlı** devleti ise Türkçenin ilk büyük çaplı edebi eserine (*Kutadgu Bilik*) ve ilk sözlüğüne (*Divan-ı Lugat-it Türk*) tanık olmuş. Bu eserlerden tanıdığımız Türk lehçesine Karahanlı veya **Hakani** Türkçesi adı veriliyor. Yaygın kanının aksine bu dil yerleşik, şehirli, nisbeten rafine, dış dünyadan haberdar, ticareti bilen, felsefi spekülasyona yabancı olmayan, oldukça kozmopolit

bir toplumun dili. Malazgirt'ten önceki Türkçe hakkındaki bilgimiz, büyük oranda Hakani lehçesinden kaynaklanıyor.

Problem şu: Türkiye Türkçesi Uygur ve Hakani lehçelerinin direkt mirasçısı değil. Selçuklu devletini kurup Anadolu'yu istila eden **Oğuzlar**, Türklerin ayrı bir kolu. 9. yüzyılda Uygurlarla bozuşup Batı Türkistan'a göçmüşler. Bugünkü Özbekistan ile Türkmenistan'ın bozkırında göçebe olarak yaşamışlar. Bölgenin Soğdca ve Hwarezmce gibi eski İran dilleri konuşan yerleşik halkıyla kültürel alışverişleri olmuş. *Divan-ı Lugat-it Türk* yazarının gizlemeye gerek duymadığı bir entelektüel tavırla belirttiği üzere, 'değişik' bir Türkçe konuşmuşlar.

Ne yazık ki Oğuz Türkçesinin Anadolu'dan önceki geçmişi hakkında bildiklerimiz Divan'da verilen birkaç örnekten öteye geçmiyor. Eldeki en eski Oğuzca yazılı metinler 13. ve 14. yüzyıllara ait. Türkiye Türkçesinin tanıdık sesini bu metinlerde hemen duyabiliyoruz:

Pes diledi kim vara öküzü göre ve anı dakı savaşa kındura; varıp görmeklik arslan buyruğuyla ola, ta kim yavuz gümrandan ırak ola. Pes eyitti: Varsam Şenzebeyi görsem, anın zamirinden yiyi duysam.

Türkçede ilk örneklerine 13. ve 14. yüzyıllarda Oğuz grubuyla yakından akraba olan Kıpçak, Harezm ve Anadolu lehçelerinde rastladığımız 200 dolayında kelime var. Oğuz dilinin geçmişini bilmediğimiz için bu kelimelerin birçoğu – *alçı, aylak, baldır, bırakmak, bol, çamur, çok, gerçek, güzel, hız, ırmak, ıssız, imece, kalabalık, oda, ölçü, örs, parmak, solmak, soy, ümük, yaban, yön* – çözülmemiş birer bilmece olarak kalıyorlar.

Some Common Source...

Kıyaslamalı dilbilim tarihi bir bakıma **Hintavrupa** dilinin çözülmesinin tarihi olduğu için, kısaca bu konuya da değinmekte yarar var.

Latince ile Yunanca ve Alman dilleri arasında bir bağ olduğu fikri eskiden beri Avrupalı dilcilerin ilgisini çekmiş. Asıl sürpriz 18. yüzyılda, eski Hint kutsal metinlerinin dili olan Sanskritçenin Avrupa dilleri ile benzerliğinin keşfi olmuş [13]. 1816'da Franz Bopp Sanskritçe ile Latin, Yunan, Alman ve

Fars dillerinin kıyaslamalı gramerini yayınlamış. Bopp'un izinden gidenler, ikiyüz yılda, bu dillerin atası olduğu varsayılan teorik dili şaşılacak bir kesinlik ve detayla yeniden inşa etmişler. Yaklaşık yedibin yıl önce hiçbir yazılı iz bırakmadan ölmüş olan Hintavrupa anadili, bugün yaşayan birçok dilden daha ayrıntılı ve sistemli olarak biliniyor. Yaklaşık 2000 kelimelik bir vokabüleri var. Hece uzunluğu ve vurgu gibi telaffuz özellikleri tanınıyor; fiil ve isim çekimleri belli; hatta edebi usluba ve dilin kendi içindeki evrimine ilişkin ciddi hipotezler ortaya konabiliyor. Sonuç, bence insan zekâsının en etkileyici ürünlerinden biri: DNA'nın keşfi kadar parlak bir teorik kurgu.

Orijinal Hintavrupalıların nerede yaşadığı belli değil: Güney Rusya güçlü bir olasılık. En geç MÖ 5. binyılda dil birkaç lehçeye ayrılmış. Bu lehçeler Batı Avrıpa'dan Hindistan ve Doğu Türkistan'a uzanan bir coğrafyaya yayılmışlar. MÖ 2. binyılın sonlarında kullanılan bellibaşlı Hintavrupa lehçeleri ve yayıldıkları alanlar şöyle:

Keltçe: Orta ve Batı Avrupa

Germence: Kuzey Avrupa

Balto-Slavca: Kuzeydoğu Avrupa
Latince dahil **İtalik diller**: İtalya

İllirik ve **Proto-Arnavutça**: Balkan Yarımadasının batısı

Trakça: Balkan Yarımadasının doğusu

Proto-Helenik: Yunanistan

Anadolu dilleri (Hititçe ve Luwice): Anadolu

Belki **Ermenice**: Doğu Anadolu

Eski İran dilleri: Doğu İran ve Batı Türkistan

Sanskritçe: Kuzey Hindistan

Toharca: Doğu Türkistan

Bu dillerden Anadolu dillerinin, Trakçanın ve Toharcanın nesli tükenmiş. Diğerlerinin günümüzde konuşulan yüze yakın türevi var. Birkaçını analım:

Kelt dilleri: Gaelik (İrlanda ve İskoçya lehçeleri), Gal dili (Welsh), Bretonca

Germen dilleri Almanca, İngilizce, Holandaca, İsveççe, Norveççe, Danca, İzlandaca

Slav dilleri Rusça, Ukraynaca, Belarusça, Polonya dili, Çekçe, Slovakça, Slovence, Sırpça, Hırvatça, Makedonca, Bulgarca

Baltık dilleri Litvanca, Letçe

Latin dilleri İtalyanca, Fransızca, İspanyolca, Portekizce, Katalanca, Romence, İsviçre Romanşçası, Haiti Kreolü

Arnavutça

Yunanca

Ermenice

İran dilleri Farsça, Kürtçe, Zazaca, Osetçe, Tacikçe, Afganca (Paşto), Beluçi

Kuzey Hint dilleri Hindi-Urdu, Bengali, Pencabi, Kaşmiri, Gucerati, Bihari, Balti, Marathi, Sindhi, Assami, Sinhali, Maldivce, Çingenece.

Bu dillerin hiçbiri saf diller değil. Hepsi en eski zamanlardan beri Hintavrupa ailesi dışından kelime almışlar. Örneğin klasik Latincenin kelime hazinesinin %30 kadarının Batı Akdeniz havzasının eski dillerinden – Etrüskçe, Fenike dili ve diğerlerinden – alındığı tahmin ediliyor. Fakat

Latincenin Hintavrupa ‘özü’ son derece net. En çok kullanılan 200 Latince fiilin 190’dan fazlası Hintavrupa kökenli. Temel Latince sıfatlar ve sayı isimleri, yön bildiren edatlar, aile ilişkilerine, gövde kısımlarına ve temel doğa olaylarına ilişkin isimler de öyle. Yabancı alıntılar en çok ticaret konusu olan eşyaların adlarında, tarıma ilişkin isimlerde, dini ve hukuki kavramlarda kendini gösteriyor.

Bu Gök Deniz Nerede Var? Nerede Bu Dağlar Taşlar?

Türkçe bir Hintavrupa dili değil. Gerçi günümüz Türkçesinin kelime dağarcığının yarıdan fazlası Hintavrupa dillerinden alınma. Bunun da yaklaşık yarısını ortak Hintavrupa kökünden gelen kelimeler oluşturuyor. Fakat Latince için söylediklerim, Hintavrupa yerine Türkçe ya da ‘Ana Türkçe’ koymak koşuluyla, Türkçe için aynen geçerli. *Almak, vermek, gelmek, gitmek, sevmek, düşmek, varmak, kırmak, olmak, bulmak, yazmak, çizmek, düşünmek, kaşınmak...* gibi bellibaşlı 200 kadar fiilin hemen hepsi Türkçe. Birden bine kadar olan sayılar, *soğuk, sıcak, az, çok, yukarı, aşağı* gibi sıfatlar Türkçe. *El, kol, ayak, baş, göz, diz, göt, ağız* gibi gövde birimleri ve *dağ, taş, toprak, su, deniz, gök, güneş, ay, gece, yağmur, yıldırım, ağaç, kuş* gibi doğa olguları Türkçe isimler taşıyorlar.

Sadece Hintavrupa kökenli alıntıları kullanarak Türkçe konuşmak imkânsız. Ama sadece Bilge Han’ın bildiği kelimelerin türevlerini kullanarak Türkçe konuşmak, sonuç biraz ilkel de olsa, pekala mümkün.

Bu nedenle günümüz Türkçesinde Hintavrupa köklü kelimelerin sayısı Eski Türkçe köklü olanlardan çok olsa da Türkçe bir Hintavrupa dili değil.

Sezar Zenci Miydi?

Belki belirtmek gerekir: Hintavrupa ‘ırkı’ diye bir şeyden söz etmiyorum. Binlerce yıl önce Hintavrupaca konuşan birtakım aşiretler, bugün anlayamadığımız nedenlerle, geniş bir alandaki halklar üzerinde egemenlik kurmayı başararak kendi dillerini onlara benimsetmişler. Bir dilin yayılması ile ırkın yayılması birbirinden büsbütün bağımsız iki olgu. Örneğin günümüzde Latinceden türeyen diller konuşan uluslardan Haiti’nin halkı

neredeyse tümüyle zenci, Peru ve Meksika halklarının ezici çoğunluğu ise kızılderili soyundan geliyor. Yani Latin 'ırkı' ile alakaları yok.

Türk 'ırkı' konusunu da başka zaman tartışırız.

Melek, Şeytan

Sami dilleri Hintavrupa dillerinden ayrı bir grup. Türkçenin kelime hazinesinin %30 kadarı, Arapça yoluyla, Sami ailesinden geliyor.

Bildiğimiz Sami dillerinin en eskisi MÖ 3. binyılda Irak'ta ortaya çıkan **Akatça**. Çivi yazısıyla yazılan bu dil MÖ 500'lere dek ikibin yıl boyunca Babil ve Asur uygarlıklarının edebi dili olmuş; Sami ailesinin başka bir kolundan gelen **Aramice**yi de kuvvetle etkilemiş. Gerek Arap gerek Fars söz hazinelerinde Akatçanın hatırı sayılır bir etkisi var.

Batı Sami dillerinden **Fenikece** MÖ 1000, **İbranice** MÖ 700 dolaylarında yazılı biçime kavuşmuşlar. Fenike dili beşyüz yıl Akdeniz havzasının egemen dili olarak hüküm sürdükten sonra ölmüş. Yeryüzünün en eski yazılı geleneklerinden birini sürdüren İbranice ise, yüzyıllarca sadece dini eğitim ve ibadet dili olarak kullanıldıktan sonra 20. yüzyılda İsrail toplumunun ortak dili olarak yeniden canlandırıldı. Kuran'da geçen dini kavramların birçoğu – *adem, cehennem, cebrail, din, iblis, melek, mesih* – İbranice yoluyla Musevi geleneğinden geliyor.

Sami dillerinin en marjinali Etyopya'nın egemen halkının dili olan Amhari dili, ya da eski adıyla **Habeşçe**. Türkçenin çorbasında Habeşçenin de tuzu var. İslam terminolojisindeki en az iki kelimenin – *şeytan* ve *minber* – Mekke'den ayrılıp bir süre Habeşistan'a hicret eden Osman bin Affan önderliğindeki sahabe vasıtasıyla Kızıldeniz'in öte yakasından ithal edildiği biliniyor.

Urfa Kebabı

Arami dili Milattan hemen önceki yüzyıllarda Urfa önemli bir merkez olmak üzere Orta Doğu'nun büyük bir bölümünün egemen dili olmuş. İran imparatorluğunun ticaret ve kültür dili olarak etkisini Asya içlerine kadar

yaymış. Bir süre Yunancanın gölgesinde kaldıktan sonra MS 3.-4. yüzyıllarda **Süryanice** adıyla yeniden doğmuş. Halen Suriye ve Güneydoğu Türkiye'de yaşayan küçük bir azınlık Süryanice konuşuyor. Süryani dilinin ayrı bir alfabesi ve çoğu 13. yüzyıl öncesine ait olan zengin bir dini ve felsefi edebiyatı var.

Sokak, dükkân, kebap, sumak, kimyon, tandır, belki *simit* ve *susam*, Arapça veya Yunanca yoluyla Türkçeye gelen Aramice kelimelerden bazıları. *Sultan* ve *saltanat* kavramları, Abbasi halifeliğinin çözülmeye yüz tuttuğu devirde Arapçaya Süryaniceden ithal edilmişler. Bugün kullandığımız ay isimlerinden beşi – *Şubat, Nisan, Haziran, Temmuz* ve *Eylül* – bize Aramice/Süryanice yoluyla eski Mezopotamya kültüründen yadigâr. Çarşamba ve Perşembe'deki *şembe* de Fars dilinde Aramice bir alıntı.

Ne yazık ki benim Aramice bilgim utanılacak kadar yetersiz. Daha kötüsü, sanırım Türkiye'de – belki Midyat'lı birkaç muhterem dışında – Aramice ile tanışıklığı olan kimse yok. Oysa Türkçe, Farsça ve Ermenice dahil Yakındoğu dilleri hakkında karanlıkta kalan birçok noktanın açıklığa kavuşturulması için Aramice muhtemelen kilit dil.

Cahiliye Devri

12. yüzyıldan 19. yüzyıl sonuna dek Türk dili **Arapça** ile büyük bir aşk yaşamış. Arapçadan Türkçe yazı diline onbini aşkın kelime aktarılmış. Bu kelimelerden yaklaşık üçbini halen Türkçede kullanılıyor.

Bu aşkın asıl nedeni muhakkak ki din. Ama ikinci bir nedeni de bence gözden kaçırmamak gerekiyor. Arapça, olağanüstü denecek ölçüde güzel bir dil. İnsan aklının başyapıtlarından biri sayılması gereken, adeta matematiksel bir yapısı ve muazzam bir şiirselliği var. Kelime hazinesi inanılmayacak ölçüde zengin. Özellikle soyut kavramları ve rafine nüansları ifade etmek konusunda son derece kıvrak. Felsefe ve hukuk alanlarında Almanca ve İngilizce gibi büyük kültür dilleriyle rahatlıkla boy ölçüşecek bir zenginlik, berraklık ve esnekliğe sahip. Bu nedenle Arapçanın Türkçe üzerindeki etkisinden şikayet edenleri ben pek fazla ciddiye alamıyorum. Ya Arapça bilmiyorlar, ya da milliyetçilik afyonunu biraz fazlaca yutmuşlar.

Daha ileri giderek, Türkçeyi iyi bilmek ve iyi kullanmak için Arapça öğrenmenin gerekli olduğuna inanıyorum. Arapça bilmeyen birinin Türkçeyi alacakaranlıkta el yordamıyla yol bulmaya çalışır gibi konuşacağını düşünüyorum. Bu düşünceyle üniversite öğrencisi olduğum yıllarda Arapça öğrendim. Türkçenin etimolojisi ile ciddi olarak ilgilenmeme yol açan olay da sanırım bu oldu.

Zındık

Alman Nazilerini çok duygulandıran **Arya** sözcüğü gerçekte İran ve Kuzey Hindistan dillerinin atası olan İndo-Aryan anadilini konuşan kavimlerin kendilerine verdikleri bir ad. Bundan 5000 yıl kadar önce Aryanlar Hintavrupalıların en güçlü ve kalabalık kesimini oluşturmuşlar. Hazar denizinin doğusundan aşağı inip Horasan'ı ve Hindistan'ı istila etmişler. **İran** "Aryaların ülkesi" demek.

İran dininin kurucusu sayılan Zerdüşt'ün ilahileri muhtemelen MÖ 1200 dolayında ortaya çıkmış; ama ayrıntılı tefsirleriyle birlikte ancak MS 500'lerde kitaplaştırılmış. Batılıların Zend Avesta adını verdiği bu külliyatta **Avesta**, çok eski bir Doğu İran diyalektiyle yazılmış olan kutsal metinlerin, **Zend** ise Pehlevi dilinde kaleme alınmış olan tefsirlerin adı. Pehlevice "yorumcu" anlamına gelen *zendik* sözcüğü İslamiyetin etkisiyle kötü şöhret kazanıp Arapça *zındık* halini almış. Zerdüşt rahiplerinin lakabı olan *maguş* ise bir yandan Arapça *mecusî* (büyücü) sözcüğünü, öbür yandan Yunanca *magikós* sıfatı ile bunun Batı dillerindeki uyarlamalarını doğurmuş. Ucu basketbolcu Magic Johnson'a kadar dayanmış.

Bugünkü Farsça Avesta dilinden etkilendiği halde dolaysız olarak onun türevi değil. MÖ 6.-4. yüzyıllar arasında hüküm süren Pers İmparatorluğunun dili olan **Eski Farsça**, Avesta dilinden ayrı bir Güney İran diyalekti. Ne yazık ki Eski Farsçanın yazınsal mirası zengin değil. Bir ucu Efes'e öbür ucu Çin seddine dayanan imparatorluktan bugüne kalan, hepsi orta boy 60 sayfayı ancak dolduran bir dizi çiviyazısı yazıttan ibaret.

İskender fethinden Arap fethine uzanan 1000 yıllık dönemin çeşitli İran diyalektlerine topluca Orta Farsça adı veriliyor. En iyi bilinen Orta Fars

diyalekti, MS 3.-7. yüzyıllarda hüküm süren Sasani devletinin edebi dili olan **Pehlevice**.

Gül, Bülbül

İran'ın Araplarca fethini izleyen 300 yıl boyunca Fars yazılı kültürü hemen tümüyle ortadan kaybolmuş. İslamiyetin etkisiyle şekillenen **Yeni Farsça** ancak 10. yüzyılda tarih sahnesine çıkmış. Ondan sonraki 300 yılda, dünya tarihinde eşine ender rastlanır zenginlik ve güzellikte bir edebi üretime tanık olmuş. Firdevsî Şark dünyasının en ünlü destanı olan Şehname'yi 11. yüzyıl başında kaleme almış. Sa'dî, Hafız, Camî, Hayyam ve Rumî Osmanlı divan şiirine model olan lirik geleneği başlatmışlar.

Tā gül rūy-i tü dīdem hemi gülhā hārest

tā türā yār giriftem hemi yār ağyārest.

Senin gül yüzünü gördüğümden beri tüm güller dikendir,

seni dost edindiğimden beri tüm dostlar yabancıdır.

(Sa'dî)

Türklerin Batı Asya uygarlıklarıyla tanışmaları tam bu döneme denk geldiği için, Fars dilinin Türkçe üzerinde çok derin ve kalıcı bir etkisi olmuş.

Lazio'nun Gururu

Latince eski Romalıların dili. Önceleri sadece İtalya'da Roma kentinin bulunduğu Latium – bugünkü adıyla Lazio – ilinde yaşayan aşiretlerin dili iken kısmeti açılmış. Bundan ikibin yıl önce, İngiltere'den Fas'a ve Dicle Nehrine uzanan büyük bir imparatorluğun resmi dili olmuş. MÖ 1. ve MS 1. yüzyıllarda Cicero, Virgilius, Horatius, Titus Livius, Tacitus gibi Romalı yazarların elinde en parlak ürünlerini vermiş. Bu yazarların kullandığı "Klasik" Latince, daha sonraki dönemlerde Latince yazı dilinin standardı olarak benimsenmiş.

Bugünkü adı İtalya, Fransa ve İspanya olan ülkelerde Latince halk dili haline gelmiş. Balkan yarımadası ile Anadolu ve Suriye'yi içeren Doğu ülkelerinde ise devlet yönetiminde Latince kullanılırken halk arasında Yunanca ortak dil olma özelliğini korumuş.

Batıda Roma imparatorluğu 5. yüzyılda çöktükten sonra, halk Latincesinin yerel lehçeleri ayrı birer dile evrilmişler. Bugünkü **İtalyanca**, İtalya'nın Toskana bölgesinin Latin lehçesinin devamı. **Fransızca**, Kuzey Fransa'da konuşulan Langue d'oil lehçesinden türemiş. Güney Fransa'nın Langue d'oc lehçesi, 12. yüzyılda parlak bir edebiyat doğurduktan sonra sönüp gitmiş. Oc dilinin edebi biçimi **Provansal** adıyla da biliniyor. **Katalanca**, merkezi Barselona olan bölgenin Latin lehçesi. Bugün **İspanyolca** olarak bilinen dil ise merkezi Toledo olan Kastilya ülkesinin dili. Atlantik kıyısında **Portekizce**, Avrupa'nın öbür ucunda **Romence**, Latinceden türeyen öbür diller. 15. yüzyılda İspanyollarla Portekizlilerin fethettiği Amerika kıtasında bugün 600 milyona yakın insan Latinceden türeyen diller konuşuyor. Çağdaş Fransızcanın kelime hazinesinin yüzde 60 küsuru Latince kökenli. İtalyancada bu oran yüzde 70'in üstünde.

Konuşma dili böyle gelişirken, yazı Latincesi Ortaçağ boyunca Avrupa halklarının ortak kültür dili olarak kullanılmaya devam etmiş. Avrupa'da 20. yüzyıl başlarına dek Latince bilmek kültürlü bir insan olmanın temel koşulu olarak kalmış.

Günümüzde de bence değişen bir şey yok. Sadece kültürlü insan sayısı çok azaldı.

Bir Temizlikçi Daha!

Yunan dili MÖ 7. yüzyıldan başlayarak Ege'nin doğusundaki İyonya'da, MÖ 6. yüzyıldan sonra da Ege'nin batısındaki Atina'da, dünya tarihinde eşine az rastlanır zenginlik, çeşitlilik ve derinlikte bir kültürel canlanmaya aracı olmuş. *Matematik, felsefe, coğrafya, geometri, tiyatro* ve *demokrasi,* Eski Yunanlıların keşfettiği uğraş dallarından sadece birkaçı. Altısının da adı Yunanca.

Büyük İskender'in (ölümü MÖ 323) Doğu aleminin tümünü fethetmesinden sonra Yunanca Anadolu ve Orta Doğunun egemen dili olmuş. Özellikle Anadolu'nun Fırat'ın batısında kalan bölümünde, uzak köylerde konuşulan birkaç yerli dili saymazsak, 1500 yıl boyunca sadece Yunanca konuşulmuş. Roma imparatorluğu çağında askeriyede ve üst düzey devlet yönetiminde Latince kullanılırken, eğitimde, edebiyatta, dinde ve ticarette Yunancanın üstünlüğü tartışılmamış. 4. yüzyıldan sonra imparatorluğun merkezi Romadan İstanbula kaydığında, Yunanca da, farkına pek varılmadan, imparatorluğun resmi dili haline gelmiş. Bu yüzden 4. yüzyıldan sonraki Yunan yazı ve konuşma diline "Roma dili" anlamında *Romaiós* adı veriliyor. Bizim Yunanca ile eş anlamlı olarak kullandığımız **Rumca** deyimi oradan gelme.

Modern Yunan halk dili tarih çağları boyunca İtalyancanın, Balkan dillerinin ve Türkçenin etkisinde kalmış. Buna karşılık yazı dili klasik Yunanca ile bağını pek kaybetmemiş. Yunanistan'ın bağımsızlığından sonra bizdeki Dil Devriminin de esin kaynağı olan bir Arındırma (*Kátharsis*) hareketiyle konuşma ve yazı dilleri arasındaki bu uyumsuzluk büyük ölçüde giderildi. Yunan aydınlarının milli hislerini rencide eden çok sayıda Türkçe, Sırpça, Arnavutça, Romence kökenli alıntı Yunan dilinden 'temizlendi'.

Bir zamanlar inanılmaz ölçüde renkli, keyifli, kıvrak bir dil olan halk Rumcasından geriye, biçilmiş kereste kıvamında bir şey kaldı.

İngilizce Nasıl Bozuldu

Germence konuşan kavimler bundan 2000 yıl önce Baltık denizinin iki yakasında yaşamışlar. 4. yüzyıldan itibaren muazzam bir göç hamlesine girişip Avrupa kıtasının neredeyse tamamını işgal etmişler. Fransa, İspanya, İtalya gibi Latin dilinin yerleşik olduğu ülkelerde Germen unsuru zamanla yerli halka karışarak erimiş. Çağdaş Fransızca ile İtalyancaya %10-15 dolayında bir kelime mirası bırakmış.

Britanya adasını istila eden Angl ve Sakson aşiretleri ise, adanın yerlisi olan Kelt kavimlerini kuzeye ve batıya sürüp kendi egemenliklerini kurmuşlar. Bugünkü **İngilizce** Angl-sakson Germencesinin devamı. Ancak

Anglosakson dili sonradan üç önemli müdahaleye uğrayarak tanınmaz hale gelmiş.

a) 8. yüzyıldan itibaren İngilterenin kıyı bölgelerini işgal eden Vikingler, Germencenin bir başka kolundan gelen Eski Nors dilinin birçok ögesini İngilizceye katmışlar.

b) 1066 yılındaki Norman istilasından sonra Fransızca yaklaşık 250 yıl boyunca İngiliz soylu sınıfının dili olmuş; İngilizce dil hazinesinin yaklaşık üçte biri bu dönemde Fransızcadan ödünç alınmış.

c) 14. yüzyılda Fransız modası geçince bu kez akademik Latince, tıpkı bizdeki Arapça gibi, İngilizcenin üst düzey referans dili haline gelmiş. Daha önce Fransızcadan alınmış olan birçok Latin kökenli kelime, "saf" Latince haliyle bir kez daha İngilizceye girmişler.

Eski Germencenin günümüze kalan yazılı örneği yok. Yazıya aktarılan en eski Germen dili, 5. yüzyılda Kayseri kökenli din adamı Ulfila'nın yazıya döktüğü **Gotça**; ama ne yazık ki Gotça bugün konuşulan Germen dillerinden oldukça uzak bir Doğu Germen diyalekti. **Anglosaksonca** 8. yüzyıldan itibaren biliniyor. Fransızcayı etkileyen, Holanda dilinde de önemli bir rol oynayan **Frankça** hiç yazılı belge bırakmadan ölmüş. **Lombardca** da ancak Kuzey İtalyan lehçelerinde bırakmış olduğu izlerden tanınabiliyor. Modern Yüksek Almanca ise Germencenin **Şvab** (Schwab) lehçesinden gelişmiş.

Galata Tüneli?

MÖ 1000 dolaylarında **Keltçe** Avrupa'nın en yaygın dili imiş. Bugünkü Fransa, Batı İspanya, Kuzey İtalya, Güney Almanya, Çekya ve Macaristan'ı kapsayan bölgede Keltçe konuşulurmuş. MÖ 279 yılında Keltlerin bir boyu, Brenn adlı önderin komutasında Balkanları yağmalayıp İstanbul'u haraca kestikten sonra Anadolu'ya geçmişler. Bergama yakınlarında mağlup edilip Ankara ve Yozgat yöresine iskân edilmişler. Orada Yunanlıların **Galatia** adını verdiği bir aşiret devleti kurmuşlar. MS 4. yüzyıla dek Orta Anadolu'nun kırsal kesiminde 'Galat' dilinin konuşulduğu kayıtlarda

mevcut. İstanbul'un karşısındaki **Galata** tepesinin adı da büyük olasılıkla MÖ 279-278 kışında Brenn ve adamlarının kışladığı yerden geliyor.

Kuzeyden gelen Germenlerle güneyden yayılan Latinler Avrupa'da Kelt egemenliğine son vermişler. Keltlerin son kalıntıları Britanya adalarına sığınmışlar. Bugün varolan son Kelt dilleri bundan birkaç kuşak önce ölüme mahkûm gözükürken son yıllarda belirgin bir canlanma yaşadılar. İrlanda'nın iki resmi dilinden biri olan **İrlandaca** (Erse) ile Kuzey İskoçya'da konuşulan **Gael** dili, aynı dilin iki lehçesi sayılıyor. Galler ülkesinde konuşulan **Galce** (Welsh) ayrı bir Kelt dili. Fransa'nın kuzeybatı ucunda konuşulan **Bretonca** ise, İngilterenin güneybatı ucunda eskiden konuşulan fakat günümüzde hemen hemen tükenmiş olan Cornwall dilinin (Cornish) akrabası.

Kelt boyları arasında Türkçeyi en yakından ilgilendirenler, Roma istilasından önce Fransa'nın yerli halkı olan Galyalılar. *Beton, bilardo, fırça, galeta, jant, kargo, krem, peçete, şanzuman, ton, tünel* ve iskambildeki *vale*, Sezar'ın lejyonlarına kahramanca direnen Asteriks'in dilinden modern Fransızca ve İtalyancaya, oradan da Türkçeye geçen sözcüklerden bazıları. Modern Kelt dillerinden de *viski, slogan* gibi birkaç kelime ödünç almışız.

Ekstra Makale

Ölü Diller Nasıl Yaşar

Akatça yahut Akkadca, eski Babillilerin ve Asurluların dili. Çivi yazısıyla yazılmış, MÖ 2700'lerde zuhur etmiş, ikibin yıl boyunca Ortadoğunun egemen yazı dili olduktan sonra sönüp gitmiş. Bir Sami dili, yani kökünde Arapçayla akraba. Heinrich von Soden'in üç ciltlik muhteşem Akatça Sözlüğünü (*Akkadisches Handwörterbuch*) ilk elinize aldığınızda önce komple çaresiz hissediyorsunuz. Sonra yavaş yavaş tanıdık kelimeler göz kırpmaya başlıyor.
Mesela Akatça *aqrabu* ***akrep*** demekmiş. *Bābu* kapı, *biṣṣuru* kadın cinsel organı (Arapça *bıẓr* daha spesifik bir anlam kazanmış). *Dakkannu* seki ya da üzerine bir şey konulan yüksek yer; ***dükkân***'ın esas anlamı da zaten bu. *Dappu* parmakla çalınan ve kenarında zilleri olan bir tür çalgı, yani bildiğimiz ***def***. Akatça p Arapça daima f oluyor, akılda tutmalı. *Dīnu* yargı ve yasa demek, *ēkallu* saray; Arapça ***heykel***'in en eski anlamı da nitekim anıtsal bir yapı veya tapınak (kelime başındaki h ve ġ Akatçada düşüyor). *Elēpu* kendiliğinden biten bitki, bildiğimiz ***yulaf*** da öyle. Buğday tarlalarına musallat olan yabani bir ot olarak türemiş, sonradan evcilleştirilmiş.

Erşu harika: Mezopotamya'da ta o zaman kullanılan, halen Urfa ve Mardin'de tanıdığımız taht şeklindeki açık hava yatağının adı. Arapça *ʿarş* da "taht" demek, Kuran'da göğün yedinci katının adı olarak geçiyor. '***Arş***-ı alaya çıkmak' deyiminin anlamı, en yüksek tahta çıkmak.
Gurābu "torba, kılıf"; Arapça *curāb* de aynı anlamda, ayağa geçirilen kılıf anlamında ***çorap*** olması Türkçeye mahsus (Akatça g Arapça c'ye eşdeğer).

Kabābu kızartma ve ateşte yakmanın Babilcesi; bildiğimiz ***kebap***.

Kamūnu ***kimyon***. *Kāsu* ***kâse*** demek, *kisu* da ***kese***. *Kibritu*, aynen, kükürt anlamına geliyor; Arapçası da zaten öyledir. Susam, üzüm, zeytin vesairenin posasının Akatçası ***küspe*** değil *kuspu*. *Lakanu* yayvan bir tas, bizde ***leğen*** olmuş. *Marāṣu* hasta olmak, Arapçası *maraḍ*, yani ***maraz***. *Nahru* ***nehir*** demek, *napāşu* ***nefes*** almak (Akatça ş = Arapça s).

Nisannu “ilk, birinci”, ayrıca Babil takviminde birinci ayın adı. Aramice üzerinden Arapçaya (ve ayrıca İbraniceye) aktarıldığı için ***Nisan*** kalmış, yoksa Akatça s = Arapça ş kuralı uyarınca Nişan olurdu.

Palaku da enfes. Esasen “dönme, çevirme”, aynı zamanda çömlekçi çarkı gibi çark anlamına geliyor. Arapça *falak* ise 12 burçtan oluşan semavi çarkın adı. Yıldızların insan kaderi üzerindeki etkisi ‘***feleğin*** çemberi’ deyimiyle ifade ediliyor. Çark (daha doğrusu *çerkh*) aynı kavramın Farsçası. Çarkıfelek de aslına bakarsanız çark çarkı gibi bir şey.

Pistu ketenin Akatçası; ketenden yapılmış etekliğe Araplar *fistān* diyor. *Qerēbu* yaklaşmak, yakın olmak; Arapçası *qurb*, sıfatı *qarīb*, onun da çoğulu *aqraba* yani “yakınlar”. Türkçede ‘akrabadan bir kişi’ yerine kestirmeden ***akraba*** demek adet olmuş.

Dişil gösteren -*at*- ekiyle *quppatu* sebze, meyve, et vb. için hasır veya tahta kabuğundan yapılmış büyük sepetin adı, yani bildiğimiz ***küfe***. Kalın qaf neden ince kef’e dönüşmüş, onu ayrıca anlatırım.

Raṭābu Arapçadan aldığımız ***rutubet*** gibi, nemli olmak. *Sarāpu* metali ateşle arıtma, rafine etme, altın veya gümüşün saflığını sınama; bu işi yapan kişiye Araplar ***sarraf*** diyor.

Şamşammū “yağ otu” anlamında bileşik bir isim; Arapçası *simsim* veya *sumsum*, bizde ***susam*** olmuş. *Şaşşu* cam demek, bize Arapçadan değil Farsçadan gelmiş; ***şişe*** eskiden Türkçede cam demekti, sonradan sadece camdan yapılmış su konteynırının adı oldu.

Şumu doğal olarak ***isim***, Arapçada kuraldışı bir şekilde iki harfli kökü (*SM*) olan bir kelime, çoğulu ***esami***. *Tinūru* topraktan kubbe veya kuyu şeklinde bir fırın, bildiğimiz ***tandır***; Türkçe aslı da tennur, d sesi sonradan türemiş.

Waqālu güvenmek, ***vekâlet***ten tanıyoruz. *Walādu* doğurmak, ***velet*** oradan (Arapça *walad* = çocuk, çoğulu *awlād*). *Xuzīru* yani *khuzīru* domuz demek, Arapçada ***hınzır*** olmuş. *Zabālu* taşımak, *zabbīlu* da bir taşıma aracı, mesela ***zembil***. *Ziblu* çöp, onu da Arapça “çöplük” anlamına gelen ***mezbele***‘den tanıyoruz.

Yukarıdakilerin bir-ikisi hariç hepsini biz Araplardan almışız. Birkaçı (mesela heykel, kimyon, felek, susam, leğen, tandır, Nisan) Arapların doğrudan veya dolaylı yolla Akatçadan devşirdiği kültür kelimeleri. Daha çoğu ise öyle değil, Akatça ve Arapçada ortak olan Sami kelime hazinesinin yansımaları. Çoğunun Akatça karşılıklarını öğrenmek, kültürel ufkumuzu biraz genişletmek dışında bize aman aman bir fayda sağlamıyor. Ama bir-iki tanesi var ki, insan Akatça biçimini kavrayınca bir bilgi kapısından içeri girmiş gibi oluyor.

Mesela ***şekil***. Bu kelime tabii Arapça, görünürde Arapça *ŞKL* kökünden gelir gibi. Velakin Arapça “hayvanın ayağına ket vurmak, zorluk ve sıkıntı vermek” anlamına gelen *şakala* fiiliyle hiçbir anlam ilişkisi yok. Yani açıklanmaya muhtaç bir kelime.

Aramicede “tamamlama, biçimleme, son şeklini verme” anlamında *şaklla* fiili var. Ne var ki Aramice fiil dört kök harfli bir fiil, yani kökü *ŞKL* değil *ŞKLL*, ve tüm Sami dillerinde dört harfli kök ‘Dikkat dikkat burada bir problem var!!’ demek.

Peki lafı uzatmayayım. Problemin çözümü basit. Aslında *şa-* Akatça bir gramer eki. *ŞaXXuXu* Akatça fiilin genişletilmiş vezinlerinden biri. *Şaklulu* da “tam, bütün, hep” anlamına gelen *kullu*’nun bu vezinde kurallı bir türevi. “Tamamlama, biçimleme, son şeklini verme, tekmil etme” anlamına geliyor. Kökü *kll*. ***Külli*** ve ***külliyen*** kelimelerinden tanıdığımız Arapça *kll* ile aynı. Akatça türev Aramiceye ve Arapçaya, oradan da Türkçeye alınmış olmalı.

Böyle şeyler bana müthiş ilginç geliyor. Acaba kafayı yemiş olabilir miyim?

Avrupa, Asya

Akatça ile Türkçenin ilişkisi yüzde doksanbeş Arapça üzerinden, yüzde hadi diyelim dörtbuçuk da Farsça üzerinden gerçekleşmiş. Geriye kalan bir-iki Akatça kelime var ki bize Ege’nin öte yakasından daha dolambaçlı bir yolla ulaşmışlar. Onlar da az ilginç değil.

Erēbu Akatça "gün batımı" demekmiş, aynı zamanda bir yön adı olarak Batı için kullanılmış. Kelime başındaki ġ sesinin Akatçada düştüğünü yukarıda belirtmiştim. Dolayısıyla burada Arapça *ġrb* kökünü tık diye tanıyabiliyoruz. Arapçada *ġurūb* gün batımı, *ġarb* ise Batı demek. Bizde **gurup** (grup değil, alakasız) ve **garp** olarak kullanılıyorlar. Aynı kökten **Mağrip** (*maġrib*) de Batı anlamında; Arap aleminin en Batı köşesi olan Cezayir ve Fas ülkelerinin adı.

Eski Yunan kültürü en arkaik döneminde Orta Doğudan bir hayli malzeme devşirmiş; bunu da hep inkâr edip unutmaya çalışmış, o başka. Europa ve Asia kavramları Yunan kültüründe en erken zamanlardan beri karşımıza çıkıyorlar. Mesela MÖ 6. yüzyılda Söke civarında oturan Hekataios isimli zat, Akdeniz havzasının bilinen en eski haritasını çizerken dünyayı Europa ve Asia diye ortadan ikiye ayırmış. Bunlardan birincisi 'Ege'nin batısındaki ülkeler' ya da genel anlamda Batı ülkeleri, ikincisi 'Ege'nin doğusundaki ülkeler' ya da genel olarak Şark karşılığı. Yunanlılar açıklayamadıkları her şeyi mitolojiye havale etmeyi pek sevdiğinden, bunlara da uygun bir hikaye bulmuşlar. Meğer Europa Zeus'un kaçırdığı bir periymiş, Asia da masal çağının bir kraliçesiymiş falan filan. Oysa besbelli ki Europa *erēbu*'nun muhtemelen bir Suriye lehçesi üzerinden Helenize edilmiş hali. "Gün doğumu" anlamına gelen Akatça *asū* da Asia olmuş. Daha doğrusu Asuwa olmuş, çünkü en eski Yunanca kaynaklarda kelime bu şekilde yazılıyor.

Bize **Avrupa** ve **Asya** kavramları Frengistandan ithal. Evropa veya Evropi deyimine Türkçede galiba 16. ya da 17. yüzyıldan itibaren rastlanıyor. Asya da bulabildiğim kadarıyla en erken Kâtip Çelebi'de geçiyor.

Sırası gelmişken değinelim. Eski Türkler dünyayı Yunanlılar gibi Batı-Doğu ekseninde değil, Kuzey-Güney ekseninde bölmeyi tercih etmişler. Ta Köktürkler, Hazarlar vs. devrinde hep kuzeydeki Kara İl ile güneydeki Ak İl'in sözü geçiyor. Karadeniz ile Akdenizin renk kodlaması da belli ki Türklerin bu eski alışkanlığından kaynaklanıyor.

Neden Erep değil?

Suriye lehçesi neden? Şundan. Arapça inisyal *ġ* Akatçada, yani antik Mezopotamya Samicesinde sıfırlanıyor. Buna karşılık Aramice ve İbranice

gibi Kuzeybatı Sami dilleri grubunda genellikle ayın olarak karşımıza çıkıyor. Dolayısıyla *erēbu*’nun, Suriye, Lübnan ve Kıbrıs arasında bir yerlerde, gırtlaktan gelen ayın sesiyle ˤ*erebā* diye söylendiğini kestirebiliyoruz. Bu bir tahmin, çünkü kelimenin bu biçimi kaydedilmemiş. Öte yandan Sami dillerindeki ayın sesinin Yunancada daima o veya u ile temsil edildiğini de biliyoruz. Bundan basit bir metatez ve e > o assimilasyonuyla ˤ*erebā* > *oereba* > *euroba* evrimini çıkarsayabiliyoruz. Zaten mantıklı, çünkü tarihte Yunanlıların Samilerle teması Irak üzerinden değil daha çok Doğu Akdeniz sahil kesimi üzerinden yürümüş.

Öyle olmasa bugün **Avro** mu **Euro** mu diye bir problemimiz olmaz, **Ere* yahut **Erep* standardına şıp diye geçiverirdik.

Endnotes

1. **2013 notu**: Değilmiş. Natalia adının küçültülmüş ve sevimlileşmiş haliymiş. Yanılmışım. ♠

2. **2013 notu:** Bodrum adı Petrion'dan geliyor evet, ama Petrion'un anlamı bu değil. Yunanca "taşlık" demek. Bu konuda daha sonra yazdığım makale blogumda ve Ağır Kitap'da var. ♠

3. (2013 notu: *Mīlād* Arapça morfolojiye göre açıklanabilecek bir sözcük değil, çünkü Arapçaya Aramiceden alınmış bir sözcük. Arapça *wld* kökünün Aramca eşdeğeri olan *yld* kökünden türetilmiş. ♠

4. 2013 notu: *Farrāş* Arapçada oda hizmetçisi, *farāşe* "kelebek, pervane" demekmiş, Türkçedeki özel anlamı da muhtemelen ikincisinden mecaz yoluyla türemiş. ♠

5. **2013 notu:** Şapka sözcüğünün Türkçeye giriş öyküsüyle ilgili son paragraf doğru değil, çünkü Türkçede *şapka* sözcüğü 15. yy'dan itibaren mevcut. Bulgarca veya bir başka Balkan dilinden alıntı olduğu doğru. ♠

6. 2013 notu: Arapça sfr kökünün çok daha ayrıntılı bir analizini 2012'de yazdım. Blogumda ve *Ağır Kitap*'ta vardır.) ♠

7. **2013 notu:** Hayır, yeterince açık değil. Ceviz anlamına gelen akraba isimlerin mahiyeti bilinmeyen bir Anadolu dilinden, veya bir Sami dilinden kaynaklandığına ilişkin güçlü tezler de var. Ceviz ağacının Neolitik çağda Yukarı Mezopotamya veya Armenia adı verilen alandan dünyaya yayıldığı biliniyor. ♠

8. **2013 notu:** Hayır, Yunanca "koza" veya "kozalak" anlamına gelen bir sözcüğün türevi. ♠

9. **2013 notu**: Bu tez maalesef ve tamamen yanlış. Tapu Türkçede "hizmet" demek. Osmanlı hukukunda mirî (yani teorik olarak kamuya ait) arazinin hizmet karşılığında yeniçeriye tahsis edildiğini gösteren belgenin adı da

tapu. Öz be öz Türkçe bir sözcük yani. ♠

10. Bu sayı gerçekte çok daha fazla, fakat Türkçe köklerden yapılan türevlerin büyük çoğunluğu standart Türkçe eklerle yapılmış "şeffaf" sözcükler oldukları için yukarıda sözünü ettiğim "bağımsız olma" ölçütüne uymuyorlar. ♠

11. **2013 notu**: Aslında gayet açık, Arapça bir sözcük. O zaman bilmiyordum. ♠

12. Buna karşılık Doğu Karadeniz ağızlarında ts ve dz, Orta Anadolu ağızlarında gh ve kh, Güneydoğu ağızlarında w var. ♠

13. Sir William Jones'un 2 Şubat 1786'da Kalküta'da Asiatic Society'de yaptığı konuşma, Hintavrupa araştırmalarının başlangıcı sayılır:

> *"The Sanskrit language, whatever be its antiquity, is of a wonderful structure; more perfect than the Greek, more copious than the Latin, and more exquisitely refined than either, yet bearing to both of them a stronger affinity, both in the roots of verbs and in the forms of grammar, than could possibly have been produced by accident; so strong, indeed, that no philologer could examine them all three, without believing them to have sprung from some common source, which, perhaps, no longer exists."*

Son satırdaki 'perhaps'ın güzelliğine bakar mısınız? ♠